

OCINb

M

M

1937

Друкарня Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

М И

ЛІТЕРАТУРНИЙ
НЕПЕРІОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ КНИГА VII
ОСІНЬ 1937 р.

„ВАРЯГ“

**Редагують: І. В. Дубицький і А. Крижанівський.
Мистецьке оформлення Петра Холодного.**

Видавець і відповідальний редактор: Модест Куницький.

НАТАЛЯ ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА

С І М Л І Т Е Р*)

Сім літер, що палають в слові „Україна“,
Сім літер, що вогнем лягли на Монпарнас,
І сім зрадливих куль на вулиці Расіна —
Призначення, мemento і святий наказ.
Горять палким трьохкутником криваві сімки
Над прбстором і над часом, в хаосі й тьмі,
І серце вгору йде, все вище, стрімко, стрімко
Шляхом Твоїх голгот і слав, Народе мій.

Рожевий профіль сніжного Монбляну,
Далекі пасма золотавих гір
І хвилі зимного, мов сталь, Леману,
Ген так далеко, як сягає зір.
Шільонські мури, дивні й таємничі
На тлі готелів і модерних віль,
Підносять горде і тверде обличчя
Над зеленкавістю нерівних хвиль.
Сміється сонце і проходять хмари
Над вежами, що мохом поросли,
І тіні Байрона і Бонівара
Блукають по льохах серед імлі.
І хвилі йдуть невпинно, просто, вперто,
Розміряні, веселі чи сумні,
Так само, як тоді, коли до смерти
Хтось тут лічив години, ночі, дні.

*) Із збірки під тим же заголовком.

Так само, як тоді, коли глибоко
В безодню темну плюскали тіла,
А коло спальні, в герцога під оком,
Струмками кров на допитах текла.
О, скільки ж тут змагань, тривог, горіння
В цім символі з холодних сірих брил,
Що став у величі своїй незмінній
Над змінністю рухливих темних сил!
І все ж не стільки, як в єдинім слові,
Що раптом блисне, як весна зза хмар,
І що його поети і військові
В серцях твердих несуть, як Божий дар.
Струнке й прекрасне слово „Україна“,
Що упаде нежданно з уст чужих,
Ти, як води цілющої краплина,
На їдь отрут щоденних і гірких.

*

Там, де суворі береги
І гострий вітер океану,
Пісень розквітли кетяги
Про далеч соняшну й незнану,
Про край далекий і ясний,
Що безміром козацьких прерій
Пославсь на мапах мовчазних
Під барвами чужих імперій.
Розквітло серце, мов полинь,
Пахучим і гірким дурманом:
Чом не Твого це неба синь,
Чому не Твій цей свіжий ранок?
В мандрівках по чужих світах,
В жорстоких іспитах і змінах
Ти наче казка золота,
Далека й рідна Україно!
Ідуть у простір сині дні,
Мов лицарі струнке й біляві,
Ідуть, щоб згинути в огні,

Десять літ, о далекий мій краю,
Десять літ за Тобою тужить!
Не навчусь до тепер, не знаю,
Як без Тебе щасливою жить,
Як забути безмежжя зелене
Й неба синь над вишневим садком?
Як же можеш Ти там без мене
Голубіти весняним Дніпром?
Як же можеш що-року й тепер Ти
Заливати Ліплявські луги?
Тільки б глянути там і вмерти!
Тільки б глянути раз навкруги!

•

Цілує сонце білий слід
На стежці радісній за мною.
Сьогодні щастя давніх літ
В мені дитиною малою.
Все вище вгору, далі в сніг,
Під шум далекого потоку,
Вклонитися Тобі до ніг,
Кохана земле ясноока.
І здаля від людських осель
Почути в кришталевій далі
Як трембітають серед скель
Вітри Гуцульщини зухвалі.

*

День прижмурився тихо й мовчить,
Попелясті хмари горою,
А між ними шовкова блакить
Голубою рікою.
Рівно стелеться змочений шлях,
А над ним тільки верби з журбою,
Міцно спить Українська земля
В божевільнім спокою.

*

В сентиментальний край гаїв і тихих гребель
З жалем і тугою думками лину знов.
О, ні, тут не такі блакить і розмах неба
І в цих людей не так кипить і грає кров.
Нехай прекрасний він, цей край верхів зухвалих,
Де трембітає вітер-легінь серед скель,
Де гніву Божого ревуть страшні навали,
Де так зворушує краса гірських осель.
Люблю Тебе на всіх просторах, рідний краю,
І все ж найкращий Ти серед полтавських верб,
Де кров синів Твоїх палким пожаром грає,
Де найясніш палає золотом твій герб.

*

Золотом вечір проливсь на гори,
Жовтий місяць на Острий ступив,
В квітах співають коників хори
Й теплий вітер сходить з верхів.
Очі знов зайнялись від щастя:
В ніч таку бути на цій землі!
Хочеться їй до грудей припасти
Й серце скупати в ріднім теплі.
Хочеться велетнем, богом бути,
Зрушити з місця каміння німе,
Вихром, громом, зриваючи пута,
Йти крізь безмір козацьких земель.
Краю мій, краю єдиний в світі,
В тишу, в ніч мій розпачливий крик:
Встань, запалай і в страшнім одвіті
Помсту вчини за віки твоїх кривд.

*

Вже недовго чекать на чудо,
Долетить на Дніпро луна,
І відродженою встане й буде
Королівною бранка сумна.
Буде скиглити чайкою мати,
Виряжаючи в поле синів,

І везимуть, везимуть гармати
Під козацький бадьорий спів.
Від Полтави до Харкова й Курська
Попливе синьожовтий стяг.
Не Димітрій це і не Курбський
До Москви прокладатиме шлях.
Не раба, що царям посилає
За зневагу прокльонів лютъ,
'Але світлого мого краю
Переможна й кривава путь.
Але помсту царям і совдепам
За затоплені кровю поля,
За нездійснені сни Мазепи
Понесе Україна моя.

*

Весняним громом прогреми,
Пролийся зливою рясною,
О гніве мій, о жалю мій,
Лиш не пали мене жагою!
Твое ім'я — надхнений спів,
О, Боже, я Тобі молюся,
'Але любити ворогів,
Пробач мені, я не навчуся...
Я твердо вірю, Боже мій,
'Лише святий вогонь, ненависть,
Пірве з кайданів нарід мій
І поведе його до слави!

*

О, земле, Богом і людьми забута,
Проклятий долею Народе мій,
Невже ж Ти справді потрясаєш пута
І знов готуєшся в нерівний бій?
Невже поллеться знов чужа, гадюча
Й своя шляхетна, староруська кров,
Щоб знов земля була пухка й родюча,
Щоб знов ожив, зарокотав Дніпро.

І буде так: в один чудовий ранок,
Надійде гасло, місто загуде,
Хтось крикне „слава“ під якимсь парканом,
І гримне „слава“ з тисячі грудей.
І станеться: залопотять прапори,
Заграють сурми і пройдуть полки...
О, чом не маю сина я в цю пору,
Щоб був високий, дужий і стрункий?!

*

В яких Ти піснях і мотивах,
Якими згадками брениш?
Чи й досі в минулого зливах
Душею бентежно тремтиш?
Чи й досі ще в серці могутнім
Ховаєш бойовищ луну,
Чи може повірила в будні
І казку забула ясну?
Яка Ти тепер, чи стражданням
Душа твоя повниться вщерть?
Чи віриш іще у повстання,
Що зломить побідницю смерть?
Чи знов, неохайна і бідна,
Забула про помсту і гнів?
О, земле, обіцяна, рідна,
Які в Тобі сплять ще пісні?

*

Ходжу́ з кімнати до кімнати,
Вслухаючись у серця спів,
А в ньому все шумлять Карпати
І рве розгуканість вітрів.
А в ньому сонце, хмари сині,
І водоспади й далечінь,
Сопілки голос в полонині
Й небес готична височінь.
І хочеться високим муром
Одгородить цей інший світ,

Щоб не струївся сном понурим
Холодних емігрантських літ.
І хочеться це серце повне
Замкнути глибоко в собі
Й нести побожно і любовно
Крізь мотлох слів, крізь бруд і біль.

*

Серед задуху й бруду торжіща,
У мертвоті безплідних пустинь
Як шукати Тебе, найвища,
Найсвятіша з усіх святинь?
Темно й страшно в гнучкім трясовінні,
Серед мотлоху людських слів,
Де ворухиться знов чортівіння,
Карлій світик міщанських снів.
Одгреміла епоха єдина,
Одшуміли в прапорах вітри.
Як знайти Тебе, Україно,
Серед злоби й нікчемної гри?
О, облудники, фарисеї,
Гандлярі безсоромні й дрібні,
Спекулянти слів і ідеї,
Вам Ії не пізнати, ні!
В темний морок кличів і теорій,
Через мертвий нам'ул ваших слів,
Треба йти в самоті прозорій
І, як шпаду, гострити гнів.
Тільки в серці, що все рубіном
Неодмінно і вічно цвіте,
Ти гориш, о моя Україно,
Слово чисте, велике й святе!..

М И К О Л А З Е Р О В
ПЕРЕКЛАДИ З ГОРАЦІЯ*)

ДО СЕБЕ САМОГО.

Оди, I, 34.

Богів почитувач, нещирий та повільний,
Я мушу кинути свою неправу путь
І, заблукавшись у мудрості омільній
На шлях перейдений звернуть.

Бо-ж сам Дієспітер, що током блискавиці
Громаду чорних хмар раз-по-раз поривав,
По небу ясному летючу колесницю
І коней буряних помчав.

І хвилі рік хиткі, і сталі суходоли,
І весь підземний край, від Стиксових дібров
До тенарових ввійсть, і Атляс білочолий, —
Все потряслося до основ.

Бог милує малих, на гордих має кару,
А славу сильних тьмить. Так доля бе крилом
І з хижим посвистом зриває тут тіяру,
Щоб над новим сіять чолом.

*) Ці два, недруковані ще ніде, переклади виймаємо із зшитка поезій, що їх поет подарував в 1919 році одному галичанинові в Києві. — Редакція.

ОФІРА.

Жаги й бажань сувора мати
Та легковажний Вакх, Семели дивний плід,
Велять душі мої палати
Коханням пристрасним давноминулих літ.

Ясна, як мармури Пароса,
Глікери красота принадила мене:
Той сміх — такий дзвінкоголосий,
Таке в очах її зухвальство чарівне.

Кипріянка грізна несила
Вже поїняла мене, і хист підбила мій:
Не йдуть на думку мені — ні скити,
Ні вершник партянський, у битві запальний.

Зелених трав сюди, хлопчино,
Гілля і ладану, двохлітнього вина...
Ачей на поклик наш уклінний
Жертовний прийме дар і зглянеться вона.

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВАГОНУ

(Фрагмент третього розділу).

„Как хаділ я в лесу со дубіною
ваевал я дзудзя с Украіною...“.

(З большевицької „частушки“).

Україна! Так було щось фантастичне, щось грізне в цьому дивному, дзвінкому слові, Якимось диким вітром принесло його на спокійні малоросійські рівнини... Дикий вітер розметався селами й містами, пожежі зірвалися на обрїях, села й міста горїли, шляхи гули кінськими копитами, бігла якась чудернацька, нестримна епоха, дні були вітряні, повні незрозумілого вітру, що дув безперестанку велитенським космічним протягом крізь цілий південний малоросійський край.

І безперечно, безперечно, історія вагону понеслася далі з вітром, історія вагону стала відтоді історією вітру, українського несамовитого вітру, що крутив і кублився якоюсь злодійською завирюхою по безконечних залізничних шляхах.

Властиво вітер почався з самого Києва. В складі довжезного потягу вагон вкотився на київський двірць і викинув з себе високих, широкоплечих, дебелих людей в білих кожухах, що одразу змішалися в галасливу, мальовничу юрбу й запрудили нею широчезні перони двірця.

З реготом і криком юрба полинула кудись, кризь залізничі тори, повз будинки станції, люди сипалися мов з велитенського мішка й перли просто до міста, займали своєю розбурханою, скуйовдженою масою цілий простір, рвали повітря міцними мужицькими горлами.

— Агов! Опанасе! Зачекай, лихо тобі в бік!

— Дядьку Корнію, і ви з нами?

— Ковалівські! Гей, хто там з Ковалівки?

Сюди!

В повітрі мішалися лайка, крики, вигуки й регіт, люди йшли немов на великий ярмарок і так, як на ярмарку пахло дьогтем і кожухами, мужицьким потом, часником і махоркою, так, як на ярмарку було гамірно й весело і здавалося, що ось зараз заіржуть коні, заревуть корови, заверещать свині й зарепетують веселі, підпиті баби в кожухах, оторочених рудими котами.

Проте це не був ярмарок.

Цілий ліс рушниць колихався над тисячами кашкетів, картузів, шапок і папах, кулеметні стрічки висіли на селянських свитах і кожухах, а з вагонів міцні мужицькі руки виладовували кирпаті, присадкуваті, подібні до годованих підсвинків, „Максіми“.

Так, це не був ярмарок!

Це заметільна завирюха принесла цю мальовничу селянську юрбу десь із надр дивовижної малоросійської країни. Це повстанський вітер підхопив усі ті бронзові, вусаті, сумирні обличчя й закрутив метелицею, вдарив нестримним буревієм, поніс переможною хмарою просто на Київ, на стару наддніпрянську столицю, на місто, покрите історичним туманом і курявою далеких, непогамованих століть...

Рік спокою, рік певности, рік вигоди, рік, що

просякнув традиціями недавнього режиму кінчився. Кінчився рік занудний, міністерський, з молебнями, шкурятяними портфелями, циліндрами й генеральськими еполетами. Кінчився рік російський, гетьманський, ясновельможний.

І властиво все пішло до гори ногами. Вчора було одне, сьогодні друге. Вчора над краєм панував легкодушний царський генерал з лисою головою й вибалушеними очима, сьогодні, десь із народніх надр прийшла невідома людина й назвала себе Головним Отаманом, і повела за собою тисячі селянських дітей, і принесла гул нового імені, що стояло, ревла й здригалося в насиченім кровю повітрі.

Вчора була державна варта, німці, поміщики, бундючні урядовці, що цвенькали по російському, карні відділи й свист шомполів — сьогодні все змінилося до щенту. Сьогодні по селах сновигали народні вчителі й розповідали про волю — вольную і про неньку-Україну, яку збудив зо сну таємничий і легендарний батько Петлюра.

Сьогодні був гул дзвонів і стук копит, і тріскотня скорострілів, і рев несамовитої мужицької атаки, і дике іржання сполоханих коней, і пастухи, чабани, дядьки й дядини, що враз показали свої обличчя з-під цяткованих заслон малоросійської дійсности.

Україна! Так це була Україна. Це була фантастична феєрія, що встала тяжким, мов самогонний задух, туманом над розборсаними по балках і яругах селами.

Це був дух степу, традицій романтичного Запорожжя, це був солодкий і тьмяний, напівмузейний запах жупанів, шараварів, гаківниць і шабель — це було поле вільнее і простори безкраї.

І на цих полях, на цих просторах, за лісами

Й ріками стоять села і зустрічають наївну і мужню козацьку епоху теленьканням дзвонів, гамором селянських „сходів“ і „рад“, морем жовтого самогону й кровю ненаситної мужицької помсти.

Україна! Так, це була вона, Україна! Це була вона, що примандрувала до нас невідомо із яких століть, що причимчикувала беззубим дідом лірником і раптом скочила на степового коня й помчала вітром кудись у закурену й задимлену безвість.

Гей, як все закрутилося, заревіло, зірвалося навколо. Який вітер полинув непевними шляхами, який шум і гамір стояв під червоним від пожарів українським небом.

Всюди була Україна. Всюди вибухали повстання й били дзвони. Всюди псами харчали кулети й дзвеніли шаблі давнім козацьким подзвоном. Селянська кіннота ставала в мотузяних стременах і линула в атаку. Скромні мужицькі попи залякано підіймали хрести до гори й правили молебні за Україну, за хліборобський край, за землю, про яку колись написав геніяльний поет, що повинна вона бути без жида й без пана.

Йшли на Київ, на Вінницю, на кожне місто й містечко. Земля крутилася під тисячами мужицьких ніг, немов велитенський вогнений гльобус. Шляхи міряли верствами, кровю, порохом і потом. Отамани ставали перед юрбами й говорили про волю вольную й про степи широкії.

Отамани були веселі, жваві і юрні. Отамани ходили в шараварах та жупанах і мріяли про козацькі перначі, про бунчуки й прапори. Очі у отаманів були чорні й хитрі, як взагалі очі всіх тих людей, що їх породила безкрая земля українська. Отамани любили пісні, коней і дороги, а говорили вони повагом, погладжуючи довгі козацькі вуса й всміхаючися підозрілими шпарка-

ми татарських очей. На коней сідали отамани з розмаху, а шаблі виймали так, ніби їх лише того і вчили від самого малку.

А за отаманами лізла на низенькі волохаті коники ціла мужицька селянська Україна. Грицьки, Нечіпори, Омельки й Панаси, дядьки, парубки й діди, розпиралися на мішках, набитих соломою, поправляли короткі кавалерійські карабіни, закурювали козацькі люльки й лаштувалися до довгих степових походів.

Україна! Егеж, це була вона, Україна. Це була вона, міцна, солодка й барвна, пянка, немов хміль, важка, немов оливо — селянська Україна, край широчезний, як степ і як степ голосний та лункий.

Рясні свити та спідниці, шиті шовком хустки, мальовані тарілки, розписані скрині, ковані залізом та міддю, штані у чотири поли, чоботи, що пянко пахнуть дьогтем, білі хати, розфарбовані чорнобривими дівчатами, китиці черешень, мішки яблук, жито, пшениця і всяка пашниця, круторогі воли й різьблені сані та вози, що тихо риплять на ремінних українських дорогах... Це Україна!

Цукор і хліб, плідні жінки й плідні корови, рев бугаїв і вигуки танцюристів на селянських весіллях — Це Україна!

— Гей! Гей! Раз мати родила!

Бе невсипущий бубон, тремтить, натягається тонка теляча шкура, глибоко вбивають, сріблом ковані, чоботи чорну землю, дзвонять намиста на високих дівочих грудях, жаром пахтять хати і скрипка витягає, щось довге, мудре, веселе й рідне.

— Цілуй мене, пане-брате! Цілуй мене на смерть і на радість на весілля й похорон, на життя козацьке й на дороги далекі!

Красна наша Україна. Красна й вільна. І нема кращого краю над неї!

Цілуй же мене пане брате, витри замочені в горілці вуса і почоломкай горячими устами навхрест по козацьки!..

...Егеж, закрутилося, закрутилося... Вітер, степ, сніговії, хмари, бурхливі хмари, бурхливий, дивний край, Україна... Автокефальні попи моляться до українського Бога, шличаста кіннота виїздить з піснями в степ, барвні пшеничні гроші, жовті, як сонце гривні летять в далекий чумацький світ, співають про повні шпіхліри, про лани з товсторуними вівцями, про пахощі печеного хліба, про багаті віна повногрудих дівчат... Гроші, гроші, гривні, карбованці, шаги, й поштові значки з уквітчаними дівчатами, й портрети Шевченка в жовто-блакитних стрічках, і батько Петлюра, далекий козацький батько, селянський цар, некоронований пшеничний король, добрий пан, що сидить на ганку, курить люльку й поглядає на своїх веселих, бундючних підвладних...

...Так настали дивні й несамовиті часи, що їх звуть революцією, громадянською війною і може ще яюсь, але, що їм ніхто ніколи не відмовить оригінальності і що їх запевне ніхто не забуде — ні ми, ні наші нащадки.

Так ішла зима, сніжна й вітряна, з важкими патлатими хмарами, що низько бігли над землею...

...І для вагону, який виходить із станції Київ, який біжить потім в складі несподіваних селянських потягів саме в степ, в вітер, до невідомих романтичних осель — для вагону можливо наступають дні, повні стихійного невпокою, якоїсь незрозумілої метушні, якогось несамовитого, повсякчасного руху, що не хотів вгамуватися ні на хвилину.

Вагон пробігає повз станції, галасливі й моторошні, що лячать мужицькою мовою й брящать зброєю, вагон бачить озброєних людей в селянських свитах, завадіяцьких кіннотчиків з кольоровими шликами, одчайдушних отаманів, що, як діти, люблять яскраві барви, сміх і забави, вагон дивиться на села, що тягнуться ярами й тікають кудись у снігові завії, й на міста, мовчазні, перелякані, ворожі, неселянські міста, що чигає на них невсипуща лютя мужицької ненависти.

Кондуктори входять до вагону й говорять:

— Нам значиться твого білету не треба. Тепер Україна і хто цвенькає по кацапськи вилізай ік чортовій матері!

Кондуктори регочуться і ідуть коридором, риплять намазаними дьогтем чоботами й закурюють грубі цигарки з газетного паперу.

А в вагоні моторошно й перелякано скулюються подорожні. Жиди й московські офіцери, перебрані за ремісників, поштові урядовці й монахи з Київських монастирів, істеричні дами, обмотані для невпізнання мужицькими хустками — всі їдуть геть з міст, всі тікають кудись, цілком невідомо куди, так ніби відчують, що на міста ось-ось надлетить буревій, ось-ось змете ці переполошені купи недоладних мурованих домів і зрівняє їх з землею, з степом, з цим мужицьким рівним степом, що його межі губляться в обрїях.

Потяг біжить, вагон здригається й тремтить, віють вітри і наметають замети, в Києві дзвонять дзвони й ревуть маніфестації з жовто-блакитними прапорами, дівки в кольорових чоботах витанцювують метелицю, а в селах по шкільних будинках виставляють Гриця, і Назаря Стодолю, і Невольників, і Жидівку Вихристку і всякі інші наївні й дикі мужицькі вистави, з піснями, танцями, смертями й козаками...

...Так минала ця незабутня зима... І була вона того року люта й довго не хотіла вступитися. Шляхи завіював сніг і їх нікому було розчищати. Паротяги ставали в полі й ревли на сніг, на метелицю, на вітер. З паротягів вилізли машиністи і йшли на хутори погрітися. Сніг падав мокрий, важкий і облипав телеграфні дроти. І без перестанку дув шалений московський вітер...

Та все ж згодом надійшла весна. Весна надлетіла несподівано. Прийшла неспокійна й пристрасна, як взагалі всі весни великого південного нашого краю. Запахло землею, лісом і травою, запахло церковним, горільчаним, селянським Великоднем і дорогами, і кіньми і весняними ярмарками. Здійнялися над землею мокрі патлаті хмари й попливли геть на північ разом із стаями гусей, журавлів і качок, що теплими, безмісячними нічми безупину летіли над українським краєм.

...О, весно, весно! Далека весно 1919 року. Весна бурхлива й тривожна, що принесла нові походи і нову війну. Весна, яка впала голодним московським хуртовинням на безжурну українську землю. Ця весна запевне стоїть ще досі в пам'яті нашого покоління. Запевне ніхто ще не забув, як зливою полинули на Україну російські полки, як азійська кіннота велитенською збитою масою прорвалася в самі надра, охопленого вогнем, краю, і як по всіх залізничних шляхах посунули безконечні большевицькі ешалони, що несли до краю жадобу, голод і смерть. О весно, далека весно 1919 року! Хотілося б написати багацько про неї, бо це була властиво війняткова весна в українському краї і хто зна, чи народиться вона ще в полум'яних грудях нашого народу?

Це була весна страхіть і походів, весна східних вітрів і східної кінноти, весна жорстокости і доброти.

Добрість і жорстокість сплїталися в цю буйну весну непереможним сплетом. Добрячі й жорстокі були очі войовників на степових дозвіллях. Добрячі й жорстокі були запорошені лица кіннотчиків, коли вони лаштували списи до своїх середньовічних атак...

Це була дивна, о яка дивна, яка несамовита весна. Здається цілий край перенісся в Азію, в цю далеку романтичну Азію, яка ще й досі пахне походами Джінгіс-Хана і мете на нас завирюхою монгольських обличь.

Коні й люди, отари овець і стада корів, стаї весняних птахів і довгі залізні валки залізних вагонів — все, в цю весну бігло, летіло, рухалося і не було кінця несамовитій завірюсі, люди їхали верхи й люди сиділи в вагонах, кінські копита чавили людські голови і кола вагонів різали людські тіла на криваві, моторошні шматки.

Такою прийшла весна 1919 року і справді мені до біса тяжко списати достотно всі події, що впали в ту весну на українську землю.

А втім, моя історія — це історія вагону і я відчуваю, що вже час до неї повернутися, я думаю що краще розповісти про цю весну, дивлючися на неї очима нашого самотнього залізного мандрівника...

Так ось, в цю весну, в цю шалену й бурхливу весну, що надлетіла на Україну східними московськими вітрами, в цю героїчну і романтичну весну 1919 року жовтий вагон другої кляси був і далі в українських руках, а саме належав до повстанських відділів місцевого отамана Гончаренка, які одержали його у спадщину від козаків, що повертали з Києва до дому після розгрому „гетьманської“ влади.

А в день, від якого починається властива дія цього розділу, вагон стояв в складі невеличкого ешелону на одній малій подільській станції і дивився своїми вікнами у далеч, що розгорталася за лінією залізничних шляхів.

Станція була дуже маленька, звичайна подільська станція, обросла з усіх сторін лозами дикого винограду. На таку станцію приїздили колись жида в своїх несамовитих балагулах, грубі спокійні батюшки, що звичайно їхали до архiereйського міста просити кращих парафій і місцеві поміщики з дзвінкими польськими прізвищами. Поміщики приїздили чвірками коней-цугом, ходили по пероні в чоботах з острогами, раз-по-раз тріскали себе по чоботах стеками й голосно говорили по французьки із своїми жінками, яких відпроваджували у далекі заграничні міста. Їх жінки були тендітні й бліді, пахли парфумами і подавали руки до поцілунків так, як мабуть колись подавали середньовічні королівни. Раз на добу приходив потяг. Потяг приходив у ночі. Тріскали двері, виплигували кондуктори з ліхтарями, офіцери за заставленими бутельками столами в ресторан-вагоні були таємничі, столичні й привабливі, в спальних вагонах синіли лямпки, дорожні майстри били молотками в кола вагонів, глухо гудів паротяг, потяг рушав і зникав в одну хвилину. Гостріше тоді пахло полями, чутніше стогнали жаби з недалекого ставку, поміщики сумно сідали в свої фаєтони, балагули подавалися повільним кроком назад у закостелені й зажидовлені містечка...

...Тепер на станцію не приходив елегантний потяг — до австрійської гряниці. На станції було тихо, галки крутилися над липами, ще не зазеленів дикий виноград на мурах, шосе безгомінно тікало до містечка, а навколо були спокійні поля,

покриті весняною парою й млосно пахли перораною і угноеною ріллею.

Вагон, як ми казали, стояв на станції в складі ешалону з червоних товарових „теплушок“. Біля ешалону ходили вартові в свитах, з довгими російськими рушницями в руках і поважно розмовляли з залізничниками.

Ходили вартові і в цей день, від якого ми дію цього розділу й починаємо.

Саме була неділя. В селі, що розляглося напроти станції дзвонили дзвони; село називалося Рачки і оповідали про нього, що заснував це село п'яний і хоробрий козак, який напивався до того, що рачки лазив до дому. Так і прозвалося село — Рачками.

Так ось була неділя, в селі, в трьохбанній церкві, правив службу отець Паїсій, а день був хороший весняний, справжній недільний день, коли в грудях співають дзвони, а очі мружаться від сонця.

В день, по службі Божій на станцію приїхав сам отаман Гончаренко. Він зліз з воза й подався до вагону. Поволі він ввійшов до вагону, подивився навколо хазяйським оком, помацав спружини на канапах і довго розкурював люльку.

— Авжеж, — протягнув він поважним, густим басом. — Вагон нічого собі; є де пожитися й на чому поспати.

Згодом він вийшов, подивився на сонце, пчинув, подивився ще на вагон і знову зосереджено запахвав люлькою.

Вбраний він був мальовничо й багато. Була на ньому новенька селянська свита, вперезана офіцерським пасом, на якому в жовтій австріяцькій кобурі висів тяжкий штейер. Через плече у отамана теліпалася торбинка з німецькими мапами й футляр від полевого біноклю, де отаман три-

мав корінці до люльки. Ноги отаманові були взуті в добрі хромові чоботи з блискучими халявами, що ховалися в складках широких синіх шараварів. Сам він був невеликий на зріст, але широкий в плечах, з довгими, міцними руками. Лице у отамана було ціле в зморщках, очі дивилися хитро, а вуса падали рудими патлами на голене велике підборіддя, що далеко стирчало над високим коміром англійського френча.

Отаман постояв, подивився й раптом обернувся, крикнув на хлопців:

— А ну, хлопці, біжіть один з другим до воза, і принесіть но мені ведро, завязане рядном, що там його кривий Назар біля себе тримає.

— Нащо тобі ведро отамане? — спитав старий дід Лушня, що стояв обіч впираючися на ціпка.

— А ось як принесуть, то й побачиш.

Отаман хитро моргнув своїми сірими очима, скинув з себе револьвер, мапи й футляр від бінокля, скинув також свиту й засукав рукави.

Хлопці принесли ведро і всі побачили, що в ведрі була фарба, звичайна біла, трохи вже згусла, олійна фарба, якою коваль Данило три дні тому фарбував стіни у церкві.

Тимчасом отаман, витрусив з люльки попіл, вийняв з кишені квача й вмочив його у фарбу в ведрі.

Потім обернувся й сказав:

— Треба нам на вагоні написати, щоб знати було хто їде й чого. Щоб знали люди, кого сподіватися, а вороги, кого боятися. Тому то я і фарбу з собою привіз і квача захопив. Правильно я говорю, чи ні?

— Правильно! — загули хлопці й збилися біля вагону.

— Правильно! — сказав високий, поважний

дядько, з довгою рушницею в руках. — Зовсім правильно, нема що, правильно, — додав дядько і зняв шапку, пошкрябав волосся, позіхнув.

На ім'я дядькові було Кіндрат, а прозивали його в селі Стельмах. Цілий куток був Стельмахів в його селі, а з усіх Стельмахів був Кіндрат найповажніший і найбагатший.

Всі хлопці, що стояли за отаманом були також місцеві. Села Вергіївка, Рачки, Ковалівка, Фастовці, Марянівка, Потоки і Фердинандівка — всі села Рубанської волости лежали близько одне коло одного і властиво тяжко було ствердити де кінчалося одне село й починалося друге. Такі села на цілому Поділлі — села, що виглядають здалека, як ліси або садки і що тягнуться на багацько верстов, так що не перейти їх і не перейти за одну добу. Села ці лежать звичайно в ярах, над ставками й каламутними подільськими річками, за ними здіймаються горби піль, левади й лани в цих селах ідуть також горбами і тільки хати туляться в долинах, де завжди вогко і де вечорами без кінця тріпочуться осики. Хлопці були власне із цих сел, а отаман вчителював колись в самому волосному селі Рубані, звідки й походив.

Отаман хутко впорався з написами. Недарма він вчив дітей письма й грамоти. За пів години середина вагону була ціла покрита його письмом. Отаман написав:

„Хай живе самостійна українська держава“. В долині він написав ще: „Штаб рубанського повстанського загону“, а з боку під третім вікном зліва виписав грубими великими літерами: „Смерть кацапам і комуні!“

Отаман скінчив малювати, відійшов трохи в бік, закурив і подивився на свою роботу.

Середній напис був трохи кривий і трохи не

вийшла літера „с“ в слові „самостійна“, проте всі подивлялися отаманову роботу і сам отаман був з неї задоволений.

Отаман говорив:

— От хлопці і скінчене діло. Паротяг значить у нас є. Хороший паротяг, нема що. Дрив завжди можна десь нарубати. Води на Україні не бракує. Машиніст свій чоловігга. Повезе хоч би в чортову пельку. Тепер ось вагон для штабу і теплушки для хлопців. Обратно же і напис. Все є. Гуляй, браття, по цілій Україні, як довга вона і широка!

Отаман зареготався. Зареготалися й хлопці. З юрби вийшов Мехтодь Гарбуз, права отаманова рука й сказав:

— Ти б отамане, значиться, ще б тут написав, що ми за землю й за селян, що ми значиться проти всяких робочих і хвабрикації. Потому нащо вони нам?

Мехтодь Гарбуз зупинився і обвів очима присутніх. За отамановою звичкою гукнув: „Правильно я говорю?“ „Правильно“ — відгукнулася юрба, як один чоловік. Мехтодь Гарбуз задоволено обернувся й подивився на отамана. Але отаман стояв мовчки і попихкував люлькою. І тільки згодом почули присутні отаманів голос.

— Дурна твоя голова, Мехтодю — промовив отаман. Дурний тебе піп хрестив, а й мама не дглянула, бо певне маленьким на землю впустила.

За землю ми розуміється стоїмо. Само собою! Хто за Україну, той і за землю. Але проти хвабрикації ніяк не можемо. Потому, подумай сам. Рушницю в руках ти тримаєш, а хто її зробив? Хвабрика. Плугом ореш, до млина ходиш, віялку крутиш, а все це хвабрика зробила. Ну от і скажи мені. Нащо нам проти хвабрикації. Га?

Всі дружньо розреготалися. Отаман хитро по-

дивився на Мехтодя. Мехтодь стояв цілий червоний і переминався з ноги на ногу. Отаман підійшов, поклепав його по плечі, сказав ще:

— Ну нічого, виростеш парубче, порозумнішаеш.

Був отаман веселий як ніколи. Завтра, саме у завтра загін рушав в світ. Досі отаман тримався із своїм загоном тільки в Рубанській волості. Трохи поскубали німців, вирізали ескадрон мадярів, що панюшився по селах і гвалтував жінок, розбили гетьманську варту в містечку — ось і все, що встиг зробити загін за роки революції. А хлопці були варті більшого. Україна велика, шляхів на Україні не брак, лісів теж досить, а ворогів аж забагацько.

— Добрі хлопці, — говорив отаман. — Нема що, добрі, — і попихкував люлькою.

Чогось пригадався отаманові Тарас Бульба, якого читав ще замолоду. Тарас Бульба, що його написав письменник Гоголь, та так написав, що аж серце просить наповерх.

— Ех, брате! Повоювати б ще. За степ широкий, за край веселий.

— Розумієш — говорив отаман. — Поїдемо на Вінницю! До самого батька Петлюри зголосую і скажу:

— Привіз я тобі батеньку сотку хлопців хороших, синів господарських, робучих, як стій твердих, таких, що не вступляться. Хай кожна волость стільки дасть, а скільки буде війська на Україні. Жадний ворог не втримається! Га?

— Авжеж, — відповів дід Лушня. — Хлопці хороші. Свідомі хлопці. Це тобі не бідацькі сини які-небудь.

Отаман вбрав свитку, підперезався ремнями. Став стрункіший. Чоботи порипували. На душі у отамана було ясно й весело.

Хлопці стояли гурмом і побожно дивилися на нього. Всі хлопці, як один муж, високі чорні, бровасті. Тільки отаман має рудого вуса, але отаман зайда. Його діди прийшли з Полтавщини ще за козацьких часів. В коморі отаманової хати й досі переховується козацька шабля прадіда Опанаса, що забрів сюди невідомо пощо. Вона іржава, на лезі якісь незнані візерунки, шабля, певне, турецька і історія її не менше цікава, як історія прадіда Опанаса, завадіяки й гультая, що зарубав був московського полковника, спалив його двір, забрав молоду жінку і подався сюди на Поділля. Від жінки-московки білотілої й жовтоволосої вродився прадідові син Іван і був Іван дідом отаманові — звідци й у отамана рудий вус. А хлопці місцеві, — чорні. Кажуть старі люди, що ці чорні високі хлопці з густими бровами і очима немов-давно володіли Поділлям і навіть вибудували неприступну твердиню в місті Кам'янці, що на Поділлі, над гірською рікою Смотричем. Та чого не кажуть люди. Одне є певне, що кров українська струмує з ріжних джерел. Незнані крові степових войовників змішалися із спокійною кров'ю хлібороба, очі блискають хижацьким вогнем, а руки Українців призвичні так само до плуга, як і до шаблі...

— Егеж, хлопці, хороші, — задумливо повторив дід Лушня, скрутив довгу цигарку й подивився в поле, на небо й на село.

Небо було сине, весняне, поля парували, а село весело розкинулося по горбках і яругах. Церква стояла посередині на невеличкім горбі понад ставком, а біля неї розлягся батюшків садок, з якого виглядав зелений дах батюшкової хати.

Дід Лушня затягнувся так, що здавалося не-

мов би зашкварчало в легенях. Був це крепкий дід, памятав ще часи панщини і всім в селі говорив „ти“.

— Слухай но, — сказав він отаманові і був у діда голос грубий, як струна від контрабаса. Зморщки на чолі у діда збіглися а очі звузилися від сонця.

— Слухай но! Про все ми подумали, про все подбали, ось і всякі письмена на вагоні ти повиписував, річ звичайна, потрібно це, нічого не кажу, та всеж годилося б для порядку, по старому значить, святою водою окропити, щоб нечиста сила, того, не брала... Розумієш? Для порядку воно, щоб правильно було...

Отаман подивився на діда, засміявся й зараз-ж згодився.

— Добре кажеш діду. Освятимо наш вагон і водою святою окропимо. А потім по козачьки й проводи справимо. Ось я зараз скажу й столи нашікувати.

Отаман гукнув на хлопців щоб дати розпорядження. Був він в гарячій воді купаний і любив, щоб діло робилося в одну мить. Дід Лушня стояв ззаду і з любовю дивився на отамана. Любив дід Лушня горілку. Смакувала вона йому на старі роки. Стояв дід ззаду й бурмотів своїм грубим голосом, що подібний був до струни від контрабаса:

— Ти і про самогонку не забудь. З цукру, щоб була, не з меляси! Крепка, щоб була, розумієш?

Та отаман вже не чув. Оточений юрбою хлопців він біг до воза і за хвилину віз, вкритий найкращими ряднами й скатерками порохом зірвався по дорозі. Кривий Назар стояв на возі й вимахував батогом. Баскі отаманові коні несли що сили. Хлопці скакали ззаду на мадярських конях і в мадярських сідлах, що залишилися від поріза-

них рік тому мадярів, яким висипали люди братську могилу ген за селом і які спочивають собі тихенько глибоко під українською землею. Хай їм буде вічний спочинок, тим красним мадярам, що забрали ненароком на чужу, оскаженілу землю.

*

Сонце вже добре хилилося на захід, коли отаманові коні привезли на станцію отця Паїсія. Батьюшка були старенькі, бороду мали сиву й легку немов пух, очі у батьюшки були прозорі й далекі — дев'яносто років дивилося з них і журилося до людей, голос у батьюшки тихий, ледве чутний, а ноги не слухаються, як у дитини.

Батьюшку вивели під руки найповажніші господарі й підвели до отамана.

Отаман вже чекав, оточений найближчими людьми. Був отаман вперезаний червоним пасом, стояв, підкручував вуса правою рукою, а в лівій тримав шапку, що до неї дружина отаманова пришла довгого червоного шлика. Біля нього також без шапки стояв Мехтодь Гарбуз в синіх офіцерських шараварах і в мадярському півкожушкові, трохи за тісному як на нього. Чоботи у Мехтодя були також за тісні, мадярські, але вони брязкали острогами й для цього годилося потерпіти. За Мехтодем скупчилися Максим Палій, Андрій Шмалій і брат його Петро Шмалій, Микита Бондар і Василь Рева, Павло Карась і Кіндрат Захлюпа, Сава Морденко і син його Карпо Морденко — всі найближчі отаманові люди. З Бондаревою сестрою й жонатий був Отаман.

— Слава Ісусу, — тихо привітали старенькі батьюшки присутніх.

— Слава на віки, — відповів голосно отаман.

— Слава на віки, — відгукнулася юрба, так,

як відгукається всюди на західньому Поділлі, де не загинули ще недавні уніятські традиції.

Отаман перший поцілував батюшкову руку, що пахла кадилом і ще чимось церковним. За ним підійшли під благословення найближчі отаманові люди. Очі батюшкові дивилися лагідно й не бачили нікого. За отаманом і отамановими людьми стояла стіна народу — ціле село вилягло на станцію — трудно було впізнати когось в цій юрбі. Батюшка пожурилася, щось пожували губами й покірно підставили свою голову під блискучу, розшиту золотом епатрахилю. Дяк стояв обіч з кропилом і мискою з свяченою водою.

— Благословен Бог наш завжди нині і присно і во віки віков... — почали батюшки чин посвячення, яке мало відбутися, як просив отаман, особливо врочисто .

— Амінь, — відповів ріжноголосий хор, що в ньому згучав і густий отаманів бас, і тенор Мехтодя і дзвінки, задирчасті голоси решти отаманових людей.

Юрба стояла мовчки, скуплена й врочиста, зеднана спільною молитвою до свого селянського Бога, молитвою й співом, що зворушували серця й відвертали думки від щоденних турбот, що згучали, немов далекі предківські заповіді із степових монастирів, де ховалися колись від мирської спокуси і гайдамаки, і запорожці, діди й прадіди, натворивши перед тим жахливих і кривавих діл.

...Сам, нині, Владико, і сей корабль соблюди і даждь ему ангела блага мирна, хотящия путь творити в нім сохрани, даждь їм во вся отіти здравим.

Тихо бренив батюшків голос, що вже давно нездужали, що вже давно перестали голосно говорити і що вже давно вкрив Господь Бог їх стареньку голову срібним пухом достойної старо-

сти. І не знали батюшка, що не благого, спокійного янгола треба просити у Господа Бога для вагону, який назвали батюшка кораблем бо ніде в жадних требниках про вагон не писано, а треба просити для вагону янгола гнівного й лихого, такого з червоним кривавим мечем в руках, що поміг би отаманові звозувати ворогів та із славою до дому повернутися.

Батюшка тремтячою рукою окропили вагон, окропили й голови тих, що стояли найближче. Потім подали хрест і руку до цілування.

Юрба загомонила й подалася вперед.

По освяченні, батюшка, покуштувавши страви й випивши з отаманових рук чарку самогону, поїхали назад, а хлопці й дівчата почали розставляти столи. Столи вкривали просто під голим небом грубими в червоні й сині паси скатерками, ставили на них мисники з варениками й холодцем, гладушики з сметаною, бохонці хліба, миски з зимним борщем, тарілі з смаженою свининою й рожевим, густо посоленим салом, кручені колачі, намащені згори для полиску сирим яйцем і цятковані медом, душене мясо з сливками, варений горох з капустою в чорних горщиках, кільця ковбаси з часником і горнята з шкварками та підсмаженою цибулею. Старі баби, замотані в хустки ходили навколо й журилися, що всього буде мало.

Був вже вечір, коли посідали до столів. Небо було безхмарне, повний український місяць світив особливо ясно, ціла площа перед станцією була залита білим молошним сяєвом, над ставком лежав туман, а на горі виблискували золотом хрести церкви.

Горілку лили в миски по старому, по козацьки, а з мисок вже розливали лижками по чарках, щоб не пролити.

Отаман взяв першу чарку, встав і забрав слово. Цілий майдан, що досі глухо гуркотів сотками голосів, раптом вщух. Всі пообертали голови до отамана.

— Люди добрі! — сказав отаман і зробив павзу. Він вмів говорити і знав як володіти своїми слухачами. Недарма він був перший на фронтних мітінгах, як вибухла революція.

— Люди добрі! — повторив отаман ще голосніше. Зібралися ми сюди не лише на те, щоб горілку пити та дівок лапати. (Регіт хвилию перейшов по юрбі і зараз же вщух). — І не на те тільки, щоб пісень співати та голови затрачувати. А зібралися ми сюди, щоб спільно цю ніч провести, спільну думу подумати і розумне слово собі сказати. Отаман замовк на хвилину, підкрутив вуса й подивився на юрбу. Юрба раптом споважніла, сивовусі дядьки сиділи похилившись за столами, впираючи голови на руки, баби похнюпилися й хитали головами, так немов би щось Бог зна яке сумне почули, парубки відступилися від дівчат і дивилися на отамана. Отаман залишив вуса, що був шорсткий і непокірний і ніяк не хотів піддатися його пальцям і знову підніс голос. Він і не счувся, як заволодів юрбою. Голос його гремів під місячним небом, хапав за мужицькі серця, щось запалював, чогось від нього ставало й сумно й радісно й неможна було не слухати того, що говорив отаман.

А отаман говорив про козацьку славу й козацькі походи, про гетьманів що панували над Україною й хотіли добра своєму народові. Отаман говорив про кривду, яку заподіяла Московщина веселому краєві, отаман журився над долею своєї батьківщини і юрба журилася з ним.

— Була у нас своя держава — говорив ота-

ман і військо було і великий гетьман Богдан, що перед ним цілий світ трусився.

І самі занастили ми все що мали!

Ой занастили, — зідхала юрба. — Занастили... Баби все нижче хитали головами, шморгали носами й витирали сльози, дядьки дивилися сумно з докором крадькома один на одного й всім, здавалося, що нема виходу з тої страшної біди, яка йде на край, нема порятунку від клятих москалів, що сунуть на Україну, палять і нищать, гвалтують жінок, рабують хліб і худобу, вбивають і катують людей...

Але голос отаманів раптом змінився. Отаман заговорив про те, що ще не все пропало. І всі відчули, що біда проминула, стало легше й радісніше. Дядьки підвели свої голови, баби втерли рештки сльоз, місяць засвітив ясніше.

— Так, — сказав Василь Рева й похитав головою. — Ой так, так!... Микита Бондар, що сидів напроти зідхнув і відсунув від себе велику зелену чарку з горілкою, яка занадто займала його увагу.

— Добре говорить отаман, — схилився до нього Андрій Шмалій, що вважався за найрозумнішого в цілім загоні. Був він в полоні в Німеччині, в 16 році втік і блукав по цілому світі, побував навіть в Америці, де й навчився дивної американської мови, що нею й розмовляти гидко така вона глуха й гугнява.

Коли отаман скінчив і проминула хвилина загальної мовчанки, раптом звівся із за столу дід Лушня, який всюди мусів своє слово промовити, підніс чарку і сказав своїм грубим голосом, що його чути було на цілий майдан.

— Спаси тебе Бог, Отамане, — сказав дід Лушня, оглянувши присутніх і зупинився на широкому отамановім лиці, що було червоне й щасли-

ве. — Спаси тебе Бог за слова ладні і за науку мудру. Кланяємося тобі хлібом і сіллю й цілою чесною громадою. Благослови, Отамане, за твоє здоровля штакан вина випити. На славу, на честь і братську любов нашу! На перемогу твою й на загибель ворогам!

Дід низько вклонився отаманові й легко перехилив шклянку з жовтавим самогоном, що за певне вмщала в собі доброї пів кварти.

Після промови отамана і щирих слів діда юрба ще довго не могла прийти до себе. Баби сиділи мовчки, немов забули, що їх бабським звичаєм є цвенькати аж до пересердя своїх чоловіків, дядьки потиху хилили свої чарки й згадували про колишні бої з мадярами, про німців і австріяків, що тільки но хліб з села тягнули та дівок гвалтували, дехто сидів мовчки, задумавшись так, як тільки вміють задуматися степовики і хто зна, що верзлося йому в його чубастій голові. Тільки за шостою чаркою біля отаманового столу стало весело й гамірно. Сам отаман подав знак, що настав час веселощів та розваги. Жидки з містечка вдарили польку й сотки ніг, збиваючи куряву закрутилися на майдані. Танцювало ціле село, всі ті менш достойні, що їх не допущено до столу — парубки й дівчата, що щойно починали кохатися. Але від отаманового столу ніхто не встав до танцю.

Отаман сидів мовчки, підкручував рудого вуса й думав свою думу. Він не приймав участі в розмові. Час від часу він вихиляв чарку, закусував солоним салом і брав до уст люльку.

Дружина отамана сиділа якраз навпроти за другим столом з бабами й не рішалася підійти до чоловіка. Отаман глянув на неї і подморгнув. Дружина опустила очі немов би мала не тридцять років а цілих шіснадцять.

— Ач яка, — задоволено подумав отаман і попестив очима її охайну постать, вбрану в найкращого сукна кофту в синій тяжкій спідниці і в жовтій, цяткованій червоними квітами, хустці, завязаній так, як носять всі молодіці на Поділлі.

І враз отаман згадав, що вже не скоро побачить свою милу дружину. Йому зробилося трохи сумно, а в голові немов би повіяв теплий вітер спогадів. Отаман пригадав, як дванадцять років тому, він брав свою жінку, як гучно справили весілля і як ревно плакала молода припадаючи до ніг батьків. Не послав, правда, Господь Бог йому сина, щоб було кого на козака виховати, та все ж прожив із своєю дружиною вірне й спокійно аж 12 років...

— Літа, літа, — сказав про себе отаман, посміхнувся і знову вихилив чарку. Йому ставало все веселіше, кудись дівалася жура, жвавіше билося серце, отаман посмоктав люльку й почав думати про завтрішній день.

— Паші коням треба обов'язково захопити — думав отаман — хліб і сало звезе село, як обіцяно, хлопці до полудня впораються, зразу-ж і вирушимо. Ось тільки, чи надійдуть на час підводи з Обідного?...

Отаман задумався надовго й лице його сповважніло. Чомусь згадалися далекі часи, війна, Галичина й Карпати, де він уперше був ранений. Там, в Карпатах, в одному гуцульському селі, він також уперше дістав до рук книжку, що називалася Кобзарем, книжку, з якою потім вже ніколи не розлучався і яка вплинула на нього так як ніщо й ніщо в житті.

В цій книжці було написано про все. Про всі кривди, які зазнав його мужицький нарід, про славу козацьких предків і про бунт прийдешніх

поколінь. Слова з цієї книжки горіли в крові, кликали й манили й не давали спокою. З них виростала батьківщина нова й незнана, лицарська, жорстокосердна й кривава, блискуча своїм минулим і незбагнута величчя майбутнім. Слова ці кликали до шаблі й до бою, до помсти за колишні наруги й до великого одчайдушного провідництва серед моря тупоголових і очманілих людей...

О, їх треба повести, цих людей, треба показати їм мету, треба змусити їх до послуху!

Отаман стиснув кулаки, стиснув також зуби, так, що аж затріщав цибух від люльки і якимось незрячими, ясними очима подивився навколо себе.

Навкруги бенкетувала юрба. Баби за столом, похитуючися в такт, що сили верещали дівочьких пісень, пригадавши їх собі після кількох чарок. Чоловіки обіймалися й чоломкалися на голос. Парубки на майдані вимахували на всі заставки дівками й з вигуками кидалися в присюди.

Це була юрба наївна й бурхлива, гаряча й первісна в своєму південному шалі, мальовнича й пристрасна, дика й рухлива, як незагнуданий степовий кінь. Ця юрба була здібна на все. Вона могла палити й нищити, нести пострах і смерть, вона могла спалахнути, як віхоть соломи і колиб її приборкати, вона б запевне понесла так далеко, що годі було б наздогнати того, хто опинився б на її плечах.

Отаман посміхнувся, міцніше затягнувся люлькою і обернувся до хлопців щоб поділитися з кимось своїми думками.

Та за столом отамана майже всі були вже пьяні. Мехтодь Гарбуз розстібнув свого мадярського кожушка й вигідніше витягнув ноги в тісних мадярських чоботях. Іван Газда і Максим Палій обіймалися, червоні від горілки. Василь Рева

лежав головою на столі і спав. Спали також батько й син Морденки. Заснув і грубий Павло Карась, розкинувшись в цілий свій велитенський зріст під столом. Біля отамана сидів Микита Бондар і йому також мало бракувало, щоб лягти на стіл і при всіх захропти по козацьки.

— Ех, отамане! — крикнув Микита Бондар — і голос у нього став неприродньо тонкий і п'янений. — А пригадуєш отамане, як ми німця гнали? А пригадуєш того охвицера мадярського, що куплю собі пустив, а нам в руки не дався? Хоробрий був маляр, хай йому легко на тому світі гикнеться. А такий пещений і білий був як дівчина на виданні.

— Пригадую, все пригадую, — відозвався отаман. — Та не час тепер згадувати, а час діло робити. Гнали ми німця, гнали малярів, поженемо й кацапів. Не дамо їм нашими дітьми орати та наших жінок зневажати!

Вдарилися чарками отаман з Микитою Бондарем і голос у Бондаря став ще тонкіший і схлипнув по п'яному Микита Бондар:

— Поведеш нас батьку слави здобувати, слави здобувати, або до дому не вертати!

Крикнув Микита Бондар:

— Слава отаманові!

Підхопили цей крик всі столи, сивоусі дядьки встали з чарками в руках, пригадуючи, як отаман колись боронив села перед наїздами гетьманських посіпак, заверещали баби, добре підпивши вже за своїми столами, вдарили з рушниць хлопці, що вже давно чекали на це слушного часу.

А тут і жиди врізали до слуху й заспівали своїми козячими голосами старого приспіву, що його співали колись на панських весіллях по панських маєтках до слуху й милости завадіяцьких,

контушових панів, що сиділи колись за пінним медом у кольонних залах своїх палаців:

Пан отаман гойний пан,
Дасть нам грошей повний дзбан.

Тонко витягували скрипки, жиди співали без кінця, дерлися, щоб перекричати гамір, який одразу счинився після Бондаревого вигуку. Отаман стояв в цілий зріст і кланявся в пояс товариству. Кланявся він на всі боки, по старому низько схиляючися, так само мабуть як і прадід його Опанас що прозивався „Пацюком“, а ще прозивався „Лемішкою“ сто пятьдесят років тому, коли пило товариство на пошану його козацького гонору.

Потім отаман вийняв з кишені капшук з грішми й, розгойдавши його над головою, кинув жидам. Золоті царські пятирублівки задзвонили млосним таємничим і пристрасним подзвоном, капшук розвернувся на землі й застиг немов мертво тіло перед похадливими очима юрби. Аж затрусився дід Лушня й кинувся було піднести капшука. Та в час схаменувся. Тільки схилився до отаманового вуха і прохрипів своїм грубим голосом:

— Нащо кидаєш стільки грошей жидові, отамане? Є й свої, що їх варто було б обділити.

Та не були вчасні дідові поради. Музики що сили грали вже до танцю, а отаман стояв підперши боки руками й ноги його нетерпляче вистукували закаблуками.

І раптом здалося всім, що це вітер зірвався на майдані — так вирушив до танцю отаман.

Буйним, широким кроком, скидаючи з себе свиту, яку зараз же підхопили хлопці, отаман перейшов коло, несподівано легко вистрибнув на середину й закрутився в якомусь несамовитому впрі, в якому змішалось все — вигуки отаманового

голосу, тупіт ніг, збита чобітьми курява, глухі згуки бубна й вереск соток голосів глядачів, що згуртувалися навколо танцюристи.

Це не був тільки танець. Це було щось більше, щось сильніше. Це була розгукана стихія, пристрасна звірюка, що зірвалася з ланцюга, шал радости, герць перемоги, ритм чийогось великого оскаженілого серця.

Ноги вбиваються в землю і їх не відділиш від землі, хоч вони й легкі як вітер, хоч і несуть вони людину, немов на крилах — ноги вбиваються в землю, б'ють і толочать її, викручують тіло, підносяться до гори й знов падають, груди викидають з себе дикий нелюдський крик, руки затискаються в кулаки, тіло гоїдається, підкидується, немов на розбурханих хвилях моря, летить кудись, як куля кинута дужою рукою й раптом зупиняється, дріжучи лише в ритмі невгамовних, невтомних ніг.

Такий танець могла створити тільки сильна нація. Це танець войовників, танець міцного серця й широких грудей. Це танець людей, що мають за собою довгу й криваву історію, з перемогами й поразками, вітром кінних наскоків, гамором боїв, ламентом полонених і ревом переможців. За цими людьми степ і поле, і вітер, і біг коня, і свист шаблі, і зашморг степового аржану, й навала диких, полудневих обличь, і кольорові прапори, і бунчуки з кінськими гривами й свавільні, широкі пісні, що линуть нестримним ревом степовими просторами.

Ой чи пан, чи пропав

Двічі не вмірати!

— Раз мати породила, раз і вмерти!

О, які голоси, які страшні, дикі голоси чуються в ритмі цього розгуканого степового танку. Це кричить історія! Тисячі паних запорожців

вимахують шаблями й гукають до ворогів, бундючні отамани кличуть товариство до бою! Це гопцюють звільнені з турецьких галер невольники, це палають татарські міста у далекому Криму, це гуляє козацтво, товариство й брацтво по чужинних краях, здобуваючи золото, жінок, дороге каміння й славу вічную!...

...Коли отаман скінчив танцювати й впав на лаву п'яний від горілки, втоми та радості, — в коло зараз же вискочили інші танцюристи і танок почався з новою силою.

Отаман схилився на стіл і відчув як груди його наливаються якоюсь несподіваною силою. Він глянув навколо. Всі лиця були веселі, в місячному сяєві все здавалося іншим, небуденним і щасливим, навкруги нього сиділи віддані товариші, що готові були голови за нього покласти, а далі, далі були шляхи, переможні бої і слава.

Так, слава! Отаман вірив в свою щасливу долю. Ще ніколи вона не завела його. В 1916 році груди його пробила австріяцька куля і вже всі думали, що не виживиться прапорщик Гончаренко. Та за сім місяців він був вже на фронті і почував себе так, немов ніколи й не був ранений. А в році 18-му тільки випадок врятував його від смерті.

Не був би Микита Бондар в гетьманській варті, не допоміг би він отаманові втекти, не сидів би тут отаман серед вірних приятелів і друзів і не думав би своєї думи про походи й славу вояцьку.

— Дай, поцілую тебе, друже, — сказав отаман і підніс Бондареву голову із стола. Та Бондарева голова була тяжка і що сили хилилася на стіл, а сам Бондар давно вже бачив сон, що цілує його не отаман, а гарна чорнобрива дівчина, цілує повними устами і промовляє до нього любі дівочькі слова.

*

Наступний день був гожий і тихий. З самого ранку бігав по селі Мехтодь Гарбуз і слідкував за тим, щоб все було в порядку. Голова у Мехтодя була ще тяжка після вчорашньої гулянки і Мехтодь пив по хатах квасне молоко та тільки віддихувався. За другим гладущиком молока йому стало легше.

— Вилізай, вилізай, годі спати, — гукав Мехтодь і тріскав срібною папіросницею з гербами, коронами та золотими монограмами, що дісталася йому, разом з синім півкожушком і чобітьми, від малярського поручника.

На майдані коло станції вже давно був рух. Підводи приїздили з Рубані, Вергіївки, Марянівки, Фастівець, Ковалівки і з інших сел. Дядьки годували коней і вигідніше розставляли вози. Хлопці зносили з возів кулемети, мішки з хлібом та масні лантухи з просоленим салом. Дорога була далека.

Микита Бондар ходив поміж возів і розмовляв з дядьками. У всіх селах знали Микиту Бондара, ще як служив він у гетьманській варті. А потім Микита Бондар був перший, який, разом з отаманом, на чолі кількох людей вирушили проти малярів.

Микита Бондар оглянув кулемети, — більше всього привезли з Марянівки, де в 17 році затримано потяг з амуніцією — і наказав їх негайно вантажити до вагонів.

У фастовецьких дядьків, що були всі рослі й широкі, як один — правдиві гайдамацькі нащадки — знайшлися два австрійські міномети і кілька скринь з мінами. Не бракувало й чорних австрійських бомб з деревляними держалнами та російських гранатів, що ними треба було вдарити об рушницю, розгойдати два рази над головою й кинути.

Зброї було досить. Москалі, німці, австрійці й мадяри залишали її до несхочу по дядьківських клунях та возовнях. Бери скільки хочеш і ховай.

З оглядин Бондар залишився завдоволений. Все було гаразд. Одні тільки рубанські підвели. Не привезли німецької гармати, яка від 18-го року переховувалася під купою соломи в клуні волосного писаря й на яку покладав поважні надії цілий штаб отамана Гончаренка.

— Чому ж ви її не притягнули, гиродові сини? — злостився Бондар і вимахував рукою з тяжким пятиплетним нагаєм, що його сплів для нього з сирового ременю сільський пастух Гринько.

Рубанські хлопці стояли біля нього й ніяково мовчали. Бондар вподобав на справжнього начальника і вигляд у нього був рішучий та неприступний.

— Та воно, по правді сказати, можна було б і привезти, — озвався врешті згідливо й похапцем худий, невеличкий парубійко в непомірно довгій, зеленкуватій німецькій шинелі й французькому шоломі, що невідомо звідки замандрував на його чорняву голову.

— Можна було б кажу — повторив парубійко — і привезти, коли б не те болото, ну і волів шкода. Обратно же й замок спортився, хлопці, значиться, бавилися, так що ніякої, канешно, пользи з тієї гармати, як ми ось тут всі гуртом розсудили.

Парубійко оглянувся на присутніх, немов шукаючи у них підтримки. Та Бондар враз підніс голос.

— Пользи! — крикнув він, вимахуючи нагаєм в саме лице парубійка, — я вам таку пользу покажу, матері вашій ковінька, що у вас в головах спортиться!

Бондар хотів ще щось сказати та тільки плю-

нув, подивився люто на присутніх і пішов далі, лаючися на голос, так, як ніхто ще не чув, щоб він лаявся.

Ходив він легко, немов кіт, а голос у нього був призвичний і до командування, і до лайки.

Біля вергіївських возів він знову зупинився. Там були добрі знайомі, бо парубкував Микита Бондар саме у Вергіївці.

— Ідемо на Вінницю! — сказав він знайомим дядькам, що згуртувалися навколо. — Пристаємо до армії батька Петлюри. Така воля отамана.

— На Вінницю, так на Вінницю, — обізвався високий, рябий чоловігя, що прозивався Мамалигою, старий повстанець, якого Микита знав ще з виступу проти мадярів. — Нам що, аби було когто бити. — Тільки, розумієш, Микито, хто його зна, чи ще до Вінниці доїдемо. Еге-е ж... Тут такі діла, що аж ну. Говорять к прикладу, що Петлюра ще вчора разом із цілим своїм штабом, значить-ся, Вінницю покинув, а в Марянівці вчора в ночі люди добре чули гупання гармат. Ось воно як.

Високий чоловігя замовчав, позіхнув і подивився навколо. На возах байдуже сиділи дядьки, звисивши ноги. В тихому повітрі майже нерухомо стояв дим від махорки. Хтось посвистував і приговорював до коня. Гостро пахло кіньським гноєм і міцним мужицьким потом.

Вісткою високого чоловігя Микита й справді занепокоївся. Він кинувся до Марянівських і ті підтвердили слова Микитиногя знайомогя.

Гармати били зовсім близько верстов за двадцять. Авжеж, що так. А хто бив, Бог його знає. У нас, мовляв, биноклів нема. І телехвонів також. як то кажуть, брак.

— Чого-ж ви зразу вістки нам не подали? — сердився Микита. — Йолупи ви темні, дідька б вам під ребро!

Дядьки стояли й шкрябали потилиці. Коні смачно жували овес, шосою підїздили підводи з Обідного. Пахло смаровидлом і часником.

Микита плюнув і пішов геть. В роті у нього було гірко після неспаної ночі, а в голові ще трохи шуміла горілка. Веселий ранок біг йому назустріч, немов розсміяна люба дівчина. Та все чогось було йому не до ладу.

— Треба зараз же розшукати отамана, — подумав він і подався майданом на станцію, де вже сподївався отамана застати.

Але отамана на станції не було.

— Був та й пішов, — сказав рудий машиніст Артем, заїдаючи смачно сало з хлібом. Сало тримав Артем в лівій руці й відкусював малесенькими шматочками, в правій руці Артема було пів буханця хліба, що його Артем вминав на цілу губу.

Біля Артема, підперши сумне, довге лице руками стояла його жінка Докія й похитуючи мовчки головою слухала вказівок чоловіка.

— Коні щоб мені були добре напувані. Ледь що станеться — хай Хома коні бере й біжить до лісу. Вона розбери й колеса поховай. Воно спокійніше.

Докія хитала головою й дивилася на чоловіка. Їй трохи хотїлося поплакати, бо жінки на Подїллі плачуть так само, як і всі інші жінки цілого світу.

Раптом Артем обернувся до Микити і сказав:

— А отаман тут таки був. Шукав за тобою, бо щось там скоїлося. Не то большевики близько, не то ще щось там. Біжи но скоріше до вагонів. Там цілий штаб вже зібрався.

Бондар вилаявся — його взяла злість на спокій машиніста — і, притримуючи рукою шаблю, бігом подався на перон.

На пероні було повно людей і Бондар ледве протиснувся до вагону.

— Де ходиш? — крикнув на нього Мехтодь Гарбуз, що вискочив навпроти з червоним, стурбованим лицем. — Тут тебе отаман шукає! Тут тобі такі справи, а його нема!

— Які справи? — гукнув Бондар, але Мехтодь вже побіг вздовж коридора й вискочив з вагону шукаючи ще за кимось.

— Щось воно таки справді скоїлося — подумав Бондар і ввійшов до найбільшого подвійного купе, де саме й засідав отаман разом з своїм штабом та поважнішими людьми загону.

В купе було гамірно й душно. Штаб ледве зміщався на канапах, а посередині стояв отаман з людьми в зубах і слухав, покручуючи, як звичайно, свого рудого вуса.

Бондар примістився біля дверей. За ним стояли повстанці. В коридорі було чути, як дзеленьчав острогами Мехтодь Гарбуз.

Говорив Іван Газда — дебелий дядько років під 45. Мав Іван Газда насуплені брови, дивився на людей гостро, а в селі розповідали про його надзвичайну силу й про те, що не одну людину пустив Газда своїми руками на другий світ.

— Треба нам добре подумати — говорив Газда — й розважити цілою громадою, чи йти нам на сполуку з Петлюрою, чи залишатися тут і боронити своїх сел.

Голос у Газди був грубий і понурий і стискав Газда в руках рушницю, яку тримав між ногами.

— Большевики близько — говорив далі Іван Газда. Де Петлюра з своїм військом, хто його знає. А тут хати нам поपालять, коні позабирають, дітей понищать. Думаю я таки, що треба нам по селах розійтися, зброю поховати й чекаги. Прийде

слухний час — вдаримо, а не прийде і так будемо сидіти. Пересидимо... Нам що? Ми мужики. Нам аби земля.

Газда озирнувся навколо і замовк. Всі лица присутніх були серйозні й задумливі. У всіх були хати, господарства, коні й діти. Це сиділи хазяї, що надівсе цінували власну землю, що ціле життя намагалися щось придбати, збагатіти й витягнути з біди цілу родину, що мріяли про сумирний спокій і заможне довілля необмеженого нічим власництва.

Це сиділи люди, які мали жінок і дітей, яким треба було сіяти, косити, годувати кабанів і їздити на кінські ярмарки. Ні, це не були войовники, рушниці випадково були в їх руках, вони не мріяли про походи й славу, їм не хотілося чужих країв і багатих здобич, вони були задоволені, їх не гнав неспокій і завелика розважність бороздила їм чола задумливими зморщками.

Отаман стояв, смоктав свою люльку і слухав. Він зважував положення. Не раз вже йому доводилося мати справу з цим раптовним припливом селянської розважливости, з цією несподіваною боязкістю покинути рідні хати, з цим страхом хлібороба перед всякою зміною і чином.

Чи не так було з мадярами, яких боялися роззброювати, бо, мовляв, прийдуть інші мадяри й поपालять хати, чи не так було з гетьманською вартою? А скільки хитрощів, скільки сприту треба було прикласти щоб пхнути селян проти німців? Його власна дружина висіла у нього на шиї і блага не зачіпатися з німцями. Так, всі тоді були проти нього. Але перемога одразу привернула до нього людей. І тепер за ним стоять села. Одне його слово й дві волості Рубанська і Обідненська заторохтять кулеметами й вдарять на ворога.

Отаман знав: скаже він слово і Газда замов-

кне, а буде говорити далі — може й на віки змовкнути. Знав отаман: за ним стоять парубки й такі гультяї, як Мехтодь Гарбуз, і Микита Бондар і Василь Рева і всі інші, що їм байдуже на спокій і вигіддя, а тягне їх до легкого хліба, до небезпеки, горілки й крові.

Але Отаман любив говорити й любив перемагати в суперечках.

Коли Газда скінчив отаман враз зареготався. Всі голови обернулися на нього із здивуванням. Такий несподіваний був отаманів регіт. Газда похмуро подивився на отамана і очі його блиснули вогнем.

Та раптом отаман перестав реготатися. Покручуючи свого рудого вуса він звернувся до Газди й ніби лагідно й мирно, але так, що всі відчули в його словах підступ спитав його.

— А скажи но мені, голубе, Іване, бо я вже й зовсім забув, коли це ти оженився? Га?

Іван блиснув очима й безпорадно озирнувся на присутніх. Він не того сподівався від отамана. І ніяк не міг зрозуміти, чого хоче від нього отаман.

Згодом він промимрив:

— Хіба ж не відомо? Всього місяць, як весілля справляли. Сам був...

— Місяць?... — протягнув здивовано отаман. — Місяць. Ось воно що!...

І отаман, регочучися, звернувся до присутніх:

— Тепер бачите люди добрі, чого Івана кортить вдома залишитися. Взяв старий пес молоду дівку і боїться, щоб хтось йому байстрюка не змайстрував.

— Отамане! — крикнув він. — Хоч ти і отаман, а не подивлюся на це! Ти мені жінки не зобижай, а то задушу тебе, як щеня оцими руками!

В цю ж мить Іван впав просто на Андрія Шмалія, поцілений в живіт отамановою ногою

І сразу-ж загремів отаманів голос:

— Тихо! Я вам покажу хто тут отаман! Заберіть це миршаве падло геть з моїх очей і замкніть його в хліві з свинями! Хай із свинями їсть з одного корита, коли не хоче козацького хліба їсти! А ви всі, — гукнув він до присутніх, — лаштуйтеся у дорогу, за годину вирушаємо!..

Грізний і страшний вийшов отаман з вагону, ні словом не звертаючися до нікого..

— Да-а — це отаман. Це тобі не хто-небудь, — протягнув Василь Рева й посміюючися пішов за отаманом. Він пригадав собі, як рік тому, підчас наступу на німців дісталоя за спротив братові Газди Максимові. Вигарбували йому спину шомполами, так, що й досі мабуть памятає. Звідци і ненависть Івана Газди до отамана.

— Да-а — це тобі отаман, — повторив ще раз Василь Рева. — Але як отаман з цілої халепи викрутиться, це теж цікаво, — подумав Василь Рева, пригадуючи, що шлях на Вінницю вже перерваний і що положення властиво неясне. Де большевики, а де Петлюрівці — сам чорт не розбере.

Рева постояв, позіхнув і подався до вагонів. Треба було придивитися за тим, щоб хлопці все гаразд завантажили.

*

Таких людей, як отаман Гончаренко на Україні, в роки революції було багацько. За мирних часів ці люди були спокійними громадянами, вони могли вчителювати, розводити пасіки, гандлювати худобою й свиньми, вони могли бути волосними писарями, телеграфістами, дяками й навіть священниками. Їм ніхто нічого не закидував, їх не арештували жандарми, їх не висилали етапним

шляхом на Сибір — більшості з них була чужа доктрина соціалізму й вони не давалися втягнути в так звану революційну роботу.

Але коли вибухла національна революція на Україні вони почали знаходити себе. Жовто-блакитні прапори нагадували їм їх рідні лани і рідне небо, шлики на смушкових шапках говорили про щось неясне, старе й близьке, може про дідів гайдамаків, може про прадідів, що тікали на Січ — мати, може про гетьманів, що про них співалося в піснях. І все було близьким, зрозумілим та рідним. З селян кріпаків походив Шевченко, Грушевського називано батьком, а Петлюру отаманом, солдати перестали бути солдатами, а стали козаками й слово Україна, знайоме, давнє, пісенне слово переможно залунало по всіх закомарках рідної країни.

І ось ці люди почали відчувати, що вони не вчителі, не волосні писарчуки, не телеграфісти, дяки і навіть не священники.

Вони почали відчувати себе стратегами, полководцями й героями. Їм марилися кольорові прапори і кіннота на баских конях. Далекий гук гармат видавався їм найкращими піснями, а тріск скоростріль був ближчим і зрозумілішим, ніж стукіт ціїв по рідних селянських клунях.

Вони мали певне романтичну вояцьку душу, ці нові степові полководці, ту душу, що довго могла виявляти себе тільки в піснях і, що тепер знайшла себе в несподіваних, набряклих неспокоєм і небезпекою, роках, які пахли історією, буйним степовим вітром і завадіяцьким, пристрасним, напівдиким козацтвом.

І вони не чулися, як почали говорити давньою мовою, як закинули свій безобрійний хліборобський словник, в якому вже не було місця на зброю, кров і вояцькі накази і як повернули до

лицарського життя своїх предків, спогади про яке ще не цілком згасли в грудях їхнього народу.

Так народжувалася нова кляса провідників і лицарів, кляса вождів, що творили загони, наступали на міста, перемагали регулярні війська й шукали все нових пригод у романтичній дійсності свого краю.

Так повставали люди, неспокійні й неприборкані, люди, що змістом цілого їхнього життя була війна, а мрією панування, люди, що потрапили забути за своє минуле й залюбки впірнули з головою в нову дійсність.

Вони поприбирали різні чудернацькі псевдоніми, обвішали себе зброєю, оточилися вірними друзями, придбали баских коней і оголосили нещадну війну всім, хто тільки зазіхав на їх села.

В них була якась сутєстивна сила, бо на одне їх слово вставали цілі повіти, по селах трубіли на сходи й дзвонили на гвалт, а люди перли під їх мальовничі стяги, немов за далеких козацьких часів, коли вбивати й різати було легше, ніж сіяти жито й годувати худобу.

І не завжди вони були бандитами, не завжди вносили в життя своєї країни заколот і анархію.

В більшості були це тверді, крем'яні люди, справжні господарі, що міцно вірили в краще життя, виборене для своєї батьківщини вогнем і мечем.

Їх принадувала блискотлива романтика війни, чин і рух, слава й перемога, безжурні й легкі вояцькі пригоди, але все-ж вони мріяли про поворот до дому, про пестоші власних жінок і думали про дітей, з яких хотіли мати потіху на старість.

О, так їх не можна назвати бандитами. Їх дивовижні псевдоніми дзвінко лящали по цій країні й наводили пострах на армії ворогів, тру-

пи їх лягли на межах власної батьківщини, а могили їх стали невмирущим символом відвічних змагань їхнього народу. Про них співали пісні й творили легенди, так само, як колись про завадіяцьких і бундючних запорожців, про козацькі витівки й про лицарські жарти хоробрих ватажків, що їх пекли в биках, вішали на гаки, настромляли на коли, та ніхто ніколи не потрапив змусити їх стати рабами, ніхто не зігнув до долу їх гордих, міцнокарких, чубастих голів.

Ні, вони не були бандитами. Їх жорстокість і безоглядність — це був тільки засіб приборкувати ворогів, таких же жорстоких і безоглядних, їх злочини, підпали, знущання й рабунки не були злочинами, бо вони були виправдані вищою метою — помстою за такі ж злочини і знущання ворогів власного народу.

Вони йшли з народом і за нарід і все виступали проти того, хто підіймав руку на їх нарід.

Коли вони здобували багатющі склади, опановували міста, займали цукроварні — вони кликали всіх, як братів і з магнацьким жестом розда- ровували загарбані сукна, розкидали мішками цукор, віддавали на поталу своїй, рідній юрбі ворожі й чужі міста, роздавали кулемети, бомби, рушниці й набої й реготалися, дивлючися, як все це зникає в надрах українського села.

Часом вони пили, гуляли й бенкетували, кохали дівчат і викрадали чужих жінок, але все, завжди вони готові були зразу ж вирушити на поміч якомусь zagrożеному селу, рятувати волость, повіт, а то й цілу округу, заслонюючи їх від ворогів звинним тілом своїх загонів.

Так, вони справді творили нову лицарську класу, що з неї скоріше зродилася б провідна військова верства їх батьківщини, ніж донебудь інде в таких самих умовах.

Отаман Гончаренко безперечно належав до цієї нової класи, яка зродилася в духмяні часи української революції.

Він був добрим сільським вчителем, він любив своє діло й діти, яких він вчив були дуже привязані до нього. Зраний на війні, він повернувся до свого села й продовжував бути вчителем. Але коли вибухла революція отаман Гончаренко побачив, що не всидить спокійно на місці. Широке слово Україна манило й притягало до себе. Воно пахло сторіками крові, воно було близьке, як рідна хата під жовтою, житньою стріхою, а zarazом далеке й тривожне, якесь невхопне й прекрасне, воно струмувало нечутною романтикою традицій, можливо прадід Опанас Пацюк блукав з цим словом на устах степами свого краю, можливо це було перше слово, що його вимовила мати в якійсь старій пісні над коліскою дитини.. А в кожному разі воно вже було знане, о, як добре знане, як сильно відчуте із потріпаних сторінок чарівної книжки, що називалася „Кобзар“.

Україна! О, це не була нудна, бюрократична Російська Імперія, де все було безбарвне й сіре, де життя бігло одноманітним шляхом, де всі провини й злочини були перечислені в кодексах, де щастя було окреслене й розраховане, багатства здобувалися довгими літами праці, а мрії замикалися в тісних рямках сірого міщанського добробуту.

Це був край новий і дівичий. Неозорні обрії розхилялися перед людьми. Дикі пущі чекали на сміливих плянтаторів, море степу гойдало каравели конквістадорів. Все залежить від людських рук, від голови і відваги. Хочеш веди за собою маси, зметай по дорозі все, що тобі перешкоджає, пануй над людьми, селами й містами, здобувай, пали і нищ, будуй те, що тобі до вподоби, й руй-

нуй будинки, які тобі огидні. Не маєш сил — тебе змете хтось інший. Тобі підріжуть ножом горло, підстрілять, коли вертатимеш у ночі до дому, сплять хату, згвалтують жінку, оплюють, зганьблять і викинуть, немов пса.

Треба бути сильним і хитрим, треба вміти вчас обернутися і ударом вибити з рук ворога зброю...

І ось, коли настала революція, отаман Гончаренко зразу ж почав діяти.

Це він повів перші селянські лави на гетьманську варту, розбив її, взяв в полон відомого карателя, московського полковника Єрафеева і повісив його, на пострах змосковщених міщухів, на телеграфному стовпі, серед самого міста.

Це він, далі, розторочив мадярів й до ноги винищив карний німецький відділ, що йшов на села з гарматами, кулеметами, панцерними автами й тяжкою кіннотою.

Це він наказав розставити по дорозі борони й замаскувати їх сіном та сміттям, а потім загнав на ті борони тяжку німецьку кінноту і сік по ній з усіх днадцяти своїх кулеметів, Шварцльозе, Максимів і Люїсів, аж заки останній ворожий кіннотчик не впав на лиху українську землю.

Це він, отаман Гончаренко, роззброїв на стації Фердинандівка велитенський ешалон московських офіцерів, що простував на Дон і, розібравши хирлявих москалів до білизни, вишикував їх в ряди, вчив їх довго, під регіт хлопців, українського гимну, а згодом наказав босим пішки вертати у Московщину.

І врешті ніхто інший, тільки він доконав чину, що здобув йому мало не цілий повіт.

На чолі сотки хлопців, він увірвався вночі до самого повітового міста, добре стереженого і німецькою залогою, і гетьманською вартою і, за-

хопивши блискавичним маневром вязницю, випустив з неї всіх, арештованих німцями та засуджених на смерть, повстанців з околичних сел.

Цей вчинок мало не коштував життя отаманові, та він якось вилизався із, двох пострілових і одної шабельної, ран, що їх одержав вже при відвороті з міста, і за короткий час був знову на ногах.

Коли вибухло загальне повстання проти Скоропадського, він вже був настільки славний, що йому нічого не коштувало зобілізувати пів повіта, звести рішучий бій з німецькою залогою, розбити та розброїти її й забрати у німців кільканадцять вагонів цукру, тисячі рушниць, десятки кулеметів та цілу масу скринь з набоями.

Та цим вчинком не судилося йому закінчити свою отаманську кар'єру.

По Україні віяв шалений вітер, хмари московського війська сунули із Сходу і надходив власне час, коли годилося загуляти і ширше і вільніше та вистрибнути врешті поза межі власного повіту, що став вже надто тісний та безобрійний.

Коли підїздили до Юрківки — отаман мав вже готовий плян наступу. На попередній станції йому вдалося зясувати положення. Становище повстанців не було добре. З Вінниці як повідомив телеграфіст на станції посувався великий ешалон большевиків, а попереду його сунув панцирний потяг „Ленін“. До того большевики цілий час голосили в телеграф свої перемоги на петлюрівському фронті й хвалилися, що розторошили українську армію вщент.

Отаман почувши ці звістки наказав зараз же вирушити в напрямку Юрківки, а сам закликав Мехтодя Гарбуза, Шмалія, Реву й Бондара й впятох вони почали радитися.

Мехтодь Гарбуз радив іти напролом. На станції Юрківка затриматися, відчепити паротяга й пустити його цілою парою на бронепотяг, що, за повідомленням телеграфіста, поволі посувається до Юрківки з другої сторони.

За цим пляном був також і Бондар.

— Це дурний спосіб, — сказав отаман, подумавши. — Паротяг може й не розбити бронепотяга. Хто його знає де він саме є. А ну ж стоїть ще на станції разом з ешаломом і наш паротяг, як дурний собака пролетить повз нього і чорт зна куди заїде. Потім і паротяга не варто губити. Бо чим ми далше поїдемо? Ні, треба нам взяти бронепотяг потихенько, голими руками, а тоді ми пани на цілу губу.

— А як ми його візьмемо, — скептично посміхнувся Мехтодь Гарбуз, якому дуже не сподобалося, що його проект отаман відкинув. — Як ми його, говорю, візьмемо коли на бронепотягу певне гармати і наші кулемети його не втнуть. Ось як би нам та гармата, що її рубанські йолупи зіпсували, тоді може щось би й вийшло.

— На це моя голова, — відозвався отаман і хитро прижмурих очі. — Зробимо в такий спосіб, що самі большевики нам в цьому допоможуть. — І тут же отаман розвинув перед присутніми свій плян. Плян був простий і геніяльний. Зупинитися в Юрківці, поділитися на дві групи і вдавати бій.

— Ти, Рево, — говорив отаман — візьмеш сотку хлопців і будеш з села наступати на станцію, вдаючи повстанців, а я з рештою буду станцію боронити, як ніби большевицька частина. А перед тим задзвонимо на ту станцію, на Олександрівку значить, де стоїть большевицький ешалон і попросимо допомоги. На нашому ж вагоні повивішуємо червоні прапори, які я з собою захопив на всякий випадок. Пригадуєте ті, що їх

зробили в волості ще в 17 році. Ось большевики і самі попадуться нам до рук.

Отаман весело розреготався. Розреготалися й присутні, яким отаманів плян незвичайно сподобався. Навіть Мехтодь і той був завдоволений. Всіх охопило веселе, хвилювання й передчуття перемоги.

Підіхали до Юрківки. Потяг підкотився до перону, на який здивовано вилягла вся обслуга станції. Отаманів плян зразу ж почали реалізувати. Притримуючи шаблю з вагону вискочив Василь Рева і побіг до теплушок. За кілька хвилин сотка повстанців з криками і жартами побігла до села і зникла в корчах за насипом.

Тимчасом Мехтодь Гарбуз начіпив на вагон два великі червоні прапори, які весело лопотіли на вітрі. Один прапор він начіпив на димаря паротяга, так що його далеко було видно здовж залізничної лінії.

Повстанці вивантажувалися з вагонів і займали за вказівками Мехтодя місця вздовж насипу.

— Як тільки подам знак, — кричав Мехтодь — зразу ж відкривай стрільбу! Гати з кулеметів і рушниць скільки сили!

Мехтодь побіг на станцію до отамана. Йому було незвичайно весело. Весняний вітер бив йому просто в лице й шумів солодкими обіцянками в вухах. Чогось пригадалася Палажка, струнка й повногруда, з пухкими устами, що пахли яблуками й молоком і далекі левади над ставком, куди виходила Палажка у ночі, стояти під зоряним небом і триматись за руки з милим.

— Ех і добре ж, — подумав Мехтодь і відчув, що тіло його ціле напружується, як струна, немов чекає на щось гарне, принадне й гостре, що несподівано має впасти на нього великою, неохопною радістю. Він зупинився, вдихаючи пов-

ними грудьми повітря, чогось вихопив шаблю — вона блищала на сонці, як срібна — і махнув нею кілька разів в повітрі. Шабля різонула повітря з гострим чистим свистом, що переходить в дзенькіт, який вдається тільки досвідченим кіннотчикам і Мехтодеві пригадалася недавня атака на мадярів, бравурна й нестримна, яку повів сам отаман Гончаренко на своєму сірому в яблуках коні. Мехтодь засміявся, з брязкотом вклав шаблю назад до піхви й подався до станції, стримуючи свої кроки, щоб виглядати перед отаманом по-важлише.

Отаман сидів в телеграфній салі й щось вирізував ножицями. Мехтодь підійшов ближче й побачив, що біля отамана лежала вже купка пятикутних зірок, вправно вирізаних отаманом з червоного коленкору, який дістав отаман від запобігливого телеграфіста.

— Біжи но, Мехтодю, і пороздавай хлопцям, щоб поначіплювали на кашкети. А і сам начіпи собі це бісурманське тавро.

— Все добре, — говорив далі отаман. — Як я думав так і сталося. Бронепотяг, розумієш, ще із станції не вирушив. Вони там довго дивувалися, яка така большевицька частина. Але потім повірили. Зараз — кажуть, присилаємо підмогу, товариш. Тримайся — кажуть — товариш в ім'я пролетарської революції.

Отаман встав і витягнувся так, що аж кості затріщали. Тепер він був в кашкеті телеграфіста з червоною зіркою на опасці. Кашкет був за маленький і ледве тримався на отамановій голові. Руді патли отаманового волосся стирчали з-під кашкета на всі боки.

— Ну й виглядаєш ти, отамане, — розсміявся Мехтодь. — Настоящий большевицький начальник.

Згодом Мехтодь побіг на лінію і зараз же отаман наказав розпочати бій.

Набоїв хлопці не шкодували. Пятнадцять кулеметів били що сили. Крик і шум стояв навколо несамовитий. Отаман походжав по лінії бійців і час від часу вигукував:

— Бий його хлопці! Смаруй його в хвіст і в гриву!

Був отаман задоволений, як ніколи. Все йшло гаразд. Бій хлопці зробили такий, що годі не повірити. А й зірки поначіплювали на кашкети. Не багато, та з двадцять хлопців з зірками знайдеться. Вистачить. Отаман стояв з револьвером в руках і дивився вздовж лінії, звідки мав появитися ворожий панцерник.

А панцерника все не було й не було. Отаман вже починав було хмуритися. — Невжеж не повірили — подумав він і відчув, що оскаженіє, коли большевики не піддадуться на його хитрощі.

Мехтодь хвацько підбіг, вдарив острогами:

— Забагацько набоїв вистріляємо, отамане. Шкода.

— Бий без перерви! — відгукнув злісно отаман і знову, прикладаючи руку дашком до очей, почав вдивлятися в просту лінію залізничного шляху.

Залізниця бігла рівно вперед, простуючи аж до Вінниці. Зараз же за станцією вона перетинала невеличку замулену річку, а далі, проминаючи дубовий лісок, що стояв трохи осторонь, тоненькою смужкою тікала в далечінь.

Отаман стояв і нічого не бачив, що міг би прийняти за ворожий панцерник. Тільки десь на свиді ледве ворушилася якась темна крапка — мабуть віз із кіньми — та з лісу на насип вийшла баба з клунком на плечах і, так, ніби не було жадної стрілянини, поволі подалася в бік станції.

Цей спокій і непорушність краєвиду так почали дрятувати отамана, що він вже хотів було наказати перервати стрілянину, щоб справді не витратити на марно набоїв, коли раптом йому здалося, що на овиді він побачив дим. Дим все більшав і отаман вже був певний, що це їде обіцяна більшовицька підмога.

— Іде, — крикнув він на цілий голос до Мехтодя й вимахуючи револьвером побіг до бойців. Повстанські кулемети й рушниці почали бити рясним вогнем. З села, де мав сидіти ворог, відповідали не менше пристрасно. Хтось кинув бомбу і вона розірвалась з несамовитим гуком.

— Всі з червоними зірками до мене! — скомандував отаман. — Розмовляти тільки по московському! Хто не вміє — мовчати!

Його огортало хвилювання. Чи вдасться підступ, чи большевики хитріші, ніж він думав. Хвилювалися й хлопці. Подія була надзвичайна, а захопити ворожий панцерник — це не абияка перемога.

За кілька хвилин панцерник поволі вїздив на станцію. Вежі з кулеметами моторошно повернулися в бік повстанців. Гармата на середній вежі повільно, немов когось намагаючи, також почала повертатися.

Панцерник виглядав понуро й грізно, немов якась незнана звірюка, що причаїлася для страшного, кривавого скоку. Він був сірий, цілий цяткований цвяхами і тільки напис „Ленін“ червонів на головній вежі.

З спокійним лицем, в кашкеті з пятикутною зіркою, вимахуючи приязно револьвером підбіг отаман до бронепотягу. За ним дзеленьчали остроги Мехтодя що, разом з Бондарем, не залишив отамана. Ще далі зупинилися ті хлопці, що мали пятикутні зірки.

Сталеве віконце бронепотягу обережно відхилилося і з нього висунулося чиесь чорне від смарів і пороху обличчя.

— Яка частина? — спитав хриплий голос по московському.

— Мешаний добровольческій атрад імені таваріща Троцького. Організований комітетом самооборони Брацлавскаво уезда.

Цю відповідь отаман приготував заздалегідь, знаючи, що її трудно перевірити. А часи були такі, що спокійно собі могли повставати різні комітети і „атряди“. Хто їх там перерахує.

— Такої частини не знаємо, — недовіжливо відозвався хриплий голос.

— Ну знаєте, чи не знаєте, — крикнув отаман, — а поміч нам мусите дати. Не бачите, що робиться.

Бій справді розгорався з новою силою. Повстанські кулемети били так ніби не знають який ворог приховався в селі.

Голова в вікні сховалася. Потім висунулася знову. Хриплий голос прокричав:

— Добре, я вам вірю. Я зараз виходжу, щоб спільно в'яснити положення.

Большевик був високий з білим волоссям і сірими підозрілими очима. Він вийшов разом з низьким, опецькуватим жидом в чорній шкурятній куртці і з далековидом, що теліпався без футляра у нього на шиї.

Обидва тримали в руках револьвери. Обидва були насторожені й обережні.

Отаман приязно, але схвильовано (мовляв недалеко ворог) поговорив з ними. Він в'яснив положення. Всі села повстали. В околиці появилася бандит Гончаренко, що розпоряджає тисячами багнетів. Його „атряд“ ішов на сполуку з ре-

гулярною советською армією. В Юрківці мусли прийняти бій з бандитами.

— Чого ж це ви не пробивалися до нас? — спитав знову з підозрінням високий москаль і гостро глянув на отамана. Аджеш шлях цілком вільний. Москаль був твердий горіх до розгризання. Отаман зразу це зрозумів. Недарма він мав тонкі затиснуті уста і підборіддя, — що вказувало на волю й рішучість.

Отаман доброзичливо прийняв його недовірливий погляд.

— У нас просто не старчило палива, — відповів він наївно.

— Ага, це інша річ, — сказав високий москаль і обернувшись до жида почав з ним про щось потиху говорити.

Зараз-же він знову звернувся до отамана.

— Ми змушені поспитати ваших документів, — сказав він цілком несподівано.

Отаман зробив здивоване лице.

— Документів? Прошу дуже.

Він відчув з цілою гостротою, що зараз рішається все. Не зуміє він добре заграти своєї ролі і бронепотяг пропав. А разом з бронепотягом пропало і життя.

Отаман спокійно, відчуваючи на собі непевні й підозрілі очі большевиків, засунув руку в бічну кишеню. Зараз-же він її вийняв. Потім розсміявся і сказав.

— Документи я залишив в шинелі. Вони на станції. Ходім я вам їх покажу. Але справді шкода гаяти час.

І Москаль і жид нерішучо зупинилися.

Отаман знову розсміявся:

— Я бачу ви мені не довіряєте. Невжеж, ви можете навіть припускати, що я вам щось зроблю. Аджеш гармата й кулемети вашого панцерни-

ка можуть в одну хвилину рознести і цю станцію, і цілий мій відділ. Мене просто дивує ваша боязкість. Ми місцеві комуністи сміливіші.

Москаль розлючено блиснув очима на отамана.

Згодом він глухо сказав:

— Я хотів вам наказати самому принести документи. Але добре. Ми з товаришем военкомом підемо з вами. Тільки майте на увазі, коли нас не буде довше, як двадцять хвилин, мій панцерник справді рознесе і цю станцію і цілий ваш відділ.

Москаль видав розпорядження й зачекав, щоб панцерник відїхав в бік для кращого прицілу. Потім махнув рукою. Від цього моменту почалися рахувати двадцять хвилин.

Тимчасом стрілянина зовсім несподівано вщухла. Микита Бондар підбіг раптом до отамана й зголосив трохи непевним від хвилювання голосом:

— Ворога відбито, товаришу командире. Чи маємо виставити стежі?

— Так, виставте стежі, — спокійно відповів отаман, але в думці почав ляяти Реву. Це кляте чупирадло перервало стрілянину з села саме тоді, коли треба було, як ніколи, підтримувати вражіння бою й небезпеки з боку банд. Та й Бондар також пописався із своїми дурними „стежами“.

Високий москаль з жидом переглянулися. Їм що раз більше все почало видаватися підозрілим.

Але отаман вже простував широкими кроками до станції. За ним, в супроводі Мехтодя, з револьверами в руках, подалися й большевики.

— — — — —

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

Г А Л И Ч

Не горді обриси холодного граніту,
Не римських мармурів цезарський, світлий блиск,
Не переможних війн гранчастий обеліск —
Ні, пилом все віків засипано, прикрито,

Що й не шукаю вже в безслідній давнині,
Лише, стривожений, звертаюся на захід,
Там, де вечірніх хмар вогненнокрилі птахи
В бездонну синяву виплескують свій гнів,

Де променів мечі разючі крешуть іскри,
Розтявши пополам небесну вишину,
І де вривається у діядем вогню
Кипуче золото інтарзій візантійських,

Несуться вершники, знамена лопотять,
Скажених комонів розбурхуються гриви,
Копита клубляться в запіненому зриві,
В кривавій куряві — шалений водоспад

Оранжу, червені, і золота, і сині,
Мов крик розтаяний прогомонілих лун,
Над днями марними — піднесений бурун
Поривів та екстаз, завітніх і незмінних.

Зорю сліпучу грань, куди веде їх путь,
Мов воїн, стоячи на скельнім шеломяні,
І стріли їх ловлю, їх стріли полум'яні,
Що звійтяжно простір розярений кляють:

Горить, розжеврені, віки лункої слави —
До вас я підношу свійого серця щит,
Хай доля камені на порох торощить,
Ні сліду не лиша, — та в вибухах уяви

Ви далі живете у величі старій,
І хай за нами тлінь, нічого вже немає,
Та вгору полум'ям гігантським виростає
Нестриманий порив нових жадоб і мрій!

Галич, 20. липня 1936.

ВЕРНЕР БОЙМЕЛЬБУРГ

ПРУСЬКА НОВЕЛЯ

Вернер Боймельбург (Werner Beumelburg), уроджений в році 1899 є одним із видатніших представників нового нац.-соціалістичного німецького письменства. Це його становище було офіційно зафіксоване в 1933 році, коли його обрано генеральним секретарем Німецької Академії Поезії. Вся його творчість просякнута духом партійної ідеології та є відбиттям героїчного світосприймання автора. Головний її сюжет це війна, війна сприйнята, як щось величне, біологічно необхідне для існування нації. Тому таке велике місце займають у нього описи великих боїв світової війни, що в ній він брав участь, як доброволець: „Douaumont“, „Ypern 1914“, „Loretto“, „Flandern 1917“, і „Sperrfeuerum Deutschland“. Окрім книжок хронікарського характеру „Deutschland in Ketten“ і „Bismark gründet das Reich“ він пише також новели „Wen die Götter lieben“, „Die Hengstwiese“ і „Preussische Novelle“ та повісті „Die Gruppe Bosenmüller“, „Das ehernen Gesetz“, „Der Strom“, „Der Kuckuck und die zwölf Apostel“, „Kaiser und Herzog“ і „Mont Royal“. Новелю, яку друкуємо, ми вибрали для перекладу тому, що вона якнайкраще віддає той клімат, в якому виховується сучасна німецька молодь. Саме великі традиції будівничого Пруської Держави Фридриха Великого, цього „брутального“, суворого батька німецького народу, стали як ніколи близькими для відродженої повоєнної Німеччини. — *Редакція.*

Одного пополудня на початку жовтня 1760 р. в селі Пальхов, недалеко Кюстріну рознеслася чутка: кадет Вернер фон Ромін, син пана Франца фон Ромін, який, як полковник у службі Його Величності Короля, був при шлейській армії, зовсім несподівано та по вельми чудних перемінах долі прибув до родового маєтку Ромінів.

Одні говорили про те, що шіснадцятьлітнього кадета потягли з собою, як полоненого Росіяни, відступаючи з Берліну через Одру під Чернишевим і Тотлебенем, та що він по тяжких знущаннях утік від своїх мучителів. Другі нібито знали, що він утік із Берліну та з королівської кадетської школи, щоб оминати військову службу, до якої, як уже віддавна про це гомоніли, не мав надто великої охоти. Інші знов ішли ще далі, та впевняли навіть, що війна вже скінчилася і, що юнак прилинув з столиці, щоб особисто принести цю радісну вістку своїй матері.

Крішан Гундт, що був від двадцятьох років на службі в Ромінів і проважав полковника у всіх воєнних походах аж до дня битви під Льойтен, коли-то австрійська куля потовкла йому добре таки праве коліно, повинен був би ще найкраще знати, як справа стояла. Проте, чи з бундючності, чи може тому, що справа справді не підходила до прилюдного обміркування — Крішан Гундт ішов селом, якби нічого найменшого не сталося, що могло би його самого або кого-небудь іншого вивести із спокою. І тільки той, хто добре його знав, міг усе ж спостерегти, що його звичайна маломовність здавалася цього дня ще значно більша, немов би він замкнув свої уста на залізний засув, боячися, що йому зможе вихопитися якесь зайве слово, і цей залізний засув чув тепер при кожному порусі своїх щелепів.

Отже із Крішана Гундта не сила було нічого видобути — можна було братися до цього, як хто хотів.

Сільського корчмаря, що хотів почастивати його чаркою горілки, він обкинув холодним поглядом від голови до ніг і пішов геть, залишаючи йому повну волю снувати свої власні думки щодо цієї незвичайної відмови.

Податковому писареві, що хитро намагався завданим цілком загально питанням про вигляди на мир захитати залізним засувом на його устах, відповів він, що питання, чи треба далі провадити війну чи заключити мир, торкається тільки Його Величності короля та австрійської імператорки, а йому, податковому писареві, до цього зась!

— Ова! — сказав писар. — Всеж таки це має своє значіння, коли ми беремо участь у тому, що судилося нашій країні. Король потребує нас так само в мирний час, щоб стягати податки, як і під час війни, щоб стріляти до його ворогів.

— Коли б Король в цілому краї міг набирати тільки таких мазниць, як оце він, податковий екзекутор, — говорив байдужно Крішан Гундт, — то справді треба Королеві порадити, щоб негайно під всякою умовою заключав мир.

— А всеж Його Величність змогла ще звести цілу низку звитяжних боїв, хоч йому від битви під Льойтен бракувало допомоги такого собі Крішана Гундта, — завважив писар і звів плечима.

— Погана пика є найгіршим дарунком, яким Панбіг може обдарувати людину і краще мовчати ніж ганьбитися розмовою з дурнями та писаками. Коли б Австрійці під Льойтен стріляли не оливняними кулями, а гусячими перами, то він, Крішан Гундт, тоді став би посміховищем і сьогодні не був би покалічений. А втім, з цілого серця він бажає писареві бути покаліченим та стати посміховищем. Сказав це, сплюнув набік і пішов своєю дорогою.

Все йшло добре, доки Крішан Гундт біля церкви не зустрів пана пастора Целлера, якого, зрештою, задля певних речей не дуже то й любив.

— Помагай Біг, мій любий! — сказав пан пастор і зупинився. — Молодий пан фон Ромін виглядає дуже зле та є вельми виснажений. Ви добре

зробіте, коли гарненько будете годувати й доглядати його. Він мусить добре виспатися по цих всіх переживаннях. Ціле щастя, що він приносить добрі вісті, що й для нього, й для нас, й для нашого найласкавішого короля ідуть любі й благодатні часи миру. За це в покорі й відданості з усього серця подякуй Господу Богові. — Сказав це, приязно кивнув Крішанові Гундтові головою й, зложивши руки, пішов далі.

Отже стара воно правда, що хороброго вояка хитроумними й підступними розмовами можна легко оступачити й збити з пантелику. Проте Крішан Гундт був словами пастора не тільки оступачений і спантеличений, але якось цілком викинений із сідла, і то просто стрімголов на брук. Він спинився, увесь заглибившись у себе, почав приводити до ладу й перевіряти свої думки, як хтось, хто по упадку дотикає й обмацує своє тіло, і коли б він з пастором і паном Богом був у кращих відносинах, то запевне був би молився щоб йому прояснилося.

В цьому тяжкому положенні його погляд впав на дім пастора, де він помітив у вікні зараз біля вхідних дверей молоде лице, на якому були виписані відданість, вдячність, перебуте зворушення, а надто тиха, ясна радість. І освідомляючи собі, що це лице належить до малої Брігіти, доньки пана пастора, Крішан Гундт підвів голову, поглянув перед себе, подумав: Ага! і пустився простісенько до двору.

*

Вернер фон Ромін лежав у своїй маленькій кімнаті на ліжку, втомлений і вдягнений в свіжу сорочку, лежав на спині, схрестивши обидві руки під головою. Вікно було відчинене, але дбайлива рука причинила одну половину деревляної

в.конниці, щоб вечірнє соняшне світло не разило сонного в лице. Між гиллям великої липи голосно виспівували зяблики, але вони не могли розбудити того, хто спав.

Кімната була вузька й дуже проста. Опріч ліжка були в ній ще тільки стіл і один стілець. На стінах висіли два невеликі олійні образи; на одному був намальований королівський полковник Франц фон Ромін, а на другому покійний поручник Фердинанд фон Ромін, Вернерів старший брат, що зараз на початку великої війни мусів віддати своє життя в нещасній битві під Колін.

Крім образів суворого живого полковника й мертвого молодого поручника та крім кадета, що спав, не було нікого в кімнаті і здавалося, немов би вони всі три вели з собою таємну й дивну розмову, або краще кажучи, наче б відбувався мовчазний діяльог між паном полковником і паном поручником, діяльог, що торкався того, хто спав.

Обидва образи здавалися в своїм характері цілком однозгідними. Подібність між Францом фон Ромін і Фердинандом була така велика, що їх кожний безумовно назвав би братами, і з матірної крові, здавалося, ані краплина не перейшла на сина. Вони висіли на стінах навпроти себе так, що дивилися один одному в очі і ледве чи можна було б подумати, що хтось, хай би навіть як близько був з ними споріднений, подивившись на ці образи, не дізнав би почуття чужости та непокликаного вмішання в заглиблення цих двох істот.

Фердинанд мав велику честь служити в полку свого батька, якого Його Величність Король при всіх нагодах запевняв про свою особливу прихильність. Він згинув, як уже сказано, під Колін, зблизька самого фельдмаршала Шверіна і, так би

мовити, на очах свого батька, на якого востаннє дивився.

Лице сонного здавалося інакше, дарма, що зовнішньо був дуже подібний і до батька й до брата. Ця різниця була скоріше у виразі, у русі, в тому, що є відбиткою душі, і що тяжко схопити. Могло трапитися, що риси юнака в одній хвилині були схожі на батькові й братові, але дуже скоро наступала в них переміна, що йшла з найглибшого нутра і між обидвома по тім боці, та ним з цього боку прокладала межу, яка здавалася майже непрохідною. Може ця різниця колись пізніше й зміцниться та доведе до помітних вислідів. Може зникне як тїнь, що проходить полем під хмарою. До цього часу у всякому разі доля не знайшла ще нагоди, щоб це вияснити.

Від осени 1756 року полковник був невпинно у полі і Вернерові фон Ромін, коли його батько вирушав до свого полку, було дванадцять років. На тринадцятому році він пішов до Королівської Кадетської Школи в Берліні. Коли йому захотілося відвідати батька, що приїхав на коротку відпустку до дому, він тяжко захворів і мусів відректися подорожі. Коли батько раз прибув до Берліну, щоб з доручення Короля передати Її Величності Королеві власноручного листа, всіх вихованців перевели до Магдебургу, бо столиці загрожували Шведи. Таким чином полковникові залишалися тільки реляції матері, яка сама проте ледве чи могла сказати щось важливе, бо-ж юнак був від неї далеко більше віддалений. Короткі листи, що їх син час-до-часу посилав особисто батькові з обовязку й повинности, дотикали лишень служби й науки, і в них не було нічого більше, як тільки донесення вояка до свого начальника.

Тепер юнак вже спав кілька годин, як мрець. Він не збудився також, коли Кришан Гундт по-

тиху увійшов до кімнати й обережно нахилив над ним голову. Проте Крішанові Гундтові видалося, начеб лице сонного в несвідомім почутті близькості живої людини дізнавало переміни, авжеж переміни, яка майже лякала його, і яку він зовсім не вважав звичайною, хоч не міг докладно її означити.

Чиж не було воно так, як би сонний юнак, розхилиючи уста й простягаючи руки трошечки набік, починав всміхатися, і чи ця усмішка не була споріднена із тою, що її Крішан Гундт тільки-но примітив за вікном біля вхідних дверей пасторового дому, й що його так збила з пантелику? Гей, до чорта, чи не виглядало це на тихе завдоволення, почуття безпечности, якусь упевненість, ніби певність того, на що чекалося, а що тепер здійснилося... От лихо, що за думки — все це виглядало як закоханість, як справжня закоханість!

Крішан Гундт підвівся, нахмурив чоло, тихо повернувся, мовчазно по військовому виструнчився перед образом полковника й мовчки вийшов з кімнати.

Під дверима зустрів він вельможну паню й здавалося, немов би вони спіймали одне одного на забороненій дорозі й на недозволеному вчинку.

Крішан Гундт хотів щось сказати, але пані фон Ромін поклатала мовчки на уста вказівний палець. — Чи він все ще спить? — спитала вона пошепки.

— Слухаю! — відповів Крішан Гундт. — Чи він спить, чи не спить... Може він тільки так удає, хто його може знати? Один чорт, ваша милосте. Мене зовсім не здивує, якщо панич був вже тут у іншій гостині, заки він поклався спати у нас.

— Крішане! — прошепотіла вона.

— Слухаю, ваша милосте! Авжеж церква є на те, щоб молитися, певне, що так, до цього

установив її наш Господь Бог. Але пасторів, ваша милосте, як справді Бог є на небі, повинен чорт позабирати, якщо дозволите разом з цілою родиною. Що правда, Крішан Гундт має ще тільки одну ногу, яка щось варта, ваша милосте, але очі, еге-ж, ще всі докупи є здорові... Та тим я не хотів нічого сказати. Слухаю, ваша милосте!

*

На вечерю пані фон Ромін прийняла свого сина в їдальні, на долині. Було вже темно. Крішан Гундт засвітив кілька свічок, а стара куховарка зарізала курча, якого запах було чути тепер на цілий дім. Крішан Гундт вніс смажене курча до покою. Лакей, що подавав до столу, був тепер на Шлеську біля полковника, машталір так само. Крішан ундт проклинав їх обидвох, але австрійської кулі з Льонтен годі тепер було здихатися язиком.

Вернер фон Ромін заміняв свій зовсім подертий кадетський мундир на мисливське вбрання свого старшого брата. Він сам не мав цивільного вбрання. Відколи вступив до кадетського корпусу, не було ще такого дня, щоб він міг носити його. Куртка була трохи заширока в плечах і рукави задовгі.

Він сів навпроти матери, коротко глянув на неї, всміхнувся, а згодом окинув поглядом так добре знані йому меблі в покої, споважнів, але знов усміхнувся, коли почув запах печеного курчати, і споважнів у третє, коли пильно й зосереджено перевів очі на матір.

— Від батька немає вістей? — спитав він.

— Він в армії короля. Армія стоїть навпроти фельдмаршала Давна, що за Лігніцом зашився в горах. Останні вісті маємо від нього з-перед

двох тижнів. Він писав, що тепер це вже йде останній бій. Дай Боже, щоб правда була за ним!

— Але ж, мамо, ви ще сумніваєтесь?

— По битві під Льойтен говорили також, що мир стоїть перед дверима. З того часу минуло вже три роки.

— Та все ж сьогодні справи стоять інакше, мамо! Тоді король не хотів миритися, і імператорка також не хотіла. Сьогодні вони обидвоє готові миритися. Вже йдуть переговори в Лондоні і Санкт-Петербурзі. Найважливіші пункти вже устійнено.

— Ці пункти все були стійні. Щодо цього не було ніколи ніяких змін, змінялися лише обставини.

— Але я маю певні відомості, мамо, яким не можна не вірити. Я чув як і Чернишев, і Тотleben, самі про це говорили, що Росіяни не під напором короля, але з таємного наказу з Петербургу покидають наш край. Чи ви не помітили, що й Шведи роблять те саме? Які ж тут сумніви можуть бути щодо того, що російський престолонаслідник підготовляє союз з Його Величністю?

— А чого Росіяни пограбували Берлін і спустошили край? Чого поволікли з собою королівських кадетів? Чи так чинять люди, що готові миритися?

— Це австрійці грабували, хорвати і пандури. Кожний, звичайно, намагається ще перед самим заключенням миру забрати з собою те, що могло б йому служити за поруку. Його Величість в Саксонії не інакше поведився. Треба в мир вірити, мамо! Як може бути щось лекшого ніж вірити, коли певність є така міцна? Всі явища промовляють за тим, а ні одного проти, крім сумніву й зневіри.

— А коли навіть настане мир — як довго він триватиме?

Вернер фон Ромін з силою затиснув руки одна в одну, поглянув на засвічені свічки і сказав:

— Так довго, як довго зможемо ми ставити до життя домагання, до яких ми маємо право.

Пані фон Ромін зідхнула.

Юнак спостеріг це зідхання. — Мамо, — сказав він з ревностю, — я знаю, якої безповоротної втрати зазнали Ви в цій війні. Але чи не повинні Ви бути вдячні за те, що Вам залишилося? Ви не маєте ніякого довір'я до любови Вашого чоловіка, що ось буде його Вам віддано, та до любови Вашого сина, який все зробить, щоб заступити того, кого було Вам забрано? Я такий щасливий, мамо... Простіть, що я це кажу!

— Батько знов перейме завідування маєтком, а ти — —

— Я помагатиму йому, мамо, але він незабаром скаже, що я до цього не надаюся, чи не так? А тоді — —

— Тоді він одішле тебе назад у Берлін до Кадетського Корпусу. Король згодом почне думати, що мир не є тривалий. Йому вже двічі довелося зазнати цього. Батько зробить так, як це наказує король.

— Король сказав і писав, що він, якщо ця війна залишить його і край при житті, хоче посвятитися ще тільки речам миру, мистецтва й відпочинку. Науки незвичайно піднесуться. Король сприятиме їм. Король потребує вчених, місців, селян, міщан, купців і фабрикантів так само, як досі потребував вояків. Король хоче посилати молодь до чужих країв, щоб вона там розглянулася й привезла додому нові знання мирних часів. Король брідиться війною, мамо!

По вечері кадет попрохав у своєї матери ко-

роткої відпустки, щоб, як сказав він, відвідати одного і другого із знайомих у селі. На те Крішан Гундт, що стояв біля креденсу, глянув так пильно на паню фон Ромін, що вона тільки навмисне не могла цього не помітити. Вона дала відпустку.

Крішан Гундт стояв під дверима, коли юнак виходив з хати, і відкашлювався.

— З вашого дозволу, паничу, одно коротке питання, одно коротесеньке питання, якщо вільно. Коли Його Величність Король бридиться війною, паничу, то чи можете мені сказати, чого він провадить її вже чотири роки без перестанку?

— Але ж Крішане, — засміявся юнак — він же ж до цього був змушений!

— Гм! — сказав Крішан Гундт. — Отже він був до цього змушений. Він провадив її, деяким чином, проти своєї волі. Отже йому зовсім було байдуже на неї. Навпаки, він з більшою охотою був би робив щось для своєї приємности, грав на флейті, балакав по французьки, аранжував балети, тощо, правда?

— Авжеж, він волів би це робити.

— Отже, з Вашого дозволу, отже воно і є такечки, як ви кажете, паничу. Отже король ціле своє життя мусів робити щось, що суперечило із його улюбленими заняттями.

— Точнісінько, воно так і є.

— Вибачте, паничу, ще одно маленьке запитаннячко. Чи ж є він через те великим королем, чи малим? Тобто, паничу; чи кращий той, хто робить все, що йому є приписане від Пана Бога, або короля, або батька, або від кого-небудь, хто має право тут забирати голос, чи той, хто шукає своєї приємности? Не гнівайтесь, паничу, чоловік має свої думки і коли хто є такий дурний йолоп як Крішан Гундт, якому під Льойтен стрілили кулю в коліно, хоч король і бридиться війною, то воно

зовсім правильно, коли він із найбільшою пошаною питається раз тих, які так добре знаються на мистецтві і науках, і які навіть для науки мають їхати за границю, що саме для нас тут вдома є добре й необхідне і — — — Вибачте, паничу! Отже бавтеся добре... Тут цією вулицею в долину веде найкоротша дорога до церкви. Амінь.

•

Пані фон Ромін залишилася сама. Вона сіла на кріслі й почала роздумувати над розмовою, що її мала зі своїм сином. Дивні то були почуття, що її хвилювали. Вона думала про мир і знаходила при цьому, що юнак, звичайно, міг мати слушність, але вона не могла собі під тим словом „мир“ нічого уявити, авжеж, вона мусіла признатися собі, що вона трохи боялася того слова.

Коли б Фердинанд ще жив, усе було б добре. Фердинанд був би залишився старшиною при королівській армії, як довго батько почував би себе досить дужим, щоб самому порядкувати господарством. Пізніше він покинув би службу, та з своєю молодого жінкою, що її він знайшов би на королівському дворі в Берліні, або в своїйому гарнізоні, переселився би до Пальхов. Старий полковник і вона сама заховалися б у малому бічному крилі домівки і звітам оглядали би щастя молодих. Народилися б діти, може два хлопці і одна дівчинка. Хлопці називалися б Франц і Фердинанд, дівчина може Олена. Вони приходили б вранці до дідів, та бавилися б в них, і старий полковник оповідав би їм про бувальщину, про короля, про битву під Прагою, і про битву під Льойтен, та про бої за Бресляв і Лігніц. По обіді Фердинанд і його жінка приходили б до батьків на чай, а старий Крішан вихо-

див би з хлопцями в поле, щоб показувати їм усе, що належить до маєтностей Ромінів. Може колись і король приїхав би проїздом, щоб вшанувати свого старого полковника, і це був би найбільший день їх життя, та означало би святочний кінець їх перебування на землі. Старий полковник відійшов би наперед, вона сама залишилася б ще трохи при дітях, поки Фердинанд не замкнув би їй очей..

Пані фон Ромін не відчувала, як вона заглиблялася в думки і в ту заспокойливу певність про речі, яких ніколи більше не могло бути. Вона прокинулася від якоїсь метушні на дворі на подвір'ї, від кінського тупоту, від спішного зіскоку вершника, якого Крішан привітав з найбільшим здивуванням і просто не дуже приязно.

До середини увійшов по хвилині машталір Вільгельм, що пробував з полковником у полі, відколи Крішана Гундта звідтіля прогнали австрійці. Він переказав її милості пані, що полковник вислав його тому чотири дні із Шлеська до Берліна, щоб передати синові, Вернерові фон Ромін, листа, що він у Берліні панича не знайшов, зате чув про дивні вчинки росіян при відході і подумав собі, що кадета, якщо йому вдасться втекти з рук ворога, застане в Пальхов, або принаймні довідається там, що в міжчасі сталося. Листа тримав він у руці.

— А як мається полковник? — спитала пані фон Ромін.

— Полковник мається добре, хоч ціла армія мусить терпіти від тяжких неვიгод, всеж усі вони не занепадають духом і готові зробити все, що Його Величність в найближчому часі жадатиме від них і що, запевне, не буде таким вже мало-важним.

— Тепер мир, Вільгельме, — сказала пані

фон Ромін, і її голос був трохи непевний і заляканий.

— Говорять про це, Ваше милосте, — проказав машталір і виступив наперед. — Пан полковник наказав мені віддати листа паничеві особисто. Проте я не сумніваюся, що в сьогоднішніх обставинах я можу віддати його Вашій милості. Сказав це й передав запечатану коперту, що її пані фон Ромін прийняла рукою, яка легко тремтіла.

А далі машталір доповів, що завтра вранці вдосвіта він мусить вирушити в дорогу, щоб дігнати армію в поході.

— В поході до Берліна? — спитала пані фон Ромін.

— Прошу вибачити, Ваша милосте, — відказав машталір, — мені не вільно що-небудь говорити про рухи армії.

Пані фон Ромін кивнула та відпустила посланця. Коли він за собою зачинив двері, вона знов сиділа нерухомо й тихо, з листом у руці, і не мала сили зважитися глянути на нього. А проте, коли врешті вона це зробила, вона прочитала полковників лист, ясний, великий і чіткий накреслений стрункими літерами: „Одержувач має власноручно без свідків відкрити, та по прочитанні зараз спалити“.

Вона злегка здригнулася. Згодом вона підвелася, по сходах пішла на гору до малої кімнати, в якій мешкав юнак, засвітила свічку, причому знов її рука тремтіла, та поклала листа на малому нічному столикові.

*

Також Вернер фон. Ромін зачув швидкий тупіт коня в темряві й перелякався, сам не знаючи чого.

— Це буде надзвичайна пошта з Берліна, — сказав пастор.

— Може це мир, — докинула Брігіта, але її голос не звучав дуже впевнено.

— Треба б розвідати, — думав пастор.

— Коли це щось особливе, — перебив Вернер розмову, — або що торкається мене, то по мене пришлють. Ми можемо спокійно зачекати. А втім, в Пальхов трапляється інколи, що ввечері хтось чвалує вулицею.

Він поглянув на Брігіту і намагався всміхнутися, але це йому не вдалося. Дівчина зблідла.

— Воно є правильно, те що ви кажете, — провадив далі пастор, — але може все-ж було-б краще, колиб ви самі пішли до дому та розвідалися. Я не знаю, вже є досить пізно. Ваша мати чекає може на вас. Це перший вечір, що ви знов є дома.

— Ще багато буде вечорів, які я буду міг посвятити своїй матері, — сказав Вернер фон Ромін і глянув знову на Брігіту.

— Брігіта є втомлена, — завважив пастор, — вона звикла вчасно йти спати.

Тоді юнак підвівся.

— Я завтра вранці прийду знов. Ще дуже багато маю я вам оповісти.

Дівчина і пастор також повставали.

— Як ти виросла! — сказав Вернер фон Ромін і станув біля дівчини.

— Аджеж мені вже п'ятнадцять років, — сказала вона і з усмішкою глянула на нього.

— Давніше ми все разом бавилися за вашим домом. Я був пастор, а ти була пасториха. Тоді ми з рясту і пролісків плели маленькі вінки, що

їх мали носити інші діти, коли ми їх конфірмавали або давали їм шлюб. А втім з найбільшою охотою ми бавилися все самі.

— Це було чотири роки тому, — сказала вона.

— Так, тоді я мусів відіхати до кадетського корпусу. Але тепер усе буде інакше, цілком певно буде інакше. Я залишуся тут і перш за все вивчатиму хліборобство. Король не потребує більше старшин, але людей, які розуміються хоч трохи на рільництві, а крім цього я хочу пильно студіювати. Пан пастор запевне допоможе мені, а може також я могтиму користати з вашої бібліотеки?

Вернер фон Ромін глянув на пастора, що кивав йому головою, якби хочачи заохотити його до речі, в яку сам ще не вірить. А потім він кинув оком на великий настінний годинник.

— Я вже йду, — сказав юнак, проте він стояв далі.

— То тільки до завтра рано, — провадив він немов би він мусів когось заспокоювати.

— До побачення, пане пасторе! Може дозволите мені вже завтра зайти по кілька книжок. Я не хотів би гаяти часу. Я ніколи не міг за багато читати, щоби стати кращим. До побачення, Брігіто!

— До побачення, пане фон Ромін.

— Давніше ти завжди говорила до мене Вернер...

— До побачення, Вернер!

Пастор відпровадив його аж до дверей.

— Завтра вранці я буду тут знов! — проказав на відході юнак до пастора. Але він проказав це так голосно, що й всередині мусіли це почути.

Спершу він ішов помалу й твердою ногою,

а потім він став зтиха підсвистувати собі марша, згодом замуликав декілька тактів, а далі замовк.

Село простилалося темне й безгомінне. Небо було безхмарне, ясне і всіяне зорями, що блищали і мигтіли, начеб ішло вже до зими. І справді був уже жовтень.

Він прийшов до дому і відчинив тихо двері. Двері трохи рипнули. Всюди було темно, отже мати вже була в ліжку. Чи мав він її ще раз привітати? Може вона вже спала.

Він увійшов до свого маленького покоїку і підійшов до відчиненого вікна. Звідтіля він побачив, що в челядній ще світилося. Може одна з наймичок приймала гостя. Він причинив до половини вікно, став знов музикати собі піснюку і засвітив свічку.

Саме тоді він знайшов листа.

Він сів на крайчику ліжка і підпер обидвома руками голову. Він звів очі й пізнав над собою образ батька. Повернув голову й побачив брата. Обидва дивилися спокійно на нього.

Тоді він відкрив листа і прочитав:

„Мій любий сину! Король наказав, щоб армія зараз вирушила із Шлеська вслід за Австрійцями, які, здається, відходять до Саксонії. Король, після того, як пропала всяка надія на справедливий мир, зважився закликати свою армію і край до останнього зусилля. Скільки б воно не коштувало, король примусить ворога до рішальної битви. Доконче отже треба, щоб всі вояки і всі старшини до останнього вступили як мога скорше до армії. Мені король учинив велику честь, дозволяючи, щоб ти також негайно вступив до полку твого батька, як хорунжий, на місце, яке звільнив по своїй блаженній, героїчній смерті твій брат Фердинанд. За шість годин по одержанні

цього листа ти вирушиш і штафетою приїдеш до армії, щоб зголоситися в мене.

Хай Бог хоронить короля і потішить нашу матір! Твій батько Франц фон Ромін, полковник“.

*

Другого листопада ввечері, король зібрав своїх високих старшин аж до командирів полків включно навколо себе і сповістив їх про свій замір напасти на австрійську армію фельдмаршала Давна і в великій битві побити її та знищити. Король говорив вельми відверто, не зраджуючи ні трох своїх важких турбот за своє становище.

Росіяни, по своєму спішному відступі з Берліну, стояли вижидаючи біля Ляндсбергу над Вартою і, в залежності від того, який буде вислід змагання між Прусаками і Австрійцями тут у Саксонії, приготувляли новий наїзд на Бранденбурську Мархію, щоб там дешево закватируватися на зиму. Австрійці мали такий самий замір у міцному переконанні, що навіть не треба більше битви, щоб розбити до решти королівські війська. Королеві впали в руки листи, які цілком ясно відкривали заміри противників. Пруська армія, рушивши за фельдмаршалом Давном із Шлеська у північно-західню частину Саксонії, мусіла шлеську провінцію залишити на поталу Австрійцям. Шведи стояли на Поморі й чекали так само лише на Росіян, щоб впасти до Бранденбургу.

Сили короля були такі, що він не міг виступити, ні проти Росіян, ні проти Шведів.

— Моя королівська потуга і мої володіння — говорив він — кінчаються там, де стоїть моя армія.

Тому, що решта Саксонії була відтята, пруське військо могло користатися тільки одним шпихліром, якого запаси вистачали, щоб прохарчувати

армію протягом вісьмох днів. Коли б такий стан залишився без змін, то армія мусіла б згинутися з голоду.

Армія фельдмаршала Давна перевищала пруську численністю й гарматами вдвоє. Австрійці стояли на південь від прусаків відверненим фронтом, сперши на Ельбу своє ліве крило, а правим крилом розташувалися на сьюттицьких узгірках на північний захід від міста Торгав в сильно укріпленому, півкулистому таборі. Вони мали біля вісімсот гармат та досить набоїв. Пруській артилерії не вистачало амуніції, дула гармат були повистрілювані. До цього австрійська артилерія мала ту перевагу, що була розташована на сильних батерійних позиціях з вільною можливістю маневрування в той час, коли пруська артилерія мусіла посуватися наперед по розмяклому й місцями, багnistому торгавському лісі.

Авжеж, фельдмаршал Давн, вбачаючи близький і на цей раз, здавалося, невідкличний упадок короля, не хоче запевне в зайвій і непотрібній битві важити своєю армією, бо ж король був в такому стані, що і так мусів привести його до ганебного закінчення війни, — тому саме король рішився на напад. Тому теж і битва, яку він із своєю армією зведе завтрішнього дня, третього листопада 1760 року, не є звичайною собі битвою. Її можна прирівняти хіба тільки до того дня під Льюїтен, що про нього не забули ще певне його старші офіцери. Тут річ не в тому тільки, щоб перемогти ворога, але тут важиться доля армії і доля Прус, тут іде про те, що говоритимуть колись майбутні покоління про свого короля та його військо. Сам він ні трохи не боїться вироку історії, як би цей день і не скінчився. Від своїх старшин і вояків він вимагає тільки сліпого послуху, відваги й цілковитого віддання. Він, ко-

роль, є певен того, що завтра вночі він може побачить ще біля себе тільки частину тих мужів, які сьогодні зібралися довколо нього. Він є певний і того, що кожний з них сповнить свій обов'язок, так як свої обов'язки виконає він сам.

Потім король, стоячки, опіраючись трохи на свою палицю, бо сильно мучив його гостець, продиктував спокійним голосом операційні накази на наступний день. Він сам, з головною частиною армії обійде праве незабезпечене крило Австрійців, та поведе наступ на центр австрійської армії. В похід вирушать частини ще вночі, простуючи здебільшого через ліс, який обсадили легкими військами Австрійці. Головні сили поведе він сам. Честь творити авангарду дістанеться, загартованому давно вже в ооях, полкові Роміна. Артилерія враз із кіннотою піде вслід за гренадерами голозних військ. Генералові Цітенові припаде завдання напасти з півночі, опираючися на лінію бігу Ельби. на австрійські становища біля Сютціцу, побити ворога, а потім повернути й над вечір, коли тільки Бог захоче, подати руку королеві на північний захід від Торгав.

Подиктувавши накази, король запитався, чи може хтось з присутніх не зрозумів ще свого завдання.

Зібрані мовчали.

Тоді король відпустив своїх старшин і залишився сам. Він пішов до свого шатра і пробув там довший час, зайнятий писанням паперів, які він власноручно запечатав.

В той час пруські полки були саме в поході. Падав дощ. Листопадова ніч була холодна й темна. Війська щойно три години тому, по тяжких маршах, прибули до табору.

*

Перед полуднем, третього листопада, авангардові відділи пруського війська, що було під командуванням самого короля, виступили з торгавського лісу, через, поросле терновими кущами, поле посунулися на північ до цілої низки горбків, де їх і стрінули незабаром Австрійці вогнем своєї артилерії.

Не бачучи навіть противника, перший батальйон Ромінового гренадирського полку, що йшов на самому чолі, втратив за нецілої пів години половину свого складу, в тому трохи не всіх старшин. За терниками накопичувалися мерці. Ранені серед стогонів намагалися відповзати назад. Австрійські картечі пролітали безугавно з диким сичанням понад полем.

За яких вісімсот метрів на північ від торгавського лісу на малому пригірку лежав хорунжий Вернер фон Ромін із жменькою гренадерів посеред купи трупів. Хорунжий був блідий і в його очах тлів неспокійний вогник. Стріляти було безглуздя. Вони не могли відкрити ніякої цілі. Тільки постріли австрійських батерій можна було виразно розпізнати на обрії, що його творили торгавські узгірря, поки їх не закрили димові смуги пороху.

На два кроки від хорунжого лежав Кришан Гундт і стиха кляв до себе.

Юнак намагався розібрати слова сержанта, але гуркіт артилерійського вогню і стогін ранених та тих, що вмирили, робили це неможливим. Проте, під цей гуркіт, він намагався скупчити свої думки, та зясувати собі положення своє і своїх людей. Але дивним-дивом його думки сходили заєдно на речі, які не мали найменшого відношення до теперішнього стану.

І так йому спало на думку, майже без ніякого глузду, що йому оце сімнадцять років. Він поду-

мав також побіжно про те, чи не краще був би зробив король, коли б запропонував своїм ворогам скромний мир, навіть відрікаючись від деяких домагань, ніж важитися на оцей бій, що в ньому все-ж, на людський розум, він не міг здобути перемоги. Він думав про свою матір і пригадав собі свою розмову з нею у вечір його приходу до дому. Він пригадав собі — дивна річ! — докладно що тоді подали їсти, які ліхтарі стояли на столі. Потім він побачив цілком виразно обидва портрети батька і брата, що висіли на стінах його невеличкого покою в Пальхов, і намагався так само яскраво уявити собі мельодію, яку він наспівував, ідучи того вечора від пастора до дому, після того, як швидкий тупіт коня на дорозі перервав їхню розмову втрюх. Він згадав згадання з матіррю наступного ранку в шостій годині, і коли ясно уявив собі, як то він проїздив повз пасторів дім з зачиненими віконницями, його зуби мимоволі дуже сильно затиснулися й гаряча хвиля болісно пробігла по цілому тілі.

З великим зусиллям він примусив свої думки повернутися до сучасної хвилини. Праворуч і лворуч не було вже видно більше пруських грендерів, принаймні таких, що якимось порухом зраджували-б, що вони ще живуть. Густі дими порошу прикривали позиції австрійців так, що нічого не було видно. Артилерійський вогонь ослаб і вщух оце зовсім. Тепер чути було ще тільки стогін ранених.

Все ще падав дощ. Мокрінь ґрунту проходила крізь одіж. У громадці було вже тільки пять чоловіка крім нього, хорунжого, та сержанта Крішана Гундта. Отже до купи сім придатних рушниць.

Крішан Гундт підповз до самого хорунжого. — Австрійці випустять тепер своїх хорватів, щоб

очистити поле аж до лісу, — сказав він. — Тому вони й перестали стріляти з гармат. В той ранок під Льойтен було так самісінько. Хорвати підкрадаються як розбійники. Ми мусимо страшенно стерегтися, щоб вони нас не оточили.

Хорунжий поглянув на Крішана Гундта і його пройняла нова й дивна думка. Але чим більше зупинявся над нею, тим більше вона займала його. Він дивився просто в дими пороху і все знову опановувала його ця думка, що її він кожний раз намагався прогнати, та яка все поверталася тим живучіша й сильніша.

— Ось вони й надходять! — промовив Гундт і показав просто перед себе. У відстані трьохсот метрів було видно окремі відділи хорватів, які низько зігнувшись перебігали полем від куща до куща.

Хорунжий підвівся до половини, подивився на хорватів, потім повернув голову і оглянув віддаль між своїм горбком, та узліссям. Він поклався знову, зціпив зуби. Велике напруження охопило його. Він намагався скупчити свої думки, що все розбігалися, і звернути увагу тільки на противника, що був перед ним. Двічі чи тричі вкусив він себе при цьому в праву руку, яку він підклав собі під уста, і біль, що його він дізнав при цьому, зробив йому мало не добре.

Коли хорвати, що мали дуже сильну перевагу, зблизилися на сто кроків і стали зправа і зліва готуватися до оточування, Крішан Гундт дав із своєї рушниці добре виміряний — перший постріл. Один із ворожих вояків розкинув догори руки і впав на траву. Інші зняли реві, вони впізнали противника.

Хорунжий Вернер фон Ромін підвівся з землі. — Крішане, — закликав він, — ми мусимо від-

ступити назад на край лісу! Ще є час.. Горбок закриває наш відступ. Нас залишили тут самих.

— Я не чув, щоб ми дістали такий наказ, — відповів Крішан.

— Ми взагалі не маємо наказу для становища, в якому знаходимося.

— От, хай панич ляжуть, — перебив Крішан, — а то може прийти охота якомусь хорватові відплатити за мою добре виміряну кулю.

Хорунжий ліг на землю і вхопив свою рушницю. Він висунув її, вимірів і хотів стрілити, але стримався і встав знов.

— Я відповідаю перед батьком і полком за людей, що мені їх віддано, — сказав він.

— Пан полковник, — промовив Крішан Гундт, — дав наказ, щоб авангарда підійшла так далеко, як тільки можливо під австрійські позиції і там трималася доки головні сили будуть готові до нападу, та підійде через ліс артилерія.

— Так довго, як тільки можливо, Крішане! — крикнув хорунжий мало не з полекшою.

Жменька хорватів висунулася вже тепер на половину з правого боку на їхні зади, австрійські батареї мовчали, на узліссі не було помітно ніякого руху.

— Так довго, як тільки можливо — це означало раніше і до сьогодні — аж до останнього чоловіка, паничу! — сказав голосно Крішан, витягнув наперед рушницю і уважно спрямував її на хорватів, що були майже за ними.

Хорунжий оглянувся на право й на ліво, зробив кілька кроків у напрямку лісу і завернув знов. Його голос звучав високо і ясно, його очі неспокоїно горіли.

— Я маю тут право наказувати! Моїм обов'язком є ні одним чоловіком не жертвувати непотрібно!

— Пан полковник не радо почув би це, — сказав Крішан Гундт і вистрілив, а хорвати вдруге відповіли ревом.

— Мій батько, — сказав хорунжий, — мій батько дорікав би мені дуже, коли б я, задля эле зрозумілого наказу, марнував життя його вояків!

— Ніхто не має права самий видавати осуд, чи життя непотрібно марноване, чи ні.

— Я тут наказую, а ви маєте слухати! — скрикнув хорунжий. — Хто не послухає, буде покараний — так само, як той, хто суперечить!

— Слухаюсь, пане хорунжий! — скрегнув Крішан Гундт і вистрілив із своєї рушниці втретє і втретє відповів по тому боці рев хорватів.

В найближчій чверті години скоїлося ось що: відступ першого, в передпіллі австрійської позиції залишеного, малого відділу гренадерів на край лісу, що знаходився позад нього, прийняли інші подібні відділи зправа і зліва мов би за наказ і незабаром самі пішли за його прикладом. Що-правда, надто багато таких відділів не було, але все ж вони були б вистачили, щоб ряди австрійської піхоти, яка оце із своїх укріплених позицій наступала в напрямку на узлісся, стримати на пів або цілу годину. Цієї пів або цілої години було б знову може вистало, щоб уможливити пруським гренадерським частинам зайняти узлісся та підвезти артилерію.

А так вийшло, що австрійці своїми передніми стежами наткнулися зразу ж на прусаків, що готувалися до нападу, і, зорієнтувавшись, відступили через поле до своїх батарей, даючи їм змогу взяти під обстріл, переповнене пруськими гренадерами та гарматами, узлісся. Протягом дуже короткого часу узлісся стало одним ланцюгом покалічених людських і кінських тіл, та потрощених гармат. Та з глибини лісу напирали наперед

усе нові кольони пруського війська. Із-за порохового диму вони нічого не бачили, в гуці і тріскоті дерев, ламаних стрільнями, не можна було нічого вчути, ні передати їм жадного наказу... Протягом двох годин повстав страшний заколот, що мало не перейшов в катастрофу, коли-б пруська кіннота не була кинулася з боку в очайдушну атаку на австрійські батареї і таким чином не стягнула на себе вогню австрійських гармат.

А коли по півдні головні сили пруського війська пішли з узлісся до атаки, вони штурмували зовсім неушкоджені ворожі позиції, тимчасом, як навколо вся земля рясно була зрошена кров'ю пруських кіннотчиків, що, розпорошені й пошматовані, лежали перед ворожими шанцями. Там зустріла її атака Давнових кірасирів, що з них кожний, наче янгол смерти, кинувся на ворога. Бій і різанина не спинялися сутінками. Настав вечір і приятель і ворог пізнавали себе тільки по диких окликах.

Запала листопадова темрява, але криваве похмілля душило ще далі, хоч приятель і ворог спотикалися на купах трупів та сковзалися в калюжах крові. Така дика була ненависть, що австрійці інколи кидалися на австрійців, прусаки на прусаків і тільки тяжка злива поклала край цьому вбиванню.

Австрійські позиції лежали невшкоджені в пільмі. Простір між ними і узліссям був покритий трупами. Австрійські кірасири, пруські гренадери, хорвати, гусари, пандури, застрільники, піхотинці, артилеристи й кіннотчики лежали всуміш один коло одного.

На бойовищі, під хлюпіт дощу й стогін раних бродили відділи приятелів і ворогів і було чути поклики старшин, що шукали своїх людей, які ще залишилися.

Біля девятої години серед прусаків рознеслася чутка, що король із тяжкої рани в грудях, яку дістав після півдня, помер.

В тій самій годині фельдмаршал Давн, сам тяжко ранений і певний близької смерті, вислав гінця до своєї цісареві до Відня. Він повідомляв про остаточну і рішальну перемогу над королем.

*

Між девятою й десятою годиною вечора холодний, як лід вітер розігнав дощові хмари і показав вільне небо в усій пишноті його осінніх зір.

Під той час із північно-західньої сторони, приблизно там, де мусіло знаходитися село Сюптіц і де друга половина австрійців стояла під командуванням генерала Лясі, почалася нічна канонада. Було видно, як із гирл австрійських гармат вибухав вогонь і чутно було немов відповідали пруські гармати. Чверть години пізніше село взялося полум'ям і світилося як величезний смолоскип над бойовищем. Слабо й уривчасто долинали гомін піхотного бою. До півночі тривав бій, а потім і там споквола настала тиша. Лиш де-не-де одзивалася ще якась гармата.

По півночі на бойовищі настав цілковитий спокій. А разом з тим стало холодніше. Починав брати мороз.

Хорунжий Вернер фон Ромін лежав напів завалений вбитими австрійцями та прусаками. Лежав на полі, віддалений не надто далеко від австрійської позиції, яких сто метрів перед горбком, що на ньому він вранці під час бою зупинився із своїми ґренадерами. Він лежав точнісінько там, де напад ґренадерів полку Роміна зударився з атакою австрійських кірасирів.

Він не був зовсім непритомний, але він заста-

вався в тому нез'ясованому стані свідомости, який прокидає глухе почування, наче б ми знаходилися під поверхнею моря і наче б голова виринала часом поверх води, щоб зараз знов безвладно пірнути. Він дізнавав болів, але він не міг би сказати, звідкіля вони бралися, і коли він намагався ворушити рукою або ногою, то він зараз відступав від цього з якимось острахом, неначе руки й ноги йому повідпадали й більше не належали до нього.

З дуже далека чув він гуркіт гарматної стрілянини під Сюттіц, але йому здалося, немов би це вже його не торкалося. Це все було, що правда, надзвичайне, але зовсім не таке погане, як слід було б думати, і коли вдалося на якийсь час заринути думки в стан сну на яві, то тоді було майже приємно і навіть легко.

Зоряне небо там вгорі ще можна було дійняти. Можна було також відчутти, що робилося страшенно холодно. Все інше переходило в нові та змінні образи й події, що заміняли одні одних, тихо пролинаючи повз нього, ані трохи не хвилюючи й не тривожучи, але навпаки привітно, добродійно й приязно, як посланці з якогось іншого простору, до якого можна було ввійти без боязні...

...Здавалося, що він відбуває довгу подорож після того, як батько й мати дали на це свою згоду.

Який гарний був перший вид моря, що виблискувало й ясніло на сонці, одна нескінченність світла й барви! Там стояв корабель, що мав забрати його, голяндський вітрильник, що виїхавши з Емдену, спершу попливе до голяндських гаваней, а звідтіля докруги пів світу у ті казкові далечіні, що про них часами мріємо. Дві години пізніше він був на кораблі й зголосився в голянд-

ського капітана, який приязно й по товариському стиснув йому руку.

Ввечері вони випливли на море. Спочатку вправоруч і вліворуч було видно беріг, що в сутінках маячів темними обрисами. Але по кількох годинах далечінь розгорнулася, таємнича, непомітна, що порушала до глибини душу й заглиблювала її в стан надзвичайної урочистости. Корабель підносився і опадав, легкий східний вітер напинав вітрила, що, пружилися немов крила птахів, над кораблем, на фоні зоряного неба, і часом, коли вітер сильніше прихоплювався, щось лопотіло, як би від помаху крил, і було чути скрипіння у щоглах, наче сонне крехтіння велетенського птаха.

Яким легким ставало все тепер і як поринав усякий біль у свідомості тої одірваности від усього! Навіть розпрощання з домом пастора було тут дивно ген-ген відсунуте й розпливлося в якомусь глибшому й трохи не блаженному почутті далечі, так що зовсім не боліло думати про те, що тепер доведеться може два або три роки не бачити Брігіти. Два або три роки! Хто зна, чи він повернеться коли небудь? Чи море й далечінь виглядають так, немов вони його коли небудь пустять?

На капітанському містку зробилося тепер холодно, жахливо холодно і треба було піднести до гори комір плаща. Хвиля колисала тихо корабель то вгору, то вділ, то вгору, то вділ; поснулі птахи на щоглі скрипіли і крехтіли трохи сильніше, ніж раніше.

Капітан підійшов ближче, всміхнувся, показав на зоряне небо й сказав:

— За три місяці там у горі виглядатиме цілком інакше. Нові й чужі зорі стоятимуть там. Чи не боїтеся, коли ви не побачите більше вечірньої зорі як звичайно?

— Де ми будемо тоді? — спитав юнак.

— Може у Батавії, а може тільки біля рогу Доброї Надії або в Перській затоці — хто це може знати? Треба вичекати. На морі на все треба чекати. Немає глузду ламати собі голову над тим. Чи вам не є за холодно?

— Ні, дякую, мені зовсім не холодно.

— Але ви тепер повинні покластися спати.

— Ні, дякую, я зовсім не є втомлений.

Капітан відкашлявся.

— Ви, певне, пережили щось важке, юначе, не дивлячися на вашу молодість?

— Звідкіля ви це знаєте?

— Чого-ж би інакше людина виїздила на море? — спитав всміхаючись капітан.

— Ваша правда, — відказав тихо юнак. — Але це вже майже переборене. Я мав розмову з моїм батьком. Мій батько є полковник армії Пруського Короля.

— Вся пошана перед Пруським Королем! Він спротивлявся половині Європи...

— Так, але він через те не став щасливіший, ні він, ні його край...

— Ваш батько, певне, є вельми суворий?

— Так, він є дуже суворий. Знаєте, хотілося б його не слухати, але всеж чоловік мусить... Чи ви це розумієте?

— Мусить, бо розуміє, що мусить. Аджеж не тільки батька слухається він, але цілої низки людей, почавши від батька через діда аж до предків. І то є щось більше. Воно є — як би це сказати? — поняття якому віддають нас на жертву. Як що вас болить думати про це, то знову мовчим. Може справді краще, щоб ви лягли спочивати. Я принесу вам кілька покривал, тоді ви будете могли лежати тут на борті і так довго вдивлятися в зорі, аж доки не заснете. Це дуже заспо-

коює, коли перед сном дивитися на зорі, хоч багато людей впевняє, що це наводить смуток. Але що вони розуміються на зорях?

— Мій батько звелів мені залишитися на малому горбку, знаєте, — провадив далі пошепки юнак. — Але то не був звичайний горбок, на якому чоловік лежить у траві та зриває квітки. То був дуже поганий горбок, і кулі та картечі били безугавно по ньому. Я покинув цей горбок і тому мій батько не переносить мене більше. Я не можу більше показатися мому батькові на очі.

— Але коли б ви попросили, щоб він простиб вам...

— Він каже, я мушу відпокутувати це.

— Але ж ви вже це відпокутували!

— Ні, ні, ще далеко до цього! То не тільки мій батько велить мені відпокутувати, також те — як же це ви назвали?

— Поняття.

— Ну, так, поняття. Проти поняття немає заперечення, немає спротиву... Тепер я справді хотів би спати. Чи можу просити в вас ті покривала? Що буде, коли я знов пробуджуся?

— Вас збудить світ сонця, якого ви ще ніколи не зазнали в своєму житті.

— І буде завтра знову тепло, чи залишиться так холодно, як тепер?

— Буде тепло й чудовий день чекатиме на вас.

— І мені не треба буде більше вертатися?

— Як хочете ви вертатися? — говорив з усмішкою капітан. — Ви ж не можете через вічне море йти як сновиди? Немає вороття, юначе! Ми їдемо все просто аж у вічність, що є по другій стороні світу!

Капітан пішов і приніс юнакові покривала. Він поміг йому приготувати леговище і окриз

його. Опісля він подався мовчки назад на капітанський місток.

Юнак лежав нерухомо й дивився догори на зоряне небо. Йому було жахливо холодно і ставало все холодніше. Покривала були тяжкі й робилися все тяжчі. Спокійно стояли зорі і мигтіли, а на щоглі скрипіло злегка від дзюбів птахів, що спочивали.

Пів години по півночі Його Величність Король, повертаючись із бойової лінії, прибув до переповненого раненими й вмираючими, розбитками, обозом і гарматами сільця Ельснігу та ввійшов до одної клуні, щоб дати себе оглянути своєму лікареві. Його мундур був на грудях розірваний і ввесь в крові, що на холоді швидко скипіла.

Клуня була виповнена аж до останнього місця раненими гренадерами Ромінового полку. Короля вони не впізнали, взяли його за лікаря і зняли глосний стогін.

Фрідріх постояв хвилину при вході, кивнув і сказав:

— Діти, мені самому треба лікаря, але я вам одного пішлю.

Опісля він повернувся, пішов з похиленою головою через дорогу й звелів закликати паламаря, щоб одчинив церкву.

Сталося за його наказом. Паламар приніс з собою кілька свічок, засвітив їх і підсунув королеві стільця.

Фрідріх сів на стільці і звелів своєму ад'ютантові покликати вищих старшин, щоб подиктувати їм накази на завтрішній день. Лікаря, що його згодом відвідав, він послав у клуню до ранених.

Перший старшина, що ввійшов до церкви, був полковник фон Ромін.

Король з повагою привітав його.

— Поганий день мали ми сьогодні, любий Роміне. Ми втратили багато путящих людей. Ваш-мостиний полк бився добре. Завтра вдосвіта ваш-мосьть накаже своїм людям штурмувати в багнети австрійські позиції. Чого, вашмосьть, робить таку кислу міну, як у мерця? Думаю, що досить знає війну. Чи йому щось трапилось?

— Слухаюсь, Ваша Величносте... Ромінів полк не сповнив сьогодні свого обов'язку.

— Го-го! Вашмосьть каже це про своїх людей, які лежать там у клуні, та про інших, що залишилися на полі?

— Сьогодні вранці полк покинув своє становище перед лісом, не маючи наказу.

— Їх було ще лиш кілька чоловіка, мій любий Роміне. Чи вашмосьть думає, що з дванадцяткою своїх людей був би міг затримати австрійців?

— Злий приклад може згубити цілу армію, Ваша Величносте.

— Щодо цього, то, вашмосьть, має слушність. Чи слідство переведено вже в цій справі?

— Ще ні, Ваша Величносте. До тепер ще не було це можливим, бо... бо головні винуватці ще не віднайшлися...

— Вони лежать на полі... Чи не так?

— Буде мабуть так, як Ваша Величність кажуть.

— Наказу... наказу... треба, що правда, слухатися... Я... мені трохи слабо, любий Роміне... нехай вашмосьть допоможе мені розстібнути мундир. — Король нагло перекинув наперед голову й застогнав.

Полковник фон Ромін хутко прискочив, розі-

пнув мундир зомлілого, побачив під кривавою розірваною сорочкою широку жолобину мимобіжного пострілу з права на ліво трохи не через цілі груди, обережно поклав короля, якого тіло ставало що-раз тяжчим на його руках, рівно на долівку й натер йому скроні живущою рідиною з маленької пляшечки, яку він витягнув з своєї кишені. Він побіжно оглянувся по церкві, завважив, що був самий з Його Величністю, а далі поспішив до дверей і засунув їх з середини.

По кількох хвилинах король розплющив очі, побачив нахилене над собою полковникове лице цілком близько, всміхнувся трошки, підніс руку й слабим рухом погладив сиве волосся старшини.

— Я дякую вашмості, Роміне. Вже знов є добре. То була лише хвилина... Вашмосьт був для мене як... батько був він для мене. Маю надію, що буду міг віддячитися йому... хай вашмосьт згадає про свого короля, коли коли-небудь щось матиме на серці!

Полковник поміг королеві підвестися й сісти на стільці. Потім він пішов і знов розчинив двері

Коли Фридрих побачив це, він тихо кивнув головою.

— Це було мудро з боку вашмості, що він у тих хвилинах кожному заборонив доступу до Пруського Короля. Але тепер можуть всі прийти. Берімся до роботи.

*

Хорунжий Вернер фон Ромін прокинувся із свого глибокого зомління. Як же ж воно було? Було страшно холодно і його зуби стали цокотіти. Над ним було зоряне небо, спокійно блискотливе й дуже врочисте. Вага покривал, що їх капітан наклав на нього, давила тепер боляче й тяжко. Він намагався ворухнутись. Але

тягар на його тілі перешкоджав йому в тому. Він пробував роздумувати. Чи це не дивно, що тепер корабель стояв так зовсім тихо на поверхні моря?

Раптом, так само як того, хто поринув у мріях, огортає дійсність, від якої він уже геть відійшов, на нього напала свідомість свого положення. Він застогнав і закрив очі.

Він знову відкрив очі, коли поблизу почув тихі кроки й шелести тіл, які згинці порушались. Він почув також шепіт, якого не розумів. Його увага загострилася надзвичайно. Він пробував якимось словом датися знати, але і другий раз потрапив тільки застогнати.

Він упізнав тепер дві людські тіні, що їх очевидно прикликав його стогін, та з яких одна з неспокійними рухами схилилася до нього. Потім він почув знов, як одна щось пошепки сказала другій і ось вони обидві почали з дивним боязким поспіхом підносити трупи австрійців і прусаків, що покривали хорунжого. Трупи ствердли від морозу, як дошки. Одна тіль хапала за голову й руки, друга за ноги. Поводилися вони з неживими тілами, як з деревляними стовбурами. Вони клали їх один біля одного й взялися кожного як найдокладніше обшукувати.

Хорунжий не міг впізнати, за чим вони шукали, але він спостеріг тепер, що одна з обидвох постатей була жінка. Далі він побачив, що ця жінка мала з собою мішок, до якого вона вклала якісь речі. Мішок був уже досить повний. І знов напала на нього свідомість дійсності з жахом, що, не дивлячись на холод, пройняв його тіло вогнем. Обидві постаті були мародери, гієни бойовища, що ніччю шукають здобичі, яку вдень облишила смерть.

Тоді хорунжий застогнав у третє.

Обидві постаті незабаром поспішили до ньо-

го. Чоловік нахилився низько над ним, так низько, що око глянуло в око. Жінка принесла мішок. — Тихо! ні слова! — прошепотів чоловік. — Заткни йому хустиною пику! — сказала жінка.

— Милосердя... хотів проказати юнак, але пізнав, що тут це слово втратило своє значіння.

Похапки вони взялися до свого мовчазного діла. Жінка обмацала його закоцьоблі від морозу руки, знайшла перстень, що його колись, як старший, носив Фердинанд, брутально стягнула його з пальця й сховала в складці своєї спідниці. Чоловік обшукав його кешені, вийняв усе, що знайшов і запхав у мішок.

Потім хорунжий почув на своїй шиї дві огидні руки. Жінка розірвала комір і розіпнула сорочку. — Хі, хі — засміялася вона, — я так і думала! Гожий паничик...

Вернер хотів кричати, схопити руками. Чоловік заткав йому своєю брудною лівою рукою уста, а правою тримав йому перед самими очима лезо ножа.

Тимчасом жінка висмикнула маленький золотий медальйон, що юнак носив його на грудях, прорвала тонкий ланцюшок, піднесла близько до очей відритий футляр і вищирілася. — Його наймиліша! Такий молодий і вже наймиліша!..

Вони начеб кінчали вже своє діло. Чоловік розглянувся обережно на всі боки. Слабо блимали над полем рідкі світла, що походили з пожару села Сюптіц, який вже погасав. Кінчай, пора вже... — зашепотів він до жінки.

— Я хочу сорочку! Диви, яка гарна сорочка...

— Він же замерзне, — сказав чоловік.

— Дурень!

Чоловік повернувся. Він ухопив верхню частину тіла хорунжого, випростував її і почав йому стягати з тіла мундир. Тому, що руки юнака

від морозу були цілком зацупілі, він своїм ножем протяв сукно.

За той час жінка розв'язала його пояс і різко стягнула з нього сорочку. Вона стягнула її поверх плечей і захала до свого мішка.

Хорунжий безсило упав назад і чоловік кинув розтятий мундир на його голе тіло.

У цій хвилині десь зблизька бахнув постріл пістоля.

Чоловік підкинув до гори руки, скрикнув і впав. Жінка в дикому поспіху вхопила свій мішок, закинула на плечі і п'ятьма, шістьма довгими скоками зникла в темряві. Затріщав новий постріл, але її вже не було.

— Милосердя... — проказав юнак і намагався усвідомити собі, що діялося навколо нього.

Три чоловіки стояли біля нього. Один нахилився. — Давайте покривало! — закликав він до інших.

Вони обгорнули юнака й дали йому добрий ковток горілки з пляшки, що її мали при собі.

— Австрієць? — спитав перший.

— Прусак... — відповів Вернер фон Ромін.

Огрядний чоловік кивнув головою.

— Візьмім його з собою до вогню. Він на три чверти замерз.

Два зпоміж трьох обережно взяли його. Вони несли юнака, як батьки несуть свою дитину, яка впала й не може рухатися. Говорили вони мало.

Облич і одностроїв своїх рятівників хорунжий не міг розпізнати. Але з говірки, якої вони вживали, йому стало ясно, що це були австрійці.

— Залишіть мене, — сказав він. — На милість Божу залишіть мене.

— Тихо, — відповів огрядний. — Без балакання, мовчи!

По хвилині вони прийшли до вогню, довкола

якого стояло багацько мовчазних постатей. Вони поклали юнака близько полум'я, прикрили другим покривалом і дали йому шматок хліба.

Але він не міг нічого їсти. Він намагався розрізнити постаті, що стояли й сиділи навколо вогню. Яке дивне було це все! Чи ж не були це пруські однострої?

Ось раптом підвівся один, що сидів при самому вогні, підійшов до нього, зігнувся й напів придушений шепіт добувся крізь його зуби:

— Ісусе, Маріє... панич...

Був це Крішан Гундт.

Прусаки і австрійці поєдналися біля теплого вогню. Часом приходило кілька нових постатей, що приносили ранених та напів замерзлих. Вони клали їх навколо вогню й давали їм пити горілку, натирали їх закацюблі руки й ноги, та накладали їм перев'язки на рани.

Раз це були прусаки, що приносили австрійця, іншим разом австрійці приносили прусака. Вони поскладали на боці свої рушниці й порушались між собою так, як би належали всі до одного полку. Лишень говорили вони зовсім мало, й коли австрієць звертався до прусака, то мусів говорити на миги, бо їх говірки так далеко відбігали одна від одної, як мови чужих країн.

Все що-раз більше приходило недобитків. Були серед них і старшини. Вони здоровкались мовчазно, австрійські кирасири й пруські гренадири. Стискали собі руки й називали свої ймення. Ділилися останньою скибкою хліба між собою й помагали собі взаємно частинами одягу, і здавалося, немов би цілком забули про те, що ще шість годин тому вони в розятренні вбивали один одного.

Багато сиділо напочіпки, інші лежали біля вогню й спали отулившись своїми плащами, ще

інші що не спали, западали в щораз більшу мовчанку, чим ближчий був ранок. Могла бути четверта або пята година ранку.

Коли з австрійських батерійних позицій на горбовинах впав один єдиний постріл, який ударив десь у темряві, здалося, начеб вони, прокинувшись із дивного проміжного стану, в якому знаходилися, раптом на одну хвилину підстрибнули догори. Але тому, що надалі все було тихо, вони знову незабаром заспокоїлися.

Крішан Гундт сидів біля юнака і, погладжуючи, розгрівав його холодну руку. Він обмацував ціле його тіло від ніг до голови, та кожну частину тіла, і, як лікар, який питає дитину, що мало не плаче, питав кожний раз, чи йому не боляче. Він підняв його верхню частину тіла й натер йому плечі й спину горілкою, і його великі руки були при цьому такі ніжні, немов руки матері.

При цьому він балакав про всякі речі. А проте, здавалося, начеб велике збентеження або таємний жаж забороняв йому згадувати імя полковника або порушувати те, що сталося в день, і лише один раз, якби з таємної тяжкої турботи вихопилися йому слова, що були водночас, немов штучним заспокоєнням, яке більше відносилось до власного серця, ніж до серця юнака:

— Цитьте, цитьте, паничу, все буде добре, і Крішан Гундт також своє словечко матиме тут до говорення. Хай мене чорт візьме, якщо я дозволю собі заткати рота...

І знову при цьому не було ні слова, що торкалося б полковника Роміна.

Біля шостої години в ранці приступив до вогню пруський гренадер і сказав:

— Ромінський полк збирається навпроти на узліссі. В осьмій годині починається наступ. Австрійців біля Сюттіцу вчора ввечері і сьогодні

вночі розбили війська генерала Цітена й генерала Зальдерна, та викинули з їхніх позицій. Фельдмаршал Давн дав наказ, щоб австрійська армія зараз відступала через Ельбу до Саксонії. Король є ранений, але живе. Король здобув велику перемогу. Хай живе Король!

Вражіння цих слів було дивне. Прусаци посплювалися й зібралися навколо передавця цієї звістки. Чотирьох або п'яťох приєдналося до поклику: „Хай живе Король!“ Інші залишилися мовчки й трохи зніяковілі і їх погляди впали на австрійців, що оце стояли тут з похнюпленими головами, якби чуючи звістку, що походила б з іншої дійсності.

Всі стояли далі, прусаки всуміш з австрійцями в глибокій мовчанці і в цій мовчанці долинув до їх свідомости далекий гомін, який вже давно було чути, тільки, що ніхто на нього не звертав уваги. Легенький східний вітер приносив до них цей гомін і в цілковитій мало не бездушній тиші, в якій навіть ранені не сміли стогнати і зіхтати, ставав цей гомін все ясніший, все виразніший і врешті став такий сильний, що розвіяв останні сумніви. Гомін цей походив від кольтон австрійців, що напроти, у віддалі п'яťох тисяч метрів, на похапки збудованих мостах, відступаючи переходили Ельбу.

Ніхто не співав, як колись під Льойтен: „Тепер подякуйте всі Богу!“ Ніхто не вибухнув окликами перемоги. Ніхто не підніс руки, щоб докинути нових гил'як до вогню, аби грань зайнялася, як смолоскип тріумфу. Ніхто не думав у тій хвилині про новий бій, переслідування, сигнали до наступу і вогонь картечів проти кольтон противника, що маршували назад. Проте багато думало про мир та про свою батьківщину і може мовчали вони з глибокої пошани, з вдячності і в глибоко-

му, лише напів свідомому зворушенні перед долею, яка рішила цей день і не було при цьому ріжниць, чи хто був австрійським кирасиром з полку фельдмаршала Давна, або пруським гренадером з королівського хороброго полку Роміна.

Незадовго після цього вони розлучилися. Обидві сторони забрали свою зброю і своїх ранених. Ішли вони мовчки одні сюди, другі туди. По кількох хвилинах біля вогню не залишилося нікого. Якусь хвилину він тріскотів ще, а далі тільки тлів. Але як почало благословлятися на світ, він погас.

У цій годині вже знов лунали сигнали до наступу над кровю напоєним боєвищем.

*

Торгавська битва врятувала пруську армію від загину. Австрійці залишили на боєвищі дванадцять тисяч убитих і ранених, вісім тисяч полонених, пятьдесят гармат і двадцять сім воєних прапорів, спішно та під напором пруської кінноти подалися через Саксонію наперед до Дрездену, а звідтіля до Чехії, де влаштувалися на зимових кватирах.

Фридрих зайняв цілу Саксонію, звільнив Поморя від шведів, що увігналися туди, примусив росіян до дальшого відступу на схід аж на польську землю і зашахував австрійського генерала Лявдона малим відділом пруської армії під проводом генерала Гольца.

Сам король став постоем на зиму в Ляйпцігу. Його бажання миру було велике й щире, але не те думали обидві ворожі йому імператорки. Думка залишити Шлезьк та Східні Пруси в пануванні короля була для них нестерпна і вони, дар-

ма, що зазнали досить наперемінностей воєнного щастя, ладнали проти нього нову кампанію.

Англія, Фридрихова союзниця, по смерті Юрія II. щораз слабше підтримувала Пруси. Проте французький двір не занедбував нічого, щоб підсилити воєнний запал великої коаліції і навіть мав союзників тим, що незабаром і еспанський король стане по їхньому боці. Коли б Англія відсунулася або заключила окремий мир з Францією, тоді Фридрих у найближчому році мусів би вести далі боротьбу сам і без якого-небудь союзника проти всіх інших європейських потуг, включно до сойму Німецької імперії в Регенсбурзі та імперської армії.

В цьому розпачливому становищі король не подумав ані на хвилину про те, щоб дати свою згоду на мир, який залишав би ворогові хоч би одну пядь пруської землі. Посідання всього Шлеська за для якого він тричі хапав за зброю, було для нього сьогодні як і першого дня війни незрікальною умовою миру.

Ромінський полк мав також свої зимові квартири в Ляйпцігу. Нечисленних запасних людей, яких ще можна було дістати, покликано в ряди. Дещо ранених повернулося з лязаретів. Полк робив службу, як у мирному гарнізоні.

Часом кружляли чутки про мирові переговори, що мали відбутися раз в Авґсбурзі, то знов у Лондоні, але факти перечили цьому.

Фактом було наприклад, що король найсуворішими заходами звелів із здобутого королівства Саксонії витиснути нову грошеву допомогу і воєнні засоби. Фактом було, що австрійці аж надто посилили свої армії в Чехії і на Шлеську. Фактом було далі, що король, коли його бачили й чули, говорив тільки про новий похід. Фактом було врешті, що гренадерам під загрозою карн

було заборонено говорити з населенням міста про можливості замирення.

Зима була люта. Невистачало всього, дров, поживи, вбрання, а що король витиснув з Саксонії, витрачувалося на придбання гармат та амуніції. Різдвяні свята 1760 року були одними з найсумніших, які коли-небудь армія пережила в полі, і коли хто говорив про „мир на землі“, то десяткох інших вважало це зовсім слушно за нісенітницю.

*

Полковник Франц фон Ромін міг був що правда так влаштуватися, щоб Різдво і Новий Рік відсвяткувати вдома в Пальхові. З огляду на господарство було воно навіть необхідне, і Його величність Король не був би йому запевне ставив на заваді. Навпаки йому було б запевне схотілося потішити полковника, що стільки літ і в стількох битвах служив йому як найвірніше і якого полк належав до найхоробріших і найбільше загартованих частин його армії.

Полковникові ані не спало на думку так поступати. Коли один з його приятелів заговорив до нього про це, він аж зжахнувся на таке припущення.

Він був взагалі маломовніший ніж коли небудь, а те, що говорив, торкалося тільки служби й війська. Інші речі, здавалося, для нього не існували.

Проте, думка ця всеж, мабуть, зворушила полковника, бо він запропонував сержантові Крішанові Гундтові, щоб той поїхав додому та з його, полковникового, доручення заклопотався господарством, дав адміністраторові потрібні вказівки й взагалі залишився у Пальхові, доки він його знов не покличе.

Крішан Гундт вирячив на полковника очі, виструнчився й попросив слухняно, щоб йому дозволено залишитися при армії і в полку. Він — бо не почуває найменшої охоти їхати до дому і, як показалося, не дивлячись на свої рани під Льойтен, є цілком в стані нести військову службу.

Полковник поглянув довго на Крішана Гундта, а далі кивнув головою, чим вволяв він волю сержанта, дарма, що, як виразно це зазначив, він вів би був інакше.

Проте, коли сержант, все ще заховував військову поставу і не спускаючи очей з полковника, зауважив, що він радий сповнити наказ або бажання свого пана, якщо пан полковник є готовий дати йому для її милості пані добру й відповідну до Різдваєних Свят вістку, полковник, коротко кажучи, обернувся й залишив сержанта попросту стоячки.

Він пішов до своєї кімнати, сказав собі принести перо, й взявся писати довгого листа до своєї жінки.

Лист той, писаний спокійним і виразним письмом, починався речевим і майже сухим викладом про теперішнє становище, про його вигляди й про стан армії, змальовував клопоти, які має король, та зусилля, щоб їх опанувати.

В другій частині листа були всі потрібні вказівки для керування маєтком, при чому полковник не оминув найменшої дрібниці.

Вкінці доносив полковник, що його здоров'я є задовольає і що з Божою поміччю має він надію в не надто далекому часі дожити кінця кампанії та повернутися назад до дому, щоб із своєю жінкою ще кілька років прожити в мирі і спокої аж доки Панбіг не покличе його до великої армії короля, де він зрештою зустрине доволі добрих товаришів.

Аж досі письмо пливло спокійно й без зупинок. Але тепер полковник відклав перо, підвівся й став ходити по маленькій кімнаті туди й сюди.

Він зупинився біля вікна й поглянув униз на вулицю, де вже сутеніло. Одна частина його полку верталася саме з учбового походу до своїх квартир. Полковник намагався розпізнати обличчя своїх вояків, але це йому не вдалося, чи то пак тому, що вже було затемно чи може, що віддаль була за велика.

Він подумав, як полк цей вже від початку другої шлезької війни стоїть невпинно за короля у полі і як рідко було можна знайти там знайомі обличчя, або постаті з тих часів. Він сам ледве чи потрапив би злічити січі і бої, до яких провадив він свій полк, полк, що носив його ймення і якому доля судила сприйняти в свої ряди більше прусаків, ніж би їх міг породити багаточленний рід на протязі століть.

Він подумав також, що його власний син Фердинанд залишив своє юне життя біля Коліна в рядах цього полку і він відчув, як щось болюче, що доля не дозволила йому заступити свого сина, якого він любив понад усе.

Він подумав далі, що є призначенням найбільш гордих і хоробрих, щоб усе знов спричиняти жінкам і матерям удома турботи і жаль, і саме в цій годині, коли він оце дивився на полк, що внизу маршував крізь сутінки, і який ніс його ім'я й долю, він відчув таку сильну тугу та велику й глибоку потребу відпочинку, що йому здалося враз, наче б він сьогодні ніяк не міг продовжувати і скінчити розпочатого листа.

Стояв він так біля вікна, коли внизу вояки вже давно були перейшли. Стояв у темній кімнаті, непомітний, не ворушачися й так тихо, що навіть не було чути його віддиху. Стояв довго,

аж сержант Крішан Гундт увійшов і спитав, чи має панові полковникові принести світло.

Крішан Гундт поставив на стіл свічку й відкашлявся.

Полковник не видав із себе жадного згуку і немов би чекав на те, щоб сержант знову залишив кімнату.

Але той стояв далі біля дверей.

— Він думає — сказав він — що полковник не візьме йому за зле, коли він з цілою слухняністю та шанобою дозволить собі сказати одверте слово.

Полковник, стоячи все ще при вікні не дав відповіді.

Він, Крішан Гундт, що-правда, мало знається на штуках правника і аудитора, але він знає докладно те, що Його Величність Король стоїть понад всіма, що служать армії і краєві, що тому він може також або виконати або змінити вирок воєнного суду, та що це залежить тільки від того, щоб цю справу зясував йому, цебто королеві якийсь відповідний чоловік.

Полковник мовчав все ще.

Сержант ще раз виструнчився, звернув очі — тому, що в темряві не міг бачити полковника — на світло маленької свічки на столі й додав, що він не хоче ані одного однісенького слова про цю справу сказати, якщо пан полковник забороняє йому про це говорити, або вважає його, Крішана Гундта за лиху людину. Але одну річ все ж хоче він, що б там не сталося, виказати і пан полковник може його потім з лайкою і ганьбою прогнати із своєї служби, на що він, Крішан Гундт ані трохи не буде жалуватися.

Він зупинився знов. Про те з темного кута не було чути ні слова, ні руху.

— Так от — провадив далі Крішан Гундт —

він дозволить собі сказати те, що мусить сказати, бо перед Богом, королем і своїм власним сумлінням він не знає жадної боязні. Те, що він має сказати є коротке і ясне і мабуть це є нищість і підлість. Але всеж він це зробить, хоч би ціле своє життя мав потім жалувати цього. Він нічого іншого не каже, як тільки те, що пан полковник якраз тому не долучив прохання про помилування до вироку військового суду, що присудив на смерть через розстріл за невиконання наказу в обличчі ворога, бо в цьому випадку йде про Роміна, і що своєму власному синові відбирає несправедливо щось, чого він кожному іншому воєвоєві, в таких обставинах запевне не відмовив би.

Крішан Гундт вмовк і дивився в світло свічки. Одну хвилину в кімнаті була така цілковита мовчанка, що було чути тріскотіння й палахкотіння свічки. Тоді сержант спитав, чи може відійти і чи пан полковник має для нього ще накази?

— Дякую, — залунало із темряви. Було це єдине слово, що його сказав полковник за цілої розмови.

*

В цій саме годині хорунжий Вернер фон Ромін сидів у своїй арештантській келії. На його бажання йому принесено перо, чорнило, папір і малу свічку. Він також писав листа.

Він писав до своєї матері. Начерк його письма був неспокійний і спішний і він часто відкладав перо від паперу. Але чим довше він писав, тим спокійніше і рівніше робилося його письмо.

Він писав, що те, що з ним станеться, він перетерпить з гідністю і спокоем. Що правда він ще не може цього признати за річ справедливу і необхідну, але він з цілого серця просить Бога допомогти йому збагнути свою провину. Він про-

сив пробачити йому, що він, як наймолодший в роді, мусить своїй матері завдати такого болю й що він уважав би себе утричі щасливим, коли б йому доля була б дозволила згинути в бої разом з товаришами від кулі, як його брат Фердинанд.

Він просив її вчинити йому материнську любовну послугу й потішити Бригітту, до якої він ще признається перед нею. Він благає її заховати добру пам'ять про нього й не соромитися його, бо це є його єдина й остання надія, що його провина буде остаточно стерта його смертю. Лише ця надія дає йому силу відважно чекати на те, що мусить статися і вмерти, як пристало Ромінові навіть і серед таких дивних обставин.

Коли він дійшов до цього місця він почув з-надвору маршовий крок вояків, що поверталися і з пісні, яку вони співали, він пізнав, що це був полк який носив імення його батька та в якого рядах залишив життя його брат.

Він прислухався хвилину, відклавши перо й дивився побільшеними очима. Він намагався до краю сприйняти в себе те нез'ясування й незглибне, що промовляло до нього із спокійного маршового кроку та й з пісні чоловіків, яких призначенням було боротися й вмирати, подібно до всіх тих, що коли-небудь раніше стояли в його рядах.

Йому здавалося вже, що чує, як із гарячою щирістю ласки він стає учасником такого спізнання. Але коли він знову ухопив за перо, щоб докінчити листа до матері та вказати на відраду, що лежить у думці про батьківщину й в нескінченному милосерді Божому, на нього спало враз гаряче, як вогненна хвиля, те інше спізнання, спізнання свого юного життя, своїх сімнадцяти років, своїх надій і тисячних сподівань і він, поклавши голову на руки, заривав плачем, що струсував усім його тілом.

*

Тієї весни з 1760 на 1761 рік ніхто не бачив більше короля з усмішкою. Не було також чути більше, щоб він у своїх годинах дозвілля грав на флейті або слухав камерного концерту, тихо заглибившись у думки й підперши голову руками.

Раніше йому давало насолоду спрощувати до себе мужів німецького мистецтва й науки, що їх у Лайпцігу так багацько та розмовляти з ними про їхні справи. Цього також більше не було.

Ледви чи писав він також листи до своїх приятелів у Сан-Сусі, а те що писав торкалося державних справ і армії. І вже ніхто не чув з його уст тих влучних ущплених і мов терпугом відшліфованих коротких завваг, якими він в однім, або в двох реченнях потрапив більше сказати ніж інші висловлювали у півгодинній промові.

Він вже не виходив більше, а сідати на коня означало для нього, очевидно, болісне зусилля. Ось він був уже двадцять років пруським королем. Половину цього часу він пробув у полі й найчастіше було так, що вранці він не знав, де ввечері покладе свою голову.

Лайпцігське міщанство, колись багате й щасливе квітуцим хазяйством, призвичаєне від багатьох років одержувати або від фельдмаршала Давна й цісаревої Марії Терези, або від пруського короля і його генералів накази й контрибуційні розпорядки, тої зими було до щенту зруйноване контрибуціями мовчазного короля, який ні звідки не бачив допомоги.

Старшини, яким король доручив цю погану роботу заремствували. Вони почували себе немов мародерами й стали сповняти накази короля, які для них підчас війни були святі й непорушні, млявіше, або навіть оминати їх цілком.

Наслідком цього були драконські кари й нові загострення контрибуційних постанов. Міщанських депутацій, які приходили до нього, король

не приймав, або відсилав шорстко назад із заввагою, що він найточніше дотримується воєнного права і не наслідує нікчемного прикладу росіян австрійців та саксонців, коли вони допускалися зловживань минулого літа в його королівській столиці та замках.

Його денна праця була так розподілена, що він майже все сидів сам в своїй кімнаті та часто траплялося, що коли всі уявляли його собі при праці він сидів нерухомо в своїй кріслі, зайнятий тільки думками про становище, в якому він знаходився і до якого він довів свою армію і край.

По полудні, по короткому сні — нічний сон обминав його вже віддавна — йому подавали папери, що торкалися армії та її реорганізації для прийдешньої кампанії року 1761. Він заринав у числа й списки, додавав, однімав і множив. Він читав доповіді своїх урядовців з Берліну й з усіх, ще не зайнятих ворогом, частин краю. Він перевіряв папери державних монетних орендарів, що без сорому робили йому просту пропозицію, а саме здобувати гроші й воєнні засоби, зменшуючи вартість срібла в монетах, і він згодився зразу на цю пропозицію, хоч мусів собі сказати, що в цьому був софізм, який пізніше гірко помітяться.

Пізніше! Чи думав він ще про те, що буде пізніше? Чи ж можна було подумати, щоб його становище, яке, не дивлячися на всі перемоги, мусіло що раз далі погіршуватися, могло ще хоч один рік протривати, не замінившись в катастрофу?

Він кинувся на рапорти вербункових комісій, що всюди обїздили край, нишпорили в кожному куточку, перешукували кожний дім і кожний ліс, щоб добути декілька чоловік, які мали би здорові руки й ноги. Та справи йшли щораз тяжче,

бо усе більше в краї поширювалася свідомість, що король дійшов до кінця своєї мудрости і сяк чи так все ж мусить врешті порозумітися з цісарвою

Він подумав, чого він уже не вимагав від свого краю за двадцять років свого королювання. Його уста геть звузилися й напулися і він написав на березі рапорту з Мархії, що він має вражіння, наче б його вербункові урядовці аж надто занедбалися у виконванні своїх обов'язків. Він жадає від них удвоє стільки вояків і коли б вони їх не знайшли, то хай будь ласка замінюють вербунковий барабан на рушницю, а він тимчасом розішле по краї патрулі із старих вояків, які навіть останнього селянського хлопця стягнуть з яблуні, або заберуть від гною.

Після того, як він переглянув рапорти й донесення та збирався вже, якби під впливом раптовної втоми, відкинутися в своєму кріслі, щоб за своєю звичкою, дивитися просто себе, він почув поза собою тихі кроки ординарця, чи канцелярійного урядовця, який став біля нього й подав йому нову теку.

— Тільки підпис, Ваша Величносте, — сказав увіходень.

Король, що, на легкий шелест кроків за плечима, вмить одним махом випростувався, коротко кивнув головою й сказав, що, поклавши підпис, задзвонить.

Потім він знову сидів сам і дивився на шкурятяну теку, що йому її подали, але ще не відкривав її. Він сидів так з добру хвилину, аж вкінці стрепенувся цілим тілом та сквапливо й мало не з почуттям вини за занедбання простяг руку до паперів.

Був то вирок воєнного суду, яким засуджено на розстріл хорунжого Вернера фон Ромін за невиконання ясно даного наказу в битві

під Торґав. Вирок був стверджений підписом полкового командира Франца фон Ромін. Потрібний був ще підпис короля. Просьби за помилування долучено не було.

Король прочитав дуже речеву й докладну доповідь про обставини справи, що на ній оперся вирок і знайшов усе в найкращому порядку. Не було найменшого сумніву, що засуджений повівся всупереч наказові і як обтяження заважило те, що його вчинок спонукав інші частини полку до наслідування. Було теж очевидно, що засуджений здавав собі ясно справу з того, що робить і що він діяв із міркування, яке він сам відчув, як неслухність і переступ проти обов'язків та чеснот вояка. У мотивуванні вироку виразно було сказано, що засуджений визнає присуд суду за справедливий.

Після того, як Його Величність це все з увагою простудіював, він ще раз відкинувся назад і знову його думки стали заповнятися уявленнями, що хвилювали його до живого. Із замкнутими очима він ще раз переживав ранок під Торґав, передумував те, мало не злочинне, легкодумство, з яким він, король, важив долю армії і краю всупереч всякому людському передбачанню.

Він подумав, як якась марненька канонада з околиці Сютці привела його до хибного висновку, що корпус Цітена саме увязався в бій, він згадав, як цей хибний висновок спонукав його й собі наказати першим чотам Ромінського полку, що йшов в авангарді, зовсім непотрібно й безглуздо посуватися наперед без жадної кавалерійської і артилерійської підтримки проти гарматами найкращих позицій австрійців. Цей наказ коштував половини хороброго полку й мало не всіх старшин.

Король подумав, що було б сталося, коли б він був програв битву і на нього нахлинуло палю-

че питання, який же трибунал був би покликаний до того, щоб його визнати винним і засудити. Бо ж не було такого трибуналу, хіба тільки його власне сумління та вирок історії.

Король подумав далі, як він перебув у сільській церкві ніч під Торгав, і він дуже виразно пригадав собі, так, як би це було вчора вночі, розмову з полковником Францом фон Ромін, який перед королем обвинуватив свій власний полк в непослусі в той час, коли без сумніву вини слід було шукати в наказі короля, який не зумів зорієнтуватися в положенні.

Він пригадав собі дивні, а втім такі самозрозумілі, слова полковника про потребу виконання даного наказу серед усіх обставин і його посіло гаряче й пронизливо пізнання, що батько саме вже тоді наважився був дозволити застосувати закон війни до свого власного сина.

Король згадав про слабкість, що запопала його тоді й про турботу полковника, якого перша думка була перешкодити замкненню дверей, щоб хто-небудь міг стати свідком немочі Його Величності. І королеви спали також на думку слова, що їх він згодом сказав до свого полковника й які були проханням звіритися королеві, коли він, полковник, матиме щось на серці.

Так от, оцей папір перед ним, це і була полковникова відповідь.

Тоді король взяв перо й своїм стрімким письмом написав на березі вироку, що він, король, серед теперішніх обставин не може собі дозволити на те, щоб позбавляти власну армію найкращих старшин та що він потягне кожного до відповідальности, хто ще раз скасує чогось такого від нього. Вирок треба скасувати, якби його й не було й він, король чекає від командира полку по найближчій битві донесення, як хорунжий фон Ромін при цьому повівся.

Написав одним замахом ці кілька речень, поклав свій підпис, задзвонив, передав теку ординарцеві, потім знову залишився сам, витягнувся обережно й вигідно назад, а на його виснаженому обличчі заясніла тиха, мало не соняшна, усмішка.

*

Генерал Лявдон, уроджений балтієць, вертаючися із шведської служби запропонував у своєму часі пруському королеві свої послуги, бо подивляв героїзм його й його армії. Тоді Лявдон був малим незнаним майором. Король відкинув його просьбу, завваживши, що він воліє, щоб його військами командували його власні старшини. Після цього майор Лявдон поїхав до Відня й вступив на цісарської австрійської армії, як командир хорватського баталіону.

Генерал Лявдон стояв літом 1761 року із своєю шістьдесятьтисячною армією у Шлеських горах на захід від Гльогав і чекав, щоб російська сімдесятьдвохтисячна армія під командою фельдмаршала князя Бутурліна перейшла на північ від Бреслава із сходу Одру, щоб з ним злучитися. Злучення обидвох армій мусіло означати остаточне опанування цілого Шлеська, а крім того давало підставу до переможного походу в північно західньому напрямі на Бранденбурську Мархію.

Фельдмаршал Давн, що вигоївся вже від своєї тяжкої рани, яку одержав під Торгав пішов із своєю сімдесятьтисячною армією із Чехії наперед на Дрезден, щоб напасти на пруського короля, який все ще стояв біля Ляйпцігу, відкинути його на захід та продертися в північно східному напрямку до Бранденбурської Мархії.

Цілу весну й половину літа австрійці підготовлялися до цих операцій, щоб тепер великим

шаховим ходом і якщо можливо зовсім без нової битви, закінчити війну.

Для пруського короля від весни англійська грошева поміч була припинена, бо нове англійське міністерство переговорювало з французами про окремих мир і не мало жадного бажання вкладати далі великі капітали в справу, що і так стояла перед самим упадком. Через відсутність англійських грошей і через деякі інші обставини король не був у стані зустріти нападом противника, про якого приготування він знав.

Єдиним пруським військом, що стояло на Шлеську було двадцять тисяч чоловіка під генералом фон дер Гольц. Армії росіян і австрійців, що ось-ось мали злучитися, були вдсятеро більші. Військо короля, скупчене довкола Ляйпцігу лічило яких пятьдесять тисяч чоловіка. Напроти нього, як сказано, стояв фельдмаршал Давн з сімдесятьма тисячами.

В той день, коли король дізнався, як про певну річ, що генерал Лявдон саме покидає Шлеські гори, щоб на північ від Бреславля злучитися з Росіянами, він залишив свого брата Гайнріха з якими двацятьма тисячами чоловіка проти Давна, що якраз наступав, а сам перейшов із своїми найкращими військами восьмиденним приспішеним маршем з Ляйпцігу аж до Одри на північ від Бреславля. На початку серпня він прибув туди із своїми пелками, стягнув усі війська, що стояли на Шлеську, де себе й налагодився перейти Одру в східному напрямку, щоб із своїми, оце тепер, пятьдесятьма тисячами чоловіка напасти на сімдесять дві тисячі росіян, не зважаючи на те, що і Лявдон з шістьдесятьма тисячами й Давн з сімдесятьма тисячами австрійців були йому за плечима.

А втім при цій акції йшло тільки про маневр, щоб непокоїти росіян і так довго здержувати їх

від злуки з Лявдоном, доки Фридрих сам не зможе розташуватися в постійному Бунцельвіцькому таборі, віддаленому на шість тисяч метрів від Швайдницької фортеці, що її займав пруський генерал фон Цастров з кількома тисячами чоловіка.

Тут король обшанцювався перший раз за свої три кампанії. Не дивлячися на цілу відвагу він тепер не міг вести нападу. Через брак засобів кожний напад вподобав би на божевільний вчинок. Він обшанцювався так ґрунтовно, що командування стотридцять тисячної злученої австрійско-російської армії поважно зупинилося над тим, чи можна зважитися на напад на прусаків у цьому таборі й сперечалося, чи треба приступити до правильної облоги.

Генерал Лявдон обстоював рішуче погляд, що треба напасти, але князь Бутурлін був думки, що росіяни дотепер несли на собі головний тягар війни і його цариця не добром відплатила би йому, якщо б він пожертвував її військом в той час, коли й так буде певна перемога, якщо тільки заховати трошки терпеливості.

Генерал Лявдон запінився із злости, бо він бачив довгождану нагоду на власний рахунок напасти на короля, розбити його й вирішити війну.

Князь Бутурлін дуже ввічливо відказав, що обидві імператрки зобов'язали своїх вождів до безумовно спільного діяння, але проте князь, як фельдмаршал, є у службі старший.

Генерал Лявдон загрозив, що він не поставитиме більше росіянам хліба, якщо вони не візьмуть участі в боєвій дії й пішле скаргу до Відня.

Князь Бутурлін із свого боку освідчив, що він в ніякому випадку нападу на пруський табор похваляти, або підпирати не буде, але у випадку, коли б прусаки напали на австрійців, він із своїми силами прийде австрійцям на допомогу.

Лявдон хотів помиритися з князем, доводячи, що він і його австрійці переймуть на себе головний тягар нападу. Князь Бутурлін заявив гордо, що він не може погодитися на ролю статиста. Запевне це не було б і бажанням його цариці. Серед таких обставин він не вірить в успіх дальших спільних операцій. Крім того значні пруські збройні сили увігналися з Бранденбурської Мархії й Північного Шлеська до Польщі й загрожують там російським військам на їх шляхах відступу, — ішло про пруський загін з сімох тисяч рушниць — отже йому час відступити знову за Одру. Проте, щоб довести й своєї і царициної союзної вірності, залишає він генерала Чернишева з двадцятьма тисячами рушниць при Лявдоні й австрійцях, що правда з наказом тільки тоді взяти участь у бої, коли нападуть прусаки.

Тринадцятого вересня перейшли росіяни Одру й повернулися до Польщі, де вони незабаром почали шукати зимових квартир.

Пруський король мав тепер тільки одну думку. Він хотів безумовно довести Лявдона до атаки. Але Лявдон тепер не хотів вже нападати, хоч все ще стояв із вісімдесятьма тисячами росіян та австрійців проти п'ятидесяти тисяч прусаків. Король переконався, що генерал Лявдон боїться нападати на міцно укріплений Бунцельвіцький табір після того, як головна російська сила відцуралася його.

Наближався кінець серпня. Було недалеко до зими. Найстрашніша була для короля думка про нову зимову кампанію.

Король покинув Бунцельвіцький табір з цілою своєю армією і виступив на чисте поле біля місцевости Мюнстербергу, у відстані 30 кілометрів від фортеці Швайденіц. Він післав Ромінський полк до Швайденіцу, щоб зміцнити залогу генерала Цастрова і дав полковникові виразний на-

каз триматися в фортеці проти кожного нападу серед усіх обставин, бо вона була єдиним укріпленням пунктом, об який він міг опертися, коли б йому в одвертому полі трапилося нещастя.

Король цілком одверто розташував свої війська до бою з частинами Лявдона, даючи багато сильнішому противникові всякі можливі вигоди. Він просто просив битви.

Але генерал Лявдон не дав пруському королеві, що так іронічно відкинув колись його послуги, собі більше диктувати. Він учинив те, чого король найбільше боявся.

Генерал Лявдон напав на фортецю Швайденіц.

*

Ввечері першого жовтня генерал фон Цастров, командант фортеці Швайденіц, один із найстарших і в численних битвах загартованих королівських старшин, дав великий баль.

Роблячи це, він бажав догодити передовсім собі, бо любив товариство, гарних жінок і добре питво, а крім того він хотів показати тим невеличким відділам австрійців і росіян, які розташувалися недалеко від фортеці, що їх не боїться. Думав він також і про те, що влаштовуючи баль, дасть доказ спокою і байдужности міщанам, переляканим облогою.

Генерал фон Цастров добре знав слабкість свого становища, бо він, крім Ромінського полку, що прибув недавно, мав під своєю командою дуже непевні частини — перекинців, насильно притягнутих до військової служби Саксонців та старі річники, що їх, як нездалих до служби в полі, перекинено до фортеці. До того ж гармати не були в найкращому стані. Найкращі гармати забрав король до Бунцельвіцького табору, а звідти до Мюнстербергу.

Зате сама фортеця була в доброму стані, вали, рови, мури й частоколи були впорядковані, а передовсім, як уже було сказано, не було чого сподіватися від ворога. Коли б пруські патрулі не натикалися інколи на жменьку хорватів, пандурів або козаків, яких вони проганяли кількома пострілами, можна було б думати, що ця облога це тільки військові вправи за мирного часу.

Полковник фон Ромін, якому на думку про баль ставало якось ніяково, поділився з генералом своїми сумнівами.

Але генерал сказав, що він влаштовує баль саме для полковника та його старшин й що йому було б особливо приємно дати старшинам цього хороброго полку можливість хоч один вечір і ніч провести інакше ніж на війні й підчас битви.

Полковник завважив, що мундури його і його старшин не годяться до балю й танку.

— Дурниці — відказав генерал. — Паням буде особливо приємно доторкатися до мундурів, що їх ушляхетнило стільки боїв.

— Чи він не міг би принаймні сам із кількома людьми перевести нічну розвідку? — поспитав полковник.

Генерал посміхнувся і сказав, що пан полковник видно не дуже то довіряє йому, коли припускає, що він із свого боку не вжив усіх потрібних заходів. — Ні, мій любий Роміне, сьогодні ви вже мусите дозволити мені, щоб я вам і вашим чудовим старшинам зробив цю приємність і це моє бажання, щоб ви на пів ночі забули про суворість і жорстокість війни.

Полковник витягнувся і заявив, що він приймає запрошення в своєму імені і в імені своїх старшин.

Спочатку якось не було відповідного настрою. Але під північ виглядало цілком інакше і полковник фон Ромін, що був небалакучий і мовчазний з турботою завважував щораз більшу нестриманість саме своїх наймолодших старшин.

Навпаки генерал був в найкращому настрої і добре прикладався до чарки. Зараз же по півночі він скористав з нагоди, щоб піднести тост на честь Ромінського полку. Полковник вислухав тост досить похмуро, але молоді старшини полку жваво й бурхливо відгукнулися з другого кінця столу, зокрема, коли спостерегли, що бравий полковник вже трохи хитався та заплітався в мові.

Танцювали багато й часто. Ляйтенант Вернер фон Ромін упадав біля молоденької русявочки, що із свого боку також задивлялася на нього прихильно. Цілий час вони танцювали майже тільки з собою. Ляйтенант був безперечно захоплений. Між танцями вони жваво розмовляли й батьки панночки, що не занедбали докладно розвідатися про особу настирливого залицяльника, здавалося, дивилися на них із вподобанням.

Чим більше підносився настрій, тим все напруженіше тримався молодий старшина, який мусів зносити від товаришів всякі дотинки та завваги.

Годину після півночі він був вже на підпитку й допустився нетакту. Він оповів своїй кралі, що тільки тому вважає її такою чарівною, бо вона напрочуд нагадує йому одну панночку, якої образ він завжди носить у серці й заховає його там аж до останнього зідхання. Хоч він проказав це пошепки, проте його завваження викликали деяку ніяковість, тим більше, що красуня, ледве стримуючи сльози, втікла під опіку батьків.

Ляйтенант фон Ромін послідував за нею дивно збентеженим поглядом, але залишився на

місці. Потім враз схопив наповнену бургундом чарку, вихилив її одним ковтком і з брязкотом кинув її об стіну.

На залі настала тиша. І раптом в цій тиші залунав голос полковника фон Ромін, що сидів в іншому кінці залі. Полковник сказав, що старшина Його Величності ніколи не повинен викликувати своїм недоречним поведженням здивування.

Ляйтенант фон Ромін поглянув гостро в той бік, де стояв його батько, взяв другу, аж по вінець наповнену чарку, підніс її високо і сказав, що правда трохи белькочучи, проте все ж для цілої залі зрозуміло:

— Я пю за здоровля і життя тих, що заховали в грудях серце!

Сказав це, вихилив чарку аж до дна і розбив її на камяній долівці, аж луна залящала.

Збентеження на залі росло. Всі побачили, як генерал Цастров став у чомусь завзято переконувати полковника. Але полковник здавалося цілком не слухав генерала. Рівним голосом він наказав, щоб старшини його полку негайно покинули баль і подалися до своїх квартир.

Старшини витягнулися і почали відходити.

Ляйтенант Вернер фон Ромін стояв легко спершися об стіл і пильно дивився у другий кінець залі на свого батька. Потім він взяв третю чарку наповнену бургундом, перейшов упоперек через залю до панночки, що сиділа боязко поміж своїми переляканими батьками, станув поважно і немов зовсім тверезий, підніс свою чарку, вклонився і сказав:

— Третю і останню чарку пю за ваше здоровля, панночко!

І втретє ляйтенант з дзенькотом розбив криштал, вклонився ще раз спочатку красуні, потім генералові фон Цастров, як господареві,

а далі батькові, що поважно й спокійно дивився на нього і, виструнчившись, вийшов з залі.

*

Несподіваний напад на фортецю Швайдніц почався в дві години по півночі й скінчився над ранком. Він відбувся з моторошним поспіхом і суперечив усім знаним правилам війни. Виконали його хорвати, пандури й росіяни. І ледве чи хто користав з рушниць. Мало не все dokonано ножами й кинжалами.

Звичні, немов коти, хорвати полізли через рови й частокілля. Росіяни робили інакше. Їхні старшини звеліли просто загнати передні відділи до ровів, так що з людей, які вовтузилися в воді, немов висипані з ведра риби, повстав живий міст для наступних кольтон, по якому можна було посуватися вперед.

Всяке плундрування було заборонене. Зате генерал Лявдон призначив військам 100.000 гульденів нагороди. До того російські старшини видали людям перед нападом добру порцію горілки.

О четвертій годині ранку доля фортеці була вирішена. В той час Ромінський полк тримався під проводом свого полковника в останньому і найміцнішому бастіоні фортеці, Гальгенфорті. Ціла решта фортеці знаходилася вже в руках ворога. Залога попала в полон, або її вирізано.

Полковник фон Ромін зрозумівши, що дальше не зможе оборонятися, зважився пробитися з полком через ворожі лави й врятувати королеві принаймні полк, коли вже не можна було втримати фортеці.

Полковник стояв у заграві пожеж, що палахкотили з фортеці.

— Щоб зробити можливим прорив — сказав він далі — треба, щоб частина полку, яка зай-

няла південний бік фортеці, витримала там до останнього чоловіка.

Один із старших старшин завважив, що король наказав триматися в фортеці при всяких обставинах.

Полковник підвів голову, пильно подивився на цього старшину й відповів, що наказ, який зле зрозуміли є гірший, ніж невиконаний наказ. Його Величність виховав так своїх старшин, що кожний з них в потребі може поступати так, як зробив би Його величність сам в такому ж становищі. А втім — докинув полковник — лише він один має право тут наказувати.

І зараз же полковник доручив сержантові Крішанові Гундтові, що був при ньому, занести наказ триматися до останнього чоловіка тій частині полку, що була на південному боці форту і там вже дві години відбивала безперервні атаки хорватів. Крішан Гундт вирушив у дорогу.

Після цього полковник наказав прориватися на схід. В цей час на небі стало вже світати.

Прорив удався. У віддалі кількох тисяч метрів від нещасної фортеці, після того, як вони відкинули від себе хорватів, полковник фон Ромін затримав свій полк і зібрав старшин на нараду.

Ставало все ясніше і можна вже було виразно розпізнати задимлену фортецю за їхніми плечима. Все ще на Гальгенфорті бахкав рушничний і гарматний вогонь. Були це покинуті частини його полку, що билися далі.

Старшини обступили полковника. Він подиктував накази дальшого маршу до табору короля, подякував старшинам за їх поставу цієї ночі і сказав, що всяку відповідальність перед Його Величністю бере на себе. Далі він згадав про ті частини його полку, що за його наказом давали останній бій у фортеці. Він сказав, що про їх

мужність полк ніколи не забуде і згадуватиме про них завжди з вдячністю та пошанівком.

При цих словах він раптом сплів із силою обидві руки одна в одну, бо його охопила свідомість, що серед людей, які стояли навколо, він не міг віднайти жадного Ромінового обличчя. Він ледве важився цю свідомість ще раз перевірити, опанував себе величезним зусиллям і говорив далі. Він поглянув при цьому на схід і побачив в уяві обличчя короля та почув королівське слово подяки за рішення врятувати полк та покинути втрачену фортецю.

І в той час, коли він говорив, гамір битви за його плечима почав стихати, а далі вщух зовсім.

*

У цій годині лейтенант Вернер фон Ромін лежав на південному боці Швайденіцького Гальгенфорту серед купи хорватських трупів. Приклад рушниці розторощив йому чоло. В грудях сторчав ніж хорвата, що його він сам стиснув у смертельних корчах обидвома руками за шию.

Недалеко від нього лежав Крішан Гундт, якому картечна куля розірвала цілі груди.

З німецької переклав

І. В. Дубицький.

ЯРОСЛАВ ДРИГНИЧ

ЛІРИЧНИЙ ЕПІЛЬОГ

НІЧ СПОКУС.

Над берегом ріки, над плюскітливим ожереллям
Блукають душі, ззеленилих наче віск, топільниць.
У проклятім млині повісився горбатий мельник,
А млин сам меле, як запіють півні.

Мідяний місяць розквітає запахом живиці,
— І пахне сіном — і цвірчить сверщами далеч.
На крайдорожніх верболозах жовте листя —
Холодним полум'ям коралів.

Перелітають білі зорі ячучи — мов дикі гуси
І блідне місяць мов павук на неба павутині,
Нестримано повзе незнаною спокусою,
Паде на серце камяною тінню.

РЕФЛЕКСІЯ.

Впливає місяць, наче яхт
В хмарин архипеляг,
Впялившись вітру якорем
В шпилі смерек.

З зелених місяця вітрил
Паде на шлях чумацький тїнь,
Мов з чайчиних тремтливих крил
На неозору просинь хвиль.

Росте самотність в людську глиб,
В майстерню творива, у серце —
...Все казка. Правда: сіль і хліб,
І правда, що не вирем — померши.

ДЕСЯТА ВЕСНА.

Гучних, бадьорих девять весен
І девять осеней рахманних —
Як плюскітливий блиск з-під весел
У безкрай кришталювий сканули.

Світ зеленів широко й хижо,
В медяну вічність задивившись...
Здавалось хлопчику, що ближче
Його безсмертність дивних віршів.

Сплелися дні хрещато хмелем.
Такі дні близькі — і далекі, —
Що їх завчасно перестрелив
Прощальний журавлиний клекіт.

Як вихор — дні. Як синій пряплив.
І вечорі, підкуті місяця підковою
В очах притьмарено застигли
В нескінчену ліричну повість.

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

ВЕРГАРН, ПОЕТ І ЛЮДИНА*)

(1855—1916).

Вергарн — співець стихійного життя.

Вергарн — поет енергетизму.

Вергарн — поет нового міста.

Вергарн — поет флямандської землі.

Вергарн — ...

Ці означення виривають раз-по-раз і кожне хоче на свій лад окреслити суть творчости цього найбільшого поета кінця минулого в.ку. Творчости, що раз — то вибухала пароксизмом невговтаної стихії, другий — улягалась у різьблені, майже ніжні образи його „годин“, та що завсіди спіралью прямувала в гору, напружена його життєвим розгоном, який і був його єдиним світоглядом; це останнє призволяє нам зрозуміти краще всі його злами й переходи, зумовити його творчий шлях, що вів не раз до суперечностей, таких, як католицизм — пантеїзм; соціалізм —

*) Біографічна нотатка. Народився 21-го травня 1855 року в С. Аман біля Антверпену в Бельгії. Виховувався у Єзуїтів. Кінчає правничий факультет в Лювені, але по році адвокатури присвячується тільки літературі. Багато їздить по Європі. Співпрацює в журналі „Молода Бельгія“ з гаслом „нового мистецтва“. Перша збірка „Флямандки“ вийшла в 1883 році. Усіх творів біля тридцяти книжок, у тому також студії про малярів Рубенса, Рембрандта і ін. Зробив великий вплив на французьку літературу ХХ століття, зокрема на такі літературні течії, як унанімізм, пароксизм, космізм і т. д. Ціле життя панічно боявся потягу. Вмер трагічно розчавлений колами потягу в Кале 27 листопада 1916 року.

шовіністичний націоналізм; символістичний містицизм — реалізм.

Те, що він флямандець — зовсім не мало-важне. Все, що він має завдячити, завдячує своїй землі, своїй расі. Більш, як хто, він мав право казати про себе:

Я син тієї раси рідний,
Що в неї зуби та мізки
Такі міцні, такі різкі,
Такі жадібні.

При ньому завжди на думку приходять Рубенс та інші флямандські малярі, що з таким розмахом черкали свої пологна, дбайливі не так за саму красу, як за повний вияв життєвої радості, краси існування. Вже перші поетичні полотна Вергарна показують цей звязок з його расою та землею, з країною імлі та дощів, убогих рибалок та селян, що мусіли важкою працею видирати в природи право до існування. У „Флямандках“, першій його книжці поезій (1883), реалізм цього життя відданий майже з брутальною силою: образи водопою, свиней, пастушок, печення хліба, схоплені в самій їх фізіологічній суті. Не дарма над усім одне тавро — гін до існування, гін, що не хоче знати перепон, що прагне виявити себе повно в сильніших, живіших формах, нищучи есе кволе й нежитездатне. Цей ще не досить усвідомлений спосіб сприймання життя, де стихія виступала в безпосередніх необроблених картинах, характерний і для інших початкових збірок поета, передовсім „Ченців“, де він оспівує католицьку містичну Фляндірю, ченців, що „в страшних привидах приховують віками свій гнів“, що знають тільки одного Бога — мстивого й злого, де навіть Христос — погорджує. Характерно з погляду стилю, що свої брутальні почування в перших поезіях заковує він часто у форму сонета.

Але справжня творчість Вергарна починається там, де він, покинувши безпосереднє, споглядальне змальовування життя й світу, намагається увійти в саму суть проблеми існування, розкрити рушійні сили буття і його долі. Тут починається в його творчості драма й трагедія, риса кожної великої творчості. Він усвідомлює собі щораз більше, що існування — це передовсім зростання, безупинний рух уперед, до якого треба змусити свою волю, цілу свою істоту. Але це зростання не дається задурно, право до нього окуплюється мукою й болем, бо „справжнє існування“ — це вершок напружених до максимума всіх людських, духових і фізичних, сил. В цьому аспекті повстали три його збірки: „Вечорі“, „Розгрома“ й „Чорні смолоскипи“. Тут панує безумство; світ — великий хаос, де людина щойно в „сліпих глибинах волі“ може себе знайти. Людське палання знаходить своє відбиття у вечірньому заході сонця, у боротьбі червені з чорним, що наступає, з чорним, де кінчається все, де вже людина не може мислити, ні відчувати, напружена до найбільшого, що теж має свої межі. Та водночас, засуджуючи себе на страждання „в атаках безумств, у пориві на свої мрії“, людина починає почувати також утіху, бож вона страждає сама від себе, вона цього хоче, вона горда. І поет у час, коли „захід підносить чашу мук, кидается пити її і не — ненаситний“.

Воля і гордість стають ліком на терпіння.
якими окуплене життя:

... Для себе стань ти катом
Утіху мучити себе не відступай
Нікому іншому. Цілунок свій віддай
Розпуці. З ланцюга спусти свої прокляття;
Насилуй душу — кинь на скель підводних гнів:
Сердець розярених всі болі й зла — поборні,

Та щож! Життя своє лиш той певніш оформить,
Хто гордістю його здавити захотів.
Його законом — біль. Та хто ж йому піддасться?
— Так, хочу ще собі прибавити терпінь,
Мов гнаний вірою старий християнин,
Що мучив сам себе — увесь вогненна трясця.

.
Я весь опутаний тим дивним героїзмом:
Торкнутися страждань, і свого болю вир
Із себе визвати, щоб усмирився звір
Убогости й тривоги, що в серці веться грізно.
Повстати в строгості, хоча б на образ свій,
Щоб раз перемогти, не бути омертвілим
І марним у своїх екстазах опустілих.
-- Сам муч себе, жахай, собою володій!...

У цій боротьбі з самим собою, що дає безмежні перспективи іншого, кращого, хоч не легшого життя, зазнавав поет також зневіри; тоді він докоряє сам собі немилосерно, сягає до дна свого серця за доказами проти себе самого. Він стає над власною гордістю у постаті невідомого, що, стискаючи важкий меч, віщує йому „даремне призначення, закидає йому, що його душа пуста, що тіло слабе, бо там кров крепких дідів уже вичерпалася в боротьбі й йому суджено тепер тільки приглядатись, як за вікном блищить золоте життя. Навіть утікти від себе він не може — такий утомлений і в полумяні прапори, що накликають до бою, йому вже не впитися поблідлими устами. Він може тільки дивитися жадібними очима. як молоді громи гримлять далеко від нього“... („Меч“). Та зараз же душа бунтується проти такої долі:

Хоч ти такий слабій, такий охлялий, бідний,
Утомлений! — Повстань: себе ти переміг;
Хай воля кинеться за межі, і, свобідний
Мій духу, наче кінь, керуй нещадний біг...

Поет каже падати тому коневі, але зараз уставати знов і знову скакати. Не може — питається сам себе? Та ні: у нього є ще зненависть, вона ірже, він ще живий і рве його на диби горде зло. Яке це захоплення: кожною клітиною пити біль, буйність крові й тривогу!

Хоч люди вірять у бідний геній, він у своїй іронії хоче любити марноту змагань. Раптом в цих поривах приходиться йому на гадку втікти від усього: він мріє жити в сталевій вежі, відокремлений від світа, де б тіло знищив йому вогонь духа. Убити інстинкт, зрадливий розум, запанувати отак над силою і знанням... Такий внутрішній зміст „Розгромів“. Пориви вділ, на саме дно свідомости, потому знов у гору, на верхи безумства, знову назад і знов у гору. Все те, що може вчинити наше життя кращим і ліпшим — у нас самих, залежить виключно від нашого завзяття змушувати себе до видержливости. Людина — так як дерева, яких поет порівнює з пілігримами, що йдуть у пустку простору по схрещених дорогах, — „обречена“ на розростання. Життя — це героїчне тривання, але не пасивне вижидання. а ріст у гору, вічний „готичний дух“ напруження.

Крики його жаху, галюцинацій та відчаю до специфічної гостроти доходять у його „Чорних смолоскипах“. Соціологічна критика не без деякої рації старається довести, що поет заплутався у власній життєвій філософії; стара. патріархальна Фляндрія гинула, стояла вже на заході своїх сил і билася, мов сонце над обрієм, за яким уже починався новий вік катаклізмів, що назрівали. „Мене галюцинує ліс чисел“ — могло б стати моттом для того періоду його творчости, в який вриваються звільна, але нестримно. нові ритми. „Жінка в чорному“, що на перехрестях міста жде „того, хто має прийти“ — це вже вижидання революції, відбите діалектично на пансе-

ксуальній площині. Місто накидає свої нові, задихані ритми, свій шал руху й розгону і поет, щоб настигнути за ними, змінє форму своїх поем на „вільний вірш“, з довільним числом складів і рядків, і з свобідними римами, відбігаючи тим від загально прийнятих законів поетики, доведених саме до вершка парнасцями. Та нова форма найкраще відповідала його завданням, не звязувала завжди напруженої уяви та значно посилювала своїм неспокоєм та несподіванками динаміку віршів. Вони стають напереміну то уривчасті, мов би недосказані, то знов розливні, з увільненою формою увільняється й тематика, входять нові слова та їх сполучення, взяті безпосередньо з нового життя, перестає існувати „непоетичний“ матеріял — усе добре, всім можна користатися.

Вічна його сторожкість проти всього, що могло би приспати його дух, жахає його найбільше тим, що його „сумний розум могли б зісти книжки“. Він уповні розуміє, що він — тільки прочанин, загублений у просторах, „схилений на коліна перед своєю Мадонною — безумством“. Його прагнення віри каже йому сумніватись однаково і в єдинстві божества, недосяжного для думки, мов завислий у криштальовій тиші непорушний пункт, — і в матерії, яка хоч безсмертна й вічно ферментує. та що незглибна ніякими сондами. І Плятон, і Епікур, спустошений величезним знанням, — бідні античні уми, що нічого не збагнули. Навіть християнство не оминуло зустрічі з холодним міркуванням, яке охолодило старі завіти про рай серед небес, любов і світле мовчання. Справжній пункт опертя для поета — це твердження, що „думати — значить існувати“; до цього він додає: думати, хоч би і з сумнівами. Це — вроджена ідея, вона споглядає в глибину нас, прояснює нашу безмежність. Та куди врешті

зайде людина, розогнивши свою філософію й розпустивши свою гордість?

А всеж, при всіх спекуляціях модерного все-стороннього розуму, поет не може не відчувати навколо себе, кажучи словами Куліша, невідомої сили. Вона в поета сидить на дні душі, дивлячись на нього вовчими очима; це його „боже-ства“, з яких кожне змагає бути єдиним і владним над його істотою. Одно із них — усе жорстокість, друге — ненависть; вони важкими зубами жують свою мовчанку серед ночі ховаючи в челюстях полум'я. Вони розбивають блакить його спокою, вони спричинники його стихії, він увесь їх жертва та він кличе до них запалити в його хребті „залізний гураган болю“... Цілий світ скований правами й законами, ціле людство живе в „полоні квадратного жаху“ і єдине відношення поета до тієї сили, що всім володіє — ненастанно видирати їй себе самого, вічно боротися з нею. У цих поривах „безумств“ навіть убивство виростає до якоїсь містерії, в якій злочинець мнучи священі слова й переступаючи межі, стає богоподібний. У цих оп'яніннях поривами „поза грані“, людина — поет цього свідомий — смішний король із терновим вінком своєї переможної волі на голові. Але людина інакше не може, не може стати навіки другом „усього, що повзає, чиї пальці ніколи не торкалися вогню. далеко від зла, але не знаючи куди, у чорному тумані“.

II.

Ритми нового міста, його шалений зріст у добу посиленого торговельного капіталізму, не могли не захопити Вергарна своїм розгоном та контрастами. Перші вражіння були чисто містичні, поет стояв перед містом, мов перед незрозумілою загадкою і воно уявлялось йому „в золоті полу-мяних альхемій“ в яких поет хотів розтопити

свій рух. Воно вставало перед ним жахливим спрутом, що висисав довкола себе все живе, руйнував села, з нього тягнулися до нього очманілі, напівбожевільні люди, воно їх ковтало й чавило до міста — ось головна теза його збірки „Божевільні села“. Місто вставало в тумані своїми шпидями, неначе мрія, повне сплєтених із заліза мостів, похмурих мурів та високих димарів, підійнятих понад дахами. У ньому, в кам'яних яругах розцвіли квітки ліхтарів і загублені в лябіринтах вулиць юрби вгризаються зубами у свою неминучу долю. Там задля золота кожен ладен на тортури. Навіть моря ідуть усі до міста, кінчаються в портах, „вічних переможцях бур“, у жахливих плетивах щоглових хрестів на кораблях, які привозять цілий світ, щоб тільки задовольнити місто-ненажеру. Воно — воскреслий, ріжноязикий Вавилон, велитенська рука, що все згрібає у свою кишеню.

Страшно слухати безнастанних гудків, скреготу та брязку, охриплих голосів ворушкої юрби, заглядати в огненні пащі печей та вдихати їдкий дим, що заслонює сонце, у місті, де автоматичні і дрібязкові робітники керують рухом світового гамору, що ферментує гарячкою й божевіллям, роздираючи зубами людські безсилі слова. Не можучи збагнути законів міста, поет спочатку його заперечує, як паразитну потвору, торговцю розпусти й продажности, де єдиним богом є золото. Біржа — душа того міста, вона кипить серед нього золотим монументом і єдине прагнення всіх — золото, наїстись, напитись його до сита. Суперечності капіталізму, багатство й нужда, притаманні також містові, як і вирослі на тому тлі революції. коли місто вибухає.

І гнів захеканий, блідий,
Але нестримний, молодий,
Він знає, що за цю недовгу мить

Він більше зробить, завершить,
Аніж за тисячу століть...

(М. Терещенко).

Ці притаєні сили врослі в психіку міста, вони його невідхильна частина; там панує юрба, абстрактна стихія, якою володіють трибуни; зрештою в їх словах не шукає юрба змісту, стежучи тільки за жєстами, за обіцянками. Вона — видюща й сліпа водночас, вона мов весняна вода, що хоче зруйнувати міста, у час, що вже прийшов — неповторних, невиданих мес. Але скоро поетові самі символи й абстрактне сприймання перестають вистачати. Він приймає всі суперечності, всю брутальність і красу нового міста, захоплений тим, що серце міста — океан, що кожний його нерв — буря, що все, у тріумфі чи поразці, воно велитєнське, із блискучим іменем і голосним криком. Давній сон умер і виковується новий, для нового життя. Тут від символізму поет переходить до романтизму, можна сказати навіть — до імперіялістичного романтизму. Місто стає всевладне, все йому мусить підкорюватись. Воно стає площинсю змагання, руху, місцем показу людських зусиль і фольового напруження. Учитель, мореплавець, народній трибун, банкир, тиран — уосіблення тих сил, що вирости з міста, вони завойовники. Їх сила — сила сприту, організації, вміння нестримно досягати своєї мети. Ось банкир: всі його ненавидять, юрба проклінає його, але й підкоряється йому. А він сам:

Сидить він згорблений, похмурий та суворий,

В потертїм кріслі, за важким столом,

І дрібно пише щось розгонистим пером;

Але думки його — вони дєсь аж за морем...

Ось — цілий край його залізних руд,

І цілий ряд його джерел нафтових,

І божєвільний гам його контор торгових,

Що всі хвилюють, кров із серця пють;

І вся Європа під його рукою;
Він може враз змінить пустий закон,
Піднять повстання, повалити трон,
І повести народи за собою;
І війни, повні вбивств, каліцтв, одчаю,
Провадить він — єдиний справжній цар,
Зубами мертвих цифр, страшних примар,
Кривавий вузол життьових загадок розриває..

(М. Терещенко).

Поет вмонтовує свою душу в душу міста, хоче жити однаковим ритмом. Блиски міста, його виття, крики помсти — це виття й крики його власного серця. Його воля кинула місту на здобичу. Місто і він проклинають себе та водночас себе й обожають. Кожне високе чоло, що повстає над іншими, ученого, філософа, поета, апостола? — домішує своє полум'я до світлоти міста, яке підіймає в невідоме сходи, що по них спинається гордість людських шукань. Людські шукання — це перемога. В лябораторіях від обчислення до обчислення, від ланки до ланки, від помилки до помилки, крізь безмежжя, продовжується розгойдане життя. Людина, що судить, мислить і хоче, там контролює сама себе. Всі тайни, всі проблеми від соток літ — є тут ставкою гігантської боротьби з долею.

Навіть золото, колись чисте, присвячене богам, легендарне в героїчних часах, золото Райну, що тепер стало людською вірою й твердою аксіомою, навколо якої крутиться людина, те золото „злочинне і безжалісне, сучасна кров“ — стає потрібне. Бо ж завдяки йому людина підняла одного дня голову до здобування. Металі, провідники блискавичних слів, стають напруженими нервами велитенського мізку. Цьому золоту завдячує людина свій неспокій, воно жене її по світі і де заблисне — там виростає порив поїздів та

кораблів. Цілий світ тремтить від них. Їх стукіт викликає чудну пристрась, бажання шукати в скорості та русі незнаной краси.

„Буряні сили“, назва одної поетової збірки, найкраще характеризує те, що він хотів бачити у місті і скрізь у житті. Непереможний гін зросту так захоплював його, що він ніколи не звязувався з якимось одним рухом: він прославляв переможців капіталу, але й робітничий рух, банкирів — і ковалів, „що кидали в огонь немов відламки заліза наругу, зненависть і бунт“, бо ж, по суті, кожна сила має право „жити, виявляти себе“. Саме ця боротьба за ті права творить суть життя, його вічний фермент, і поринути в тій боротьбі, жити її ритмом — значить жити справді. І коли перше, у символістичний період своєї творчости, поет шукав нездійсненних безумств у власному розжевроному „я“, тут, у місті, він знайшов найзухваліші контрасти, які давали йому цілу скалю переживань зовсім реальних, що сколихували також до дна душу, яка на крилах уяви не потребувала вже тікати від землі, бо думку заступав уже безпосередньо — чин.

III.

Захоплення всім, безнастанне поринання в зокружних ритмах, дух завжди чутливий на всі прояви життя. причинилися до усвідомлення власної істоти поета. По „безумствах“ власної, відданої на гру сумнівів душі, прийшло „справжнє“, тим разом героїчне існування, де гордість піднесеного чола ставала єдиною зброєю. Спільність з іншими людьми, „що знають той самий пал, однакові бої за майбутні, вже близькі, дні“, спільність із природою — все те дало йому пізнати, що він тільки частинка загального космічного життя і віддавати ритми того космічного руху, захованого у світових стихіях, стало головним

його завданням. Він оспівує безмежні флямандські поля, рівнини, над якими ширяють похмурі тумани, рідне містечко серед них, дитячі роки над великою рікою і те щоденне відкривання дрібних речей, що також є складовою частиною космосу. Саме спостереження, слідкування за життям — стає великим щастям. Поет дякує своїм очам, за те, що показують йому тремтіння світла, рукам, що ловлять соняшні промені, пальцям, за те, що можуть тримати овочі. Він дякує своєму тілу за те, що воно ще тремтить на подув вітру, що його постава, не зважаючи на старість, ще проста, що ще широкі легені вдихають повно осяйне повітря, те саме, що купає однаково гори, моря, цілі світи. Це все пригадає йому, що він існує у всьому. що його оточує:

Я — в речах навкруги, що в мене проникають,
У травниках, стежках, у буковому гаю,
У незатінених розливах вод ясних,
Ви — мною стаєте, бо ви в думках моїх.
Мое життя — крізь вас прямує на верхівя,
Творю, і сам стаю усім, про що лиш снів я;
На обрії, що зір мій світлом напоїв,
Дерева золоті — ви гордощі мої;
Як ви свої сучки, свою пружив я волю,
Щоб у трудах мені давала міць до бою.
О, рожі, як мого торкаетесь чола,
Все тіло полумям цілунків тих пала;
Усе мені — краса, шал, пестощі, палання,
Я світом опянів, множуся існуванням
У всьому, що мене осліплює в ту мить,
Аж серце спянене нестримано кричить.
Пориви ті міцні, такі ніжні й глибокі!
Мов би безмежність крил тебе пірвала враз,
Коли відчула ти ширяння їх високе,
Людино, — не сумуй, хоч би й у чорний час;
Яке б тебе колись не захопило лихо,

В хвилину проблисків тоді не промовчи,
Що ти зазнала теж, у серці тремтячи,
Солодкої, жахливої утіхи...

Утіха щоденними речами, обік яких проходимо, не завважаючи їх, і лиш у короткі моменти відкриваємо наново, виступає у поета дуже сильно. Звичайний прохід полем, без мети, куди поет іде „не знаючи куди, іде щасливий“, стає нагодою получити цілий світ з опянінням його елементарного життя. Його кроки, стають кроками старих богів, він цілує квіти в огненні уста, відпочиває в тіні дубів і над потоками, і відкриває, що він властиво дотепер не жив насправді: які могили риють книжки! Він просто не може повірити, щоб хтось перед ним міг оглядати палання квітів і дивитись на переливи вітру між гілками дерев. Кохаючи їх, поет починає любити й своє тіло, очі, руки, ясне волосся і свою душу, що не має віку: все під сонцем молоде.

Поет оспівує силу стихій, що його оточують, але вже сприймає їх менш, як таємницю, а більш, як рідну собі силу. Коли раніше, пишучи про вітер у „Сільських Маревах“, він представляв його ворожою стихією, що охолоджує поля, зловісно скрипить на колодязях і махає містично крилами вітряків, жахаючи села, то тепер він складає гимни „на славу вітрові“, що, звідки б він не приходив, приносить зі своїх мандрівок не знати що здорового, ясного та поривного. І він оспівує різні вітри, і теплі, палкі з південних морів, що запалюють морські буруни, і бліді з Англії та Ірляндії, і північні:

Ось він вирівнює шляхи, де глетчери повзуть,
Мете долини холоду й мовчання;
Суворий, впевнений, він замітає путь,
І гострить скелі, яtringь їхні рани;
Перелітає він із Альпів на Урал,

Спиняється у скандинавських фйордах
І, розкидаючи навколо свій безмежний шал,
Трясе сніги на скелях гордих...

Гасає вітер дикий, рве степи, блакить,
З Німеччини простує на Україну,
По травах котить свій мідяний спів,
Легендами ридає на руїнах,
У гротах, біля райнських берегів...*)

(М. Терещенко).

І поет, захоплений ним, кохає його, подивляе, оспівує шаленим співом за те, що вітер — живе вино, що він скріплює цілу його істоту і що втискаючись у легені, аж до самої крові, дає його тілу силу.

Подібно оспівує він міць дерев серед безмежних піль, загартованих у щоденних боях, що всіми своїми сучками, всіми галузками — мов шаленими устами й покрученими руками — кидають безмежно напружений крик у майбуття, так, що поет захоплений ними викрикує: свята є сила!**). Однакове й море; поет приходить до нього, щоб зачерпнути в нього сили і кричить схвильований йому свій буряний привіт.

*) Тому, що це місце цікаве з огляду на згадку про Україну, подаємо їх оригінальний текст і наш переклад:

„Le vent se cabre ardent, rugueux, terrible et fou,
Mord la steppe, bondit d'Ukraine en Allemagne
Roule sur la bruyère avec un bruit d'acrain
Et fait pleurer les légendes, sous les montagnes,
De grotte en grotte au long de Rhin...“

Зривається в степах шалений і жорстокий,
В Німеччину жене стрибками з України,
І з брязком мідяним по вересах шмага,
Легендами рида у стіп узгірів синіх,
І глибині печер, на райнських берегах.

***) Дерево, поема „Ми“, весна 1935.

...В мойому серці тінь; лежать літа,
Мов колія круг поля, де росли жита,
Моїх досягнень і моєї сили.
Від гніву вже не набухають жили,
І вже засохло дерево моєї волі,
І лист на життєвому полі
Розвіявся і зів'яв, о море,
Я чую, як засох в долинах мій струмок,
Але я йду до тебе, щоб розправить крила,
Щоб запалить мое старече тіло
І ще хоч раз... (М. Терещенко).

Він хоче врешті, щоб його, поетова, смерть на вік розчинилася в морському житті. І море гойдаючи його прах, окутає його домовиною своїх безмежних сил, аж ціла його істота розгубиться, зіллється в гігантській глибині його шумів, але не згине зовсім, відродиться ще за тисячі років, чиста й божеська, дика й тремтлива, збір мудрої матерії, хвилина нової свідомості й нове полум'я — в золотих очах непорушної вічності.

Людське тіло — також стихія, поет і йому співає гимни. Жіноче тіло — величні фрагменти цього світа; вони мов овочі на рухомих деревах; коли лежать — мов кораблі, повні сонця й квітів. У їх рухах, ритмах — плывуть однакові ритми всесвіту й могутня сила речей. Вони мріють про людську долю, помножену їх коханням. Коханню, такому ж міцному, як і всі інші стихії, присвячує поет цілий цикл „Години“. Це найспокійніші речі, які він написав, але водночас свідомо, досконало здисциплінована форма почувань, тих самих, що й перед тим. Кохання — так як сонце, воно може тільки горіти:

Ідеш сліпе вперед у полумі своєму,
Крізь вогняну блакить, під луками небес,
Одну лиш знаєш міць свою недовідому,
І що в огні святому містерію несеш...

Бо любити — значить жити в безупинній екзальтації. Любов додає сили:

Я знов здоровий, і далекими шляхами
Щоденна праця котить за моря
Мій дух,
Щоб жить одним простим бажанням
Буть вічно юним, нездоланим,
Брать щастя з життєдавчих рук...

(М. Терещенко).

У цьому космічному рості стихія спеціального напруження набирає там, де вона оформлюється у свідомій індивідуальності. Мов морець, вона гойдається над жахом, смертю і бездонням, в тісному ритмі з кожною зорею і кожною волею і так, опановуючи рідні собі сили, мов би підкорювала собі вічність. До велитенських розмірів виростає в поета Михайло Ангел, що носить у собі „трагічний гураган“. Все, що він творить — частина того всесвітнього ритму, що його окружає. Шукаючи надхнення, він виходить на поле і там у лініях долин та гірських масивів знаходить могутні обриси, що залюднюють йому повілі мізок; у важких, покручених деревах, які вихор нагинає з усіх сил, знаходить він напругу людських плечей і порив у небо величезних рук; кожен людський рух приймає вигляд напружених і побільшених речей. З розпаленими нервами, ворожий усім людям і світові, він навіть у сні не знаходить спокою, бо й тоді відчуває, у своїх думках, розмах буряних жестів, так що цілий його мізок стає пожежою, повною розбурханого полум'я. А саме його мистецтво могло народитися велике саме з того тріумфу і жаху, що він носив у собі.

Одну з передвоєнних книжок, „Високе полум'я“, що з причини війни появилося щойно 1918 р., вже по його трагічній смерті поет при-

святить „тим, що кохають майбутнє“. Справді — всеобіймальність його творчости, завсіди чутливої на всі життєві прояви, була найкращим закликом у майбутнє. Люблячи життя в самій його голій суті, у прояві існування, він не міг не бути інтернаціоналістом у духовому розумінні, хоч увесь своєю творчістю виростав із своєї країни. У „Криках мого життя“ він говорить про свою расу, білу расу, що панує над землею, небом і морями, що, захотівши чогось, хоче ще і ще більш. Вона має панувати, бо її воля є волею людства. І поет прагне того, щоб у його віршах читач завжди знаходив Правду, яка б довела до всесвітнього союзу (*l'entente universelle*). Безперечно тут відбилися деякі ідеї передвоєнного соціалізму, з якого провідниками поет стояв у близькому звязку. Прекрасний візійний образ народів, що дружньо йдуть до перемог над природою й тьмницями буття, жорстоко розбила світова війна. „Обхопили мене сум і ненависть, — писав поет в одному із своїх листів до Романа Роляна, — останнє почування було мені чуже, але тепер я його пізнав“... І він пише свою яскраву патріотичну книжку поем „Червоні крила війни“, де виливає свій біль над скривавленою батьківщиною. Мене запевняли — пише він у поемі „Райхстаг“ — що скрізь, де міста огортає сила пари, де людина палає в поривах, бється братерське серце вищої Європи. Що генії дадуть світові нову гармонію, де б людина йшла до людини і шукала в її очах щось богорівного. Але ця вежа мрій раптом провалилася. І тепер ворогові, що вбиває і руйнує, треба протиставити серце повне зненависти. Поет оспівує геройську оборону Лієжу, побоевища Діксмуду, Ньюпорту і „світлі імена“ Вульпену, Первізу і Рамскапею. Порівнює свого Короля до святого Юрія, що „проходить по міс-

цях, де кується історія, над болотяною й хмурою водою Ізери“...

Глупий, несподіваний випадок — смерть під колесами поїзду 27 листопада 1916 в Руані, — що перервав нитку цього бурхливого, напруженого життя, майже містичний. Сліпа машина, створена розумною людиною, підкорена стихія, знищила саму людину, безмежно і божевільно захоплену існуванням та жадобою творення.

IV.

Де кілька слів належиться Вергарнові від української літератури, головню повоєнної, бо з давнішої хіба в одній Лесі Українки можна б дошукатись спільности з Вергарнівським „справжнім існуванням“, але це був радше один психічний клімат. як літературний вплив. По революції Вергарн став в Україні дуже модний, як і в Росії, його урбанізм викликував масу наслідувачів. Цей запал до нього пізніш охолов, коли викрито, що цей поет по суті двоїстий дрібнобуржуазний художник на позиціях зближених до II Інтернаціоналу. А втім поета і давніше дуже добре знали в Росії в прекрасних перекладах (Брюсов, Шенгелі...) і саме завдяки цим перекладам українська література в Світах запізналась і зацікавилась тим письменником, менше вже з оригіналу. Вираз цьому дало видання поем Вергарна в перекладах Миколи Терещенка*), добрих на свій час, хоч нині вже формально занадто вбогих і декуди дуже свобідних, що впливало з того, що поет хотів насилу „пролетаризувати“ міські циклі поета.

Не можна не згадати, що перші наші звязки з творчістю Вергарна були ворожі з нашого боку. Остап Грицай, ще підчас світової війни, зовсім

*) В-во „Слово“, Київ 1922, ДВУ, Харків 1927, разом 32 поеми.

обезцінив цього поета у своїй критиці, закидаючи йому шовінізм у його воєнних антинімецьких поемах.

Щодо впливів, так вони були добрі і злі. Бував час, коли письменники поверховно хапались найлегшого — вергарнівського верлібру, що доводило, при безкритичному сприйнятті, до повної анархії форми. Головним пропагатором верлібризму був Валеріян Поліщук, що сам писав вільним віршем поеми, з яких глузував (у „Думках проти течії“) Хвильовий. Згадати б ще поліщуківський „Бюлетень Авангарду“ (1928), де верлібр проголошено, мов яке незвичайне відкриття, що увільнить поезію від „неоклясичних назадників змісту, ідеологів міщанського бруду і поетичних жаб, що кумкають замацканими сонетами, октавами і покірним ямбом“. Але обік поверховних і найлегших впливів були й глибокі та безумовно корисні, там, де вони йшли вглиб, у суть складної вергарнської творчості. Таким сприйняв його Бажан, якому не в одному поміг Вергарн оформитись, подекуди в своїх індустріяльних поемах Терещенко і дещо із Вергарнівського стилю можна б знайти і в Маланюка, що користувався нераз готовими образами цього поета.

А все ж таки зроблено досі для пізнання цього письменника в нас — надто мало. тоді, як його напружена творчість представляє спеціальний інтерес для тієї молоді української поезії, що саме шукає нових ритмів сучасності, органічно врослих у життя. Тут Вергарн міг би бути в неодному корисний і помічний своїми прикладами, там, де виринає потреба літературної творчості менш звязаної з теоретично розробленими світоглядами, а більш із безпосереднім захопленням та відображенням тих складних життєвих проблем, яких усвідомлювання стає саме процесом справжньої творчості.

Е М І Л Ь В Е Р Г А Р Н
П О Е З І Ї

ЧИН.

В утомі від слів, в утомі від книг,
Що волю ослаблюють звільна,
Шукаю в гордощах своїх
Діл, що спасуть, що увільнять.

Тут, на землі, життя могутне, плодівте,
Його шалений чвал жене шляхами світа.
В пилу, у галасі жахливім,
Міцні завісились йому на гриві
І так, піднесені в його стрибках,
Від дива і до дива,
Вони пройшли в вітрах і зливах
Шпилі головокружності й відваг.

Чин!

Я знаю: для одних трагічний він
Встає на небі буревіснім,
З руками у крові, з гуканням злісним,
Для інших він глибокий, онімійий,
Мов та морська глибінь,
Що відпихає, викидає хвилі.
Ще в інших він мовчанням оповитий,
Що очаровує статуї й квіти.

А інші кличуть ще його звідтіль,
Де шал безумств кипить, стискає в корчах біль.

Є ще такі, яких шукання
Всю ніч тривають, аж до рання,
Тоді, як він уже переступив поріг,

Ніжний, ясний від гордощів своїх.
Життя із криком, чи безмовне,
Життя у згоді, чи в боях,
У життьових, чи смертних днях,
Життя терпке, напруги повне,
Воно є там, де бігуновий лед,
Де чоловік кладе свій перший шлях вперед;
І тут воно, в завзятті й зненависті
Народжених людських палань іскристих;
Воно у хвиль морських жаху, на берегах,
Яких нікому ще недовідомий страх;
Воно в рістні лісів, ліричному розмаю,
Що в Африці верхи та острови скрашають;
І там воно, де міць напруг
Росте в безкрай, за рухом рух,
Де муть обяснень нищить геній,
Кричить лиш про діла, показує причини,
Готуючи розгін гігантських перемін.

В утомі від слів, в утомі від книг,
Шукаю в гордощах своїх
Діл, що спасуть, що увільнять.
Я хочу їх завзятих, сильних,
Мов брила льоду, чистих, бездоганних,
Не боязливих, не обманних,
Гідних тих,
Що скритих гордощів не зрошують своїх
Для себе лиш, тікаючи від світа.

Я б їх хотів у хрещенні вмочити —
У людськості широкій та ясній,
І всю щирість всім розкрити
Щоб поривом безмежним...
Кордони доброти.

О, жити, жити, кращим кожну мить,
З якою серце все полум'яніш кипить;
Ясніше жити, в час, як з нами перемога,

Та вище ще — тоді, як схоче доля строга
Зв'язати руки нам, їх вибити зі сил;
І сміло мріяти, що доконаєм діл,
Великих, світлих діл, у Ханаанах тих,
Що виринуть усеж вкінці зусиль святих.
О, жити, жити, годинами
Самотности святочної, в безтямі,
Де думка оживля, розпалює бажання,
Із шалом їх надій величне існування.

В утомі від слів, в утомі від книг,
Меча вкінці шукаю, хай мою
Він перемогу висіче в бою.

Мов у молитві, мрію про порив
Тих, що встають, героїв чи Богів,
На овиді сімі людської;
Мов лук веселки чарівної
Вони ширяють, повні див,
Над зненавистю та нуждою.
Іх приклади блискучих чинів
Сягають аж на дно святині,
Так, що нераз юрба пуста,
Пізнати хочачи до краю
Той змісл новий, що їх істоти накидають
Нестримно таїнам буття,
На вигляд їх собі формує душі,
У час, як з текстами завмерлими в руці
Іще спираються, ще путаються дужче
Жерці та мудреці.
Тоді слова видати збройні,
Як окриляють подвиги, бої,
Як чола повстають, і голоси тремкі,
І — в золоті блискавиць — ширяють Слав Достойні:
Тоді і ті, що душі огрівали
При споминів старім вогні,
Кидають все, мечі схопивши вогняні,
Зриваючись туди, в майбутні далі!

ВПЕРЕД.

Спираюся на підвіконнім краю;
Всі нерви тріпотять, від гомону звучні,
В гарячці слухаю й істотою втягаю
Дудніння поїздів, що просверляють ніч.
Вони немов пожар тікають у простори,
Залізний грюкіт їх, на плитах мостових,
Бренить так голосно, немов би це від них
Вулкани бризькали, чи осувались гори.
Розгін їх потряса, сколихує ще мною,
У час, коли вони в зловісній ночі цій
Уже пробуджують своїх коліс луною
Мовчання заспане осяяних двірців.

І мускулів моїх усе сприймальні сплуті,
Де оживає все, продовжене вперед,
Мойому духові, мінута по мінуті,
Звіщають цей лункий, тремтіння повний лет.
Від нього повен дух спяніння і тривоги,
Чудної пристрасти, безмежних диких сил
Що простягли йому, по тих метких дорогах,
Нову незнану путь до давньої краси.

О, ритми запальні, що їх хова природа,
Іх чути, кидати почерез себе їх!
І жити в порухах небесних та земних,
В лісах, у вихорах, у блискавках, у водах.

Хотіти, щоб тремтів у своєму мізку світ;
А щоб тремтіння ці прояснені розкрить
В надхненних образах,
Кохатись надівсе у блискавках і громах,
Що женучи вгорі, в просторах невідомих,
Запалюють свій шлях.

ЕПІЛОГ.

Вечірні години в південній стороні!
Там світлість радісна, там місяць ніжно лине,
І визерунків рух кидають мяко тіні
Невиданих листків на трави запашні.

Фіговники, гаї маслинні в Арагоні,
Спокій ясних осель на берегах струмків,
Останні промені на гранях веж, дахів,
Де бузькові ключі спиняються в розгоні;

Пісні поганячів і гульбищ гомінких,
І ви, струнки жінки, що пишною ходою
До джерела йдете із дзбаном за водою,
О, скільки раз до вас я спогадами біг!

Та я побачив світ із фляндрського туману,
В маленькому сільці, де в хижках камяних
Ти знайдеш моряків, убогих, та твердих,
Під небом з попелу, димів та гурагану.

Там чорні болота, ліси, пусті поля,
Безбарвний листопад, дощів похмурі пасма,
Світанки й вечори, що в темній саджі гаснуть,
В дитинячих роках пізнав, ах, добре я!

В думках моїх Еско потужним струмом плив.
В зимі, коли леди, де відбивались зорі,
Потріскані неслись нещадно у простори,
В тривожній радості я був міцний, щаслив.

У літі, на човнах, що просверляли даль,
Ні разу й бден стяг так не тремтів зі щогол,
Як на борню якусь, величню перемогу,
У мені лопотів могого серця пал.

Тумани воружкі, летючі хмари хмурі —
Мене охрїстив їх непереможний рух,
Я тіло все зібрав, всю міць своїх напруг,
Щоб жити з палкістю в їх гомоні та бурі.

Країни золота, блискучосяйних слав!
Як на поля, ліси, на береги, рівнини,
До вас ще деколи мое бажання лине —
Я серце все своє для Фляндрії віддав.

І жінкам — вогонь, мого кохання сила;
Мені дали її ворожі небеса
Усю опори міць, від них і воля вся,
І гордість та шерстка, що душу окрилила.

Мій край своє життя й думки зі мною сплів;
Він міць мою втягнув у міць свою потужню,
Щоб я тим краще чув крізь нього світ, і мужньо
Щоб славив землю мій щораз сильніший спів.

ЖИТТЯ.

Захоплюйся усім, щоб вибухнуть паланням,
І встати понад тих, хто жив без поривань,
Зазнав вини терпінь, нездійснених бажань:
Суворі дійсність днів, величчя, нездолання,
Прочищує напій міцний, червоний всім,
Щоб упиватись ним, спалити серце в нім.

О, чисте зерно те, що з нього гонять п'яність!
Пресвітле полум'я з між тисячі вогнів,
Що зних ані один насправді не яснів!
Кажіть, іти вперед у справжнім існуванні,
Ген, до далеких стріч, усе стрімким шляхом,
З одним лише мечем — піднесеним чолом;

Іти із гордістю, своїм довірям дужим,
Напроти перепон, з надією, що все ж
Своєю волею таки їх рознесеш,
Чи розумом метким, чи стійкістю напружень,
І чути, як росте, більшає почуття,
Що з дня на день сильніш зроста твоє життя.

Любити з запалом себе і всіх на світі,
Що знають пал той сам, боїв однаких лють,
За ті майбутні дні, що вже з далека йдуть;
Їх серце, мізок їх, такий як в нас, любити,
За всі терпіння їх, шалений, чорний час,
Тривогу, горе, жах, ті самі, що й у нас.

І так впиватися людською боротьбою,
— Тим відблиском блідим розярених боїв,
Чи зсипів золота з міжзоряних світів —
Щоб все життя плило в змаганні, неспокою,
Щоб жадібно ловив ти серцем, все чутким,
Терпкий, страшний закон, що світ існує ним.

Переклав *Святослав Гординський*.

БОРИС ОЛЬХІВСЬКИЙ

ВІЛЬНИЙ НАРІД

II.

Державництво і народництво.

Коли український нарід боровся за своє існування в рямах польської державности, національною зрадою була зрада релігії, а згодом обряду.

Віра була для тогочасних Українців загроженою найвищою національною вартістю. Національна справа, „оборона Русі“ зводилася майже виключно до оборони віри. Можна було приймати польську мову й культуру, залишаючися проте вірним „твердим“ Русиним, можна було зміцнити Русь, її традицію, скріпляти її відпорність супроти польського денационалізаційного наступу, пишучи і видаючи польською мовою печерські патерики та полемічні трактати.

Так само Історик Русів хотів скріпляти українську національну свідомість, українську відпорність супроти агресії Москви, пишучи московською мовою.

Але „suprema lex“ національна у нього вже не та, що в українських патріотів кінця XVI і першої половини XVII ст.: не оборона віри, а оборона державности.

Він розуміє вагу конфесійних змагань, коли описує давнішу, польську добу, хоч напр. Берестейську Унію сприймає, чималою мірою, з погляду політичного, як акт вищого духовенства нелегальний. вчинений без згоди „достойників нації і народу“, акт нельояльний супроти того

державно-політичного тіла, яким залишився, на погляд Історика Русів, „нарід руський“, репрезентований своєю аристократією („достойники нації“), і по злуці з Польщею.

„Духовенство не має від достойників (чиновь) нації і народу ніякого уповноваження до заведення змін та новин до їх віри та обрядів, а без цього (уповноваження) воно не має права обтяжувати нарід самовільними правилами та вигадками.

Це духовенство, будши обране на свої уряди достойниками та народом, удержуване їх коштом, може бути позбавлене цього всього при їх (достойників та народу) невдоволенні“ (стор. 33—34).

Старе розуміння національної вірності, як тільки й виключно вірності своїй релігії було цілком природне перед Хмельниччиною, коли церковна організація, її окремішність від церковної організації польсько-католицької, була єдиним залишком колишньої власної самостійної організації державно-політичної. Але ця концепція національної вірності і національної зради, як зради релігії предків, не могла зберегтися незрушно в змінених умовах. Боротьба за національне самозбереження перенеслася на інший фронт, фронт конфліктів з православною державою. Повстала інша, найвища і також загрожена національна вартість — власна державна організація; пристрасно боронена незалежність Української Церкви від московського патріарха була лише одним з елементів політичної самостійності.

Цілою силою свого запального темпераменту мусів Історик Русів боронити прав і вольностей, але вже не релігійних, як його попередники з часів з-перед Хмельницького, а прав суто політичних.

Ті вияви національної зради, що їх він сприйняв найболючіше, він не міг осудити одверто, нап'ятував їх зате найгостріше своїм згїрдливим сарказмом.

Зрадником своєї нації був для Історика Русів той Українець, що добровільно виломлювався з-під влади козацького реґіменту, українського національного „правительства“ і переходив під іншу, чужу владу, під її безпосередню опіку.

Зрадником був той Українець, що вступав до неукраїнського, некозацького війська. під той час, коли ще існувало військо своє, українське, козацьке.

З яким уїдлигим сарказмом розповідає Історик Русів історію вербунку українців до Гольштинської армії за Петра III.

„Від цього володаря були прислані до Малоросії як найпринадніші для молодих людей заклики, що запрошували їх до військової служби гольштинської...

Всі шляхи до Петербурґа були повні оцих „Гольштинців“. Ті з них, що мали на собі тонкий шовковий одяг, це-б-то паничі, чимчикували разом з обдертими та майже голими молодцями і рівнялися з ними червоними краватками, наложеними на їх шиї неначе собачі нашійники“...

Козаки забули про свою честь і мішалися з ріжною наволоччю: зформувався отакий Подцабольський полк „з козацьких дітей, з стадників та чабанів заводських і з ріжною сволотою“, полковником був Жид.

Петро III згинув, і „Гольштинці“ в Петербурзі нікому не знадобилися. З ганьбою верталися ці блудні сини Гетьманщини до дому.

Вони „верталися, погорджувані населенням аж до огиди. Заможніші з них та справжні паничі верталися нарівні з іншими, в однаковому однострої, цебто в сірих селянських „зіпунах“, босі...

Підійшовши до своїх садиб, ховалися по лісах та байраках до ночі, соромлячися показатися своїм знайомим, а вже по ночі входили до своїх домів. Через одяг та „личныя перемѣны“ власні родини не відразу їх пізнавали“ (стор. 251—253).

Ще яскравіше змалював Історик Русів одну спробу Катерини II розкладати Гетьманщину через безпосереднє підпорядкування частини її громадян російському урядові.

„Царювання імператорки Катерини II почалося і багато років продовжувалося великими намірами в справах унутрішніх та зовнішніх і такими успіхами в справах цивільних та військових, що ними Росію піднесено до вершка величі та слави, на подив і заздрість усіх народів, а сповнені вони були під девізом „Недокінчене довершуємо!“ Цей плян охопив між іншим багато повітів та сотень малоросійських з усіми їх мешканцями. Один з генералів, що проживав у задніпрянських оселях під машкарою вояжира, або й гірше...“ Від цього починається в Історії Русів опис реалізації Катеринино „пляну“ вербунку Українців до пікінерських відділів. Історик Русів змальовує цей плян згідливо і з такою жагучою зненавистю, яка не залишає ніяких сумчизів щодо його справжніх почувань до Катерини та її плянів „довершення недокінчених речей“ на Україні. Порівнюючи цю погорду і зненависть з наведеним угорі шабльоном цареславним компліментом, вчимося читати Історика Русів, відшукувати його справжні погляди та симпатії, часто зручно приховані. Цих справжніх поглядів треба раз-у-раз шукати не в безпосередніх заввагах від імени автора, а в ріжних „документах“, „промовах“ історичних осіб, а найбільше може в тих густих фарбах, темних або ясних, що їх клав Історик Русів при змальовуванні історичних осіб та історичних подій.

До змалювання пікінерії вжиті щонайгу-
стіші фарби. Чому? Бо „пікінерів вилучено з-під
залежності від малоросійських установ“ („изъ вѣ-
домства малороссійскихъ правительствъ“). Була,
отже, пікінерія замахом на найвище добро укра-
їнської нації, на її політичне тіло.

Мельгунов вербував козаків у корчмах. „Пі-
сля першої ж п'ятйки пропонував їм записува-
тися до пікінерів, цебто до такої служби, що
є також козацька, але з ліпшими за козацькі
привілеями та вигодами: вони (пікінери) не
тільки не повинні боятися теперішніх своїх на-
чальників (української старшини), але й не по-
винні навіть здіймати перед ними шапок“.

Це діялося за Дніпром, на окраїнах України,
де мешкав „нарід такий близький до азятів та до
їх грубости“, ця здичавіла людність легко лови-
лася на вудку чужинецької демагогії.

Пікінерській команді підпорядковано, без
згоди мешканців, цілі оселі та повіти. Наруга над
пам'ятками козацької державности: „сотенні
управи були покасовані, а їх корогви та архіви
або сховані були по церквах, або ротмістри та їх
жінки вживали їх до хатніх потреб“.

„Для відзнаки понашивано їм (пікінерам) на
звичайних їх шапках білі кокарди з полотна та
тясми. Вони здіймали ці шапки з голів тільки
в церквах, і то аж перед самісеньким вітварем“.
Так само, як в оповіданні про гольштинців, Істо-
рика Русів дратують тут навіть зовнішні відзнаки
приналежності Українців до чужого регіменту
(тут смішні кокарди — там „червоні краватки, як
нашийники“).

На сім років дано пікінерам волю від подат-
ків та служби. Вже готові були забути пікінери за
великий скарб, що його їх предки кровю здо-
були, а вони самі занастали.

„Отакою химерою так була приспана пікіне-

рія, що ніхто в ній більше не згадував про стародавні права та привілеї“.

Але ось проголошено війну з Туреччиною та розпочато переформування пікінерів у регулярне військо. Пікінерських ротмістрів почислено за зауряд-прапорщиків, а тих, що мали нижчі ранги — просто за „християн українського віросповідання“. Пікінери - рядовики обернулися в звичайних салдатів. Старші пікінери „почали були покликуватись на давні свої права та свободи, що вони, за договірними статтями Гетьмана Хмельницького, мають свою службу, для них призначену“... Протестантів „водили по всіх ротних містечках, встановлених у пікінерському полкові, і в кожному били кнутом нещадно. Зашмаганих на смерть привязували до кінських хвостів та тягали міськими вулицями, а вкінці, розшарпані таким чином їх тіла скидали до ям з гноем і закопували без ніякого християнського, чи бодай просто людського похорону“. Екзекутори присуду виганяли людей на площі дивитися на кару, а самі грабували під той час їх доми.

*
**

В обох цих оповіданнях — про гольштинців та про пікінерів, Історик Русів, згідно з тогочасним поглядом на історика, як учителя народу, хотів дати Українцям поуку, показати їм до чого доводить національна зрада.

І в давніших памятках української літератури знаходимо пересторогу перед наслідками національної зради. В Ляменті на смерть Олександра Острозького вложено до уст старого Костянтина заклик до синів, щоб не зраджували „віри кречкое, апостольское церкви восточное“, „которое, чого Боже уховай, еслибисте позбили, тогда, памятайте мое слово, же з вірою сполечне утрагите учтивость, маестатность і здорове конечне“. Це

пророкування сповнилося: згодом вказувано на златинщення дітей Костянтина, як на причину згаснення їх роду.

Для нації цілком недержавної національна вірність зводиться до вірності національній культурі (на переломі XVI і XVII ст. — релігії, в XIX ст. українській мові та культурній роботі).

Історик Русів розповів нам, як тоді, коли по-тапали в історичних хвилях рештки української державности, декотрі Українці затрачали свою „учтивість“, відступаючи від свого державного уряду.

**

В оповіданні Історика Русів про пікінерію є одна особливо маркантна подробиця.

„Зустрічаючися з Малоросіянином, звичайно погрожував йому пікінер: „Вороти зь дороги Гетманець, бо я за тебе лутчый!“ Далі пікінер похваляється своїми ротмистрами „з прасолів і шинкарів“.

Цікаве те, що пікінера протиставляє Історія Русів „Малоросіянинові“. Говорить цей пікінер найчистішою українською мовою.

„Малоросіянин“ це означення національності. Тут воно збігається не з етнічною прикметою (рідною мовою), а з політичною приналежністю до козацького реґіменту. Пікінер, зрадивши цей реґімент, тим самим змінив свою національність.

Це цікаве спостереження наводить на думку: простежити — в якому розумінні вживає Історик Русів слів „нація“ та „національний“.

На стор. 146 читаємо, як полковник Пушкар „наблизився до Чигирина з наміром облягти в ньому Виговського й одібрати від нього всі національні справи („дѣла“ в канцелярійно-архивальному розумінні) та документи, що збереглися в нього (Виговського), як канцлера нації“.

Ми сказали б не „канцлер нації“ і „національні документи“, а „державний канцлер“ та „державні документи“. Отже слово „нація“ вжито тут як синонім слова „держава“.

Отаких прикладів можна навести до сходу.

Напр. на сторінці 122 знаходимо згадку про „національні документи“, а між ними „статті“ 1654 р., про „національного архіварюса“.

На стор. 139 — гетьман Богдан Хмельницький скликав перед смертю до Чигирина старшин, яким „пояснив стан нації та всі тодішні міністерські справи“. Це-б-то познайомив старшину з державними справами, з політичною ситуацією української держави.

На стор. 141 Хмельницький схарактеризований, як „досконалий політик у національних справах“.

На стор. 144 козаки довідуються, що „національна скарбниця (українська) розграбована“.

На стор. 232 „національні клейноди“, на стор. 233 — „національна печатка“.

Вживання слова „нація“ в розумінні держави було на Україні дуже поширене. Напр., коли в Росії уряд що-небудь будував, то це було „государственное строение“, а коли будував на Україні уряд гетьманський, то це було будівля „національна“¹⁾.

Не тільки в памятках XVIII ст., але навіть у Бантиша Каменського, коли зустрічаємо термін „народ малоросійський“, то раз-у-раз можемо вивести з контексту державно-політичний зміст цього терміну. Коли Бантиш-Каменський хоче схарактеризувати становище гетьмана, то називає його часто „правителем“ або „главою“ на-

¹⁾ Див. напр. „Національні строєнія“ 1784—65 р. р. на Посемі. Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві, том II, Д. В. У., 1929, стор. 45—55.

р о д у. Так само, як в Історії Русів „народъ, ко-
мандуемый Хмельницкимъ“, а в одному з листів
Григора Орлика „la nation cosaque dont il“ (геть-
ман Пилип Орлик) „est le chef legitiment elu“²⁾.

Навіть січовики, маючи окрему політичну ор-
ганізацію, хоч не затрачали в XVIII ст. почуття
свого найтіснішого звязку з рештою Україн-
ського Народу, а проте починали, здається, ви-
творювати щось у роді зародків своєманітної
власної національної свідомости.

„Корж ставився з великим піетизмом та лю-
бовю до памяти Запоріжжя. Запорожці для
нього окремий якийсь нарід, його
„предки“³⁾.

Як бачимо, між поняттям народу і політичною
організацією витворювався дуже щільний звязок.
Тому скасування української політичної органі-
зації не могло не викликати великого заколоту
в еволюції української національної свідомости.

**

Року 1811 офіцер російської служби Олекса
Мартос, нащадок українського старшинського
роду і автор, надрукованої тільки у фрагментах,
історії України, відвідав могилу Мазепи в Галаці,
а свої рефлексії з цього приводу вписав до інтим-
ного щоденника.

„Мазепа помер далеко від своєї отчизни, що
її незалежність він обороняв...

²⁾ Альфред Єнзен. Орлик у Швеції. Записки Наук.
Т-ва ім. Шевченка, том 92, стор. 112.

³⁾ „По Бозі ні на кого іншого не мієм надії всі ми
з цілим народом, отцями і братією нашою, тілко на
Велможность Вашу...“ писав 20 грудня 1721 р. кошовий
Мочульський до гетьмана Орлика. Див. Український Ар-
хеграфічний Збірник, том III, Київ, 1930, стор. 54.

³⁾ В. Біднов. „Устное повѣствованіе Н. Л. Коржа,
його походження і значіння“. Праці Українського Істо-
рично-Філ. Т-ва в Празі, т. I, Прага 1926, стор. 47.

Він був приятель свободи і через те заслужив на пошану нащадків. Після того, як він покинув Малоросію, її мешканці втратили свої святі права, що їх Мазепа довго обороняв з притаманною кожному патріотіві любовію та завзяттям.

Не стало Мазепа, і от імя Малоросії та її хоробрих козаків вигладжене з списку народів, хоча й нечисельних, та, проте, відомих із свого існування та конституції. Тепер багата Малоросія являє з себе дві, чи три губернії, поряд з іншими. Але це загальна доля держав та республік: вистане заглянути до політичної історії націй¹⁾.

Після попередніх завваг про колишнє політичне розуміння „нації“ на Україні, читач не натрапить на ніякі труднощі при сприйманні думок Мартоса. Україна мала колись політичні „святі права“, свою „конституцію“, що чинила її не звичайною собі якоюсь „поруч із іншими губерніями“ географічно - адміністративною одиницею, а державою, республікою, нацією, народом у політичному розумінні цього слова.

В цих ствердженнях немає нічого нового в порівнянні з заналізованими вже попереду текстами. Тим гостріше вражає трагічний висновок, що його цілком льогічно витягає Мартос з двох безсумнівних для нього засновків (пеміс):

Преміса I. Нарід це державність (політичні права, „конституція“).

Преміса II. Права покасовано, держава вже не існує.

Звідти висновок: нарід перестав існувати. Українців „викреслено із списку народів“.

Finis Ucrainae!

Отак українська національна свідомість в її старій, козацькій, політично-державницькій формі уперлася в трагічний сліпий кут. Чорна при-

¹⁾ „Русскій Архивъ“, 1893, кн. 2.

мара національної смерти накисдалася з непоборною льогічною неминучістю.

Позбутися цієї примари можна було відкидаючи хочби один з-поміж двох засновків трагічного сильогізму.

Українське XIX ст., українське народництво і культурництво знайшло вихід з сліпого кута в відкиненні тільки першої преміси.

Але відкриття народників, що окремий нарід може існувати і без окремої держави, достигло не відразу, воно закінчило в еволюції української національної свідомости довгу й небезпечну кризу.

*

**

Що залишилося від України по скасуванні її політичної самостійности? На наш новочасний погляд залишилося дуже багато: окремий нарід з власною багатющою традицією, з власною культурою, а передусім з власною мовою.

Слово стало на сторожі України, коли впали її політичні кордони.

Куліш хотів бути гетьманом українського слова, української літератури і вважав, що це для України річ важливіша, цінніша, вища ніж булава й бунчук.

На наш погляд залишилося від України багато. Але куди скромніше виглядало це „relicium“ в очах українського патріота поч. XIX ст. — кн. Цертелева. Що залишилося? „Чиста моральність, якою завжди відзначалися українці, і яку дбайливо зберігають досі, як єдину спадщину („единственное наслѣдіе“) по предках своїх, що заціліла перед пожадливістю сумежних народів“¹⁾.

Отже, крім „чистої моральности“ не заці-

¹⁾ Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней. Спб. 1819.

ліло нічого від ества Українського Народу, нічого, крім неї, не залишили Українцям предки. Заздрі сусіди знищили геть чисто все...

Як пояснити такий песимізм? Аджеж Цертелів був одним з перших з-поміж тих, що показали світові і ншу дорогоцінну спадщину по предках: їх поезію.

Але його погляд на цю спадщину не менше песимістичний. Цеж „нужденні руїни, що свідчать про красу зруйнованого будинку. Завмираючий відгомін гармонії, що брєніла колись на берегах Дніпра“.

Коли ж грала над Дніпром ця гармонія? Мабуть таки тоді, коли ненажерливі сусіди не загарбали ще в Українців „усього, крім чистої моральности“, коли ще не була зруйнована будівля української державности, коли, як висловлюється Цертелів, „нарїччя малоросійське було мовою окремою і панівною“ („языкомъ отдѣльнымъ и господствующимъ“).

Розуміння окремішности мови у Цертелева не наше, не культурницько-фільольогїчне, а наскрізь політично-державницьке. Українська мова була окремою тоді, коли була панівною, коли кобзарі звеселяли українськими думами українських гетьманів, коли цією мовою писалися державні акти.

Власна мова й власна поезія, як функції власної державности? Безперечно так, а не інакше, сприймав ці речі Цертелів, коли писав: „слово це одяг думки, його змінюють і час, і політичні перевороти...“.

В світлі цієї полеоцентричної національної свідомости слово не могло стати на сторожі України. Після загибелі державности воно залишалося мертвим її пережитком, засудженим на швидке догасання.

Автор української граматики 1818 року —

Павловський хотів покласти на папері „слабу тінь наріччя, що щезає“, в іншому місці зве українську мову „мовою ні живою, ні мертвою“.

Його зацікавленість цією мовою має характер, чималою мірою, антикварний, історичний, коли він „виправдання“, „умотивування“ своєї праці починає словами:

„Кожний знає, що вона (Україна) мала давніше власних володарів“ („собственныхъ Владѣтелей“).

Мова мусить щезати, бо власні володарі зішли з історичного кону.

Такі погляди трималися довго. В 1836 році Лукашевич ось як атестував, зібрані ним, українські пісні:

„Отже ж ці пісні, що я їх видаю, вже мертві для Малоросіян. Це тільки малесенькі рештки тієї чудової пісенности їх дідів, що була дивом навіть для хулителів усього Українського.“

Я вважаю що сповнив свою повинність супроти рідного краю, вирвавши з забуття цю південноруську народню поезію від старців, що ступили вже одною ногою до домовини. Я присвячую її моїм предкам гетьманцям: вона до них належить. Може хоч один листок з цієї збірки впаде на розвалену могилу, або залетить на високий курган козацький“²⁾.

Навіть ті письменники, що будували підвалини під розвиток української літератури, підмайбутне українського слова не були вільні від примари близької та неминучої смерти цього слова.

„Вже не гремітиме, вже не горітиме як в хмарі
Пісня в народі, бо вже наша мова конає“,

²⁾ Малоросійскія и червоно-русскія думы и пѣсни. Спб. 1836, стор. 7.

³⁾ Думки и пѣсни та ще де-що Амвросія Могили. Харьковъ 1839, стор. 117.

писав поет-пісняр Метлинський³). Він був певний, що українська мова „з дня на день забувається та мовкне, і, прийде час, забудеться та змовкне“.

Українська літературна праця (як етнографічна для Лукашевича) була для нього свого роду похороною церемонією.

„Хтож збере, немов добрий син тлінні порохи своїх батьків, рештки південно-руського слова, що вже зникають“ (стор. 4).

Псевдонім Метлинського — „Могила“ цілком відповідав його поглядам на долю українського слова: кінець і смерть. Відповідає й змістові його поезії, що була курганним плачем-голосінням над небіжчицею — батьківщиною.

Над свіжою могилою української козацької держави важко ридала-заходила тужлива бандура тогочасної романтичної поезії. Багато цього біблійного плачу було, поруч із іншими, новими нотами і в шевченковому „Кобзарі“, і може саме ці похоронні ридання („Не вернеться... минулося...“) в творчості Шевченка були найсуголосніші з психікою багатьох його сучасників. Міг же один з них, поет Корсун, висловлюючи своє вдовolenня з появи „Кобзаря“, написати: „Голосити над труною (матери України) дітям не мішають“...

*

**

Ми бачили, що національна свідомість козацької України в кінцевій стадії свого розвитку заломилася на основному пункті самого існування української нації. Націю утотожнювано з державою. Держава складається з трьох первнів: влади, населення (народу) і території. Українська державна влада перестала існувати — це був незаперечний факт. Українці поч. ХІХ в. сприйняли цей факт, як свого роду скасування, „розв'язання“ українського народу. А що сталося, на їх думку, з територією?

Розгляд географічно-територіяльного елемента старої нашої національної свідомости значено від аналізу поглядів Бантиша-Каменського, від кінцевого пункту козацької думки в цій царині, в сформулюванні епігона цієї думки, бо саме в цій кінцевій стадії найяскравіше виступає відмінне від теперішнього підложжя нашої давнішої територіяльної концепції.

Чим була для Бантиша ота його Україна-Малоросія, як географічна одиниця, як він собі уявляв її географічні межі?

„Малоросія, що складалася з сімнадцяти полків..., що простягалася була до Дністра, згодом, за гетьмана Скоропадського, була обмежена до десяти тільки полків“.

Отжеж, для означення простору України для Бантиша-Каменського були міродатні не етнічні межі України Бантиша-Каменського. А втім це ком гармонізує з його загальним політично-, а не етнографічно-історичним світоглядом.

Новочасного Українця прикро вражають тісні межі України Бантиша-Каменського. Автім це нужденне, окроене географічне поняття України було вислідом співдіяння двох чинників, суб'єктивного і об'єктивного: навскрізь державницького світогляду і нещасливого перебігу державницьких змагань.

Державницькому розумінню нації мусіло від-

¹⁾ Інакше ця справа стоїть у Поляків. В польській національній свідомості державницький історизм має рішучу перевагу над народницьким етнографізмом. Тому слова „Польша“, „польські землі“ викликають в уяві Поляка перш за все уявління сучасної території Польської держави, в другій черзі — історичної Польщі (з Києвом та Смоленськом, або хоч би в кордонах 1772 р.), а лише дуже рідко — уявління Польщі етнічної (без „Кресів“, але з пруським „Мазуренляндом“ і частиною Цешинського Шлезьку).

повідати розуміння національної території, як території гетьманського регіменту. Якщо український козак, записаний у пікінери, переставав бути, на погляд Історика Русів, Українцем, бо виходив з-під козацького регіменту, то земля, яка з-під цього регіменту виходила, переставала бути землею українською. Скасування козацького „правительства“ могло сприйматися як щезнення національної території, географічної України. Від неї залишалися „кілька губерній, поряд з іншими“ (Мартос), що їх правно-політичне становище (а це була річ основна, найважливіша для Українців кінця XVIII і поч. XIX ст.) не відріжнялося від інших губерній. Земля-Україна щезала, розчинялася в території Російської імперії.

Ця стадія української національно-географічної свідомості була зумовлена загибіллю козацької державности й зневірою в її відродження. Тому можна б припустити а пріорі, що на добу політичної експансії козацтва, на добу перемог Хмельницького припадають цілком інакші, ширші та сміливіші погляди на обшир української національної території.

Так воно й було насправді. Якщо територіяльна концепція Бантиша - Каменського дивує нас своєю тісніотою і ображає глибоко зацпелене в нас почуття етнічної соборности, вищости цієї соборности над фактом політичного розшматування, то географічно-політичні концепції Хмельницького дивують, навпаки, своїм розмахом. Можуть навіть іноді ображати в новочасного українського інтелігента глибоко закорінену в його психіці ідею гострого протиставлення земель українських (етнічно), як, обекту українських політичних змагань землям (етнічно) неукраїнським.

Бездержавна доба української історії довела до значної гіпертрофії цього протиставлення в українській політичній і історичній думці. На-

приклад, московські історики не вважають московської державности XV, скажім, століття за більше „національне досягнення“ ніж державність тих часів, коли політична влада Москви, а згодом Петербургу, простягалася на щораз ширші чужонаціональні території. А в нас дуже поширений погляд, що галицько-володимирська державність була чимось кращим від київської, бо була більше „національна“, бо охоплювала тільки етнічно-українські землі.

З цієї точки погляду можуть „не подобатися“. Краків, Люблин та Вісла в політичних декляраціях Хмельницького, може не подобатись фактична експансія держави Хмельницького на північ, на білоруські землі.

Але, виходячи з суто-історичного штандпункту, не слід забувати, що національно-політична ідеологія воскресеної Хмельницьким української державности не творилася „з нового кореня“. Козацька держава Хмельницького одержала в спадщині по попередній добі історії козаччини, добі Конашевичів-Сагайдачних та Кулаг-Петражицьких, традицію Війська Запорозького, як оборонця та протектора грецької віри в усій Речі-посполитій. Це була та, на свій час, „сборницька“ позиція, що так дратувала Жигимонта III, коли він обурювався: як сміє Військо Запорозьке втручатися до справ (церковних) Великого Князівства Литовського, відділеного, як знаємо, від Запоріжжя та сумежних із ним коронних земель політичним, державним кордоном.

Бо й попередники Хмельницького, і він сам, і його наступники в пересправах з польським урядом, поруч із постулятом безпеки станових прав козаків, їх лицарських свобод, висували постулят оборони грецької віри навіть у місцевостях дуже далеких від козацької території: у Львові, Перемишлі, Люблині, Замості, Дороги-

чині (Підляському), Бересті, Пинську, Витебську, Орші, Вильні, перелічували докладно архимандрії, монастирі, братства, міські церкви то що.

Переймаючи колишні прерогативи Острозьких і Древинських, князів і панів — козацтво ставало на їх місці як репрезентація соборного народу руського.

А коли військові перемоги відкривали перед козацтвом широкі перспективи територіяльно-політичної експансії, то перед очима козацьких провідників ставала в розмірах скоріше при більших („до Вісли“) ніж зменшених соборна територія цього народу, як територія, що до її опанування козацтво має підстави природні й правні.

На початку 1657 р. шведський посол Велінг сповіщав короля Карла-Густава про офіційну заяву канцлера Виговського від імени гетьмана Б. Хмельницького:

„Вони (козаки) домагаються, щоб Ваша Королівська Величність признали їм право до всієї стародавньої України (*das Ius totius Ucrainae antiquae*) або Роксолянїї, де ще існує віра грецька й мова, аж до Вісли... Бо з них глузували б, якби вони при теперішній нагоді не одібрали (*windicirten*) того, що вони (в оригіналі „*di ihrigen*“ — „їхні“ — предки? княжа Русь?) втратили, того, що було від них безправно одібране“¹⁾.

Оце є зразок (один з багатьох) найщирішої форми української національно-територіяльної концепції часів Хмельниччини. Знаходимо в ній сполуку історичних прав України, як відродженого стародавнього субекта державно-політичних прав, з свідомістю етнографічної, національно-культурної соборности²⁾.

¹⁾ Лист Велінга в Арх. Юго-Зап. Росції, частина III, том VI, стор. 205.

²⁾ Подвійний критерій — віри й мови („докуди мова Народу Руського сягає“; служить до означення меж укра-

Але була це концепція не культурних будителів, народників і просвітянців, а концепція вояків і державних мужів. Був у ній момент вояцько-лицарський, страх за національну честь („глузували б з нас“...). І момент — дуже важливий — практично-політичний: „itzige gelegenheit“ — нагода, сприятлива політична ситуація, не мрія про далекий ідеал, а реальний політичний плян.

*
**

Намагання одібрати від Польщі західньо-українські землі диктували потребу створення для України міцного й певного запліччя.

Такого запліччя шукали українські гетьмани в Швеції, Семигороді, Бранденбурзі, Крими, Туреччині. Але найчастіше виступала в ролі цього запліччя Москва. Для звербування московської допомоги в здійсненні своїх плянів експансії на захід українські гетьмани, починаючи від самого Б. Хмельницького, не вагалися навіть покликатися в зносинах з московським урядом на московську династичну концепцію „княження Російського“, як спадщинного „достояння“ московських царів. Це була дуже небезпечна дипломатична гра. Московська дипломатія трактувала формальні моменти дуже ригористично (безупинні конфлікти з приводу „зменшення царського титулу“ не були такі дурні, як декому могло б здаватися) і часто вигравала на необережних висловах у деклараціях другої сторони. А ди-

їнської національної території також у Гадяцькій умові (може Виговський прикладав особливу вагу до мовного критерія?). Але цей критерій мав вже тоді визначати не політичні кордони Великого Князівства Руського з його компромісово окроеною територією, а межі шуршої території, що для неї Гадяцький пакт гарантував свободу грецької віри (цебто, висловлюючись по сучасному, права меншини під охороною Великого Князівства Руського, як контрагента Гадяцької умови.

пльоматія козацька занадто часто цими моментами нехтувала, стаючи на ґрунт чужих концепцій, щоб не дратувати контрагента¹⁾.

Козацькі політики приймали назовні теорію царських прав до західньо-українських земель²⁾, бо розуміли, що інакше не можна про ці справи з Москвою говорити. Як вороже ставилася Москва до спроб поширення української державної території, про це свідчать незвичайно гострі форми українсько-московського конфлікту на Білорусі. Козацька організація Білоруси, що могла була похвалитися (за Хмельницького) не абиякими здобутками, що висунула з-поміж білорусинів видатних достойників козацької держави (Нечаї). була знищена Москвою жорстоко й безоглядно.

Орієнтація України на московське запліччя наближала повільно, але неминуче кінець не тільки Польщі, яка не могла подужати українсько-московського бльоку, але й України.

Пертрактації Москви з Польщею по-над головами козаків вривали терпець найзапеклішим українським москвофілам. Трагедію галицьких радянофілів наших часів, позасиланих та порозстрілюваних у Совітах, пережили вже в XVII ст. московський підлизень - гетьман Бруховецький і довголітній агент-шпигун московського уряду Мефодій Филімонович, запропорений до москов-

¹⁾ Напр. Виговський, ставши гетьманом не хотів навіть слухати про узалежнення від Москви Української Церкви. Але раніше він залюбки титулував патріарха Никона своїм „зверхнім пастирем“, щоб придбати симпатію Никона і використати для своїх плянів його вплив на царя.

²⁾ Винятком була позиція Гетьмана Петра Дорошенка, який пропонував цареві прийняти під свою протекцію Гетьманщину, поширену до етнічних меж (з Перемишлем, Ярославом, Галичем, Львовом і Володимиром). Але Москва поставилася до цієї пропозиції вороже.

ського монастиря на досмертне „безисходное по-
ребиваніє“, і багато інших тогочасних Українців.

Таким чином український територіальний
максималізм XVII ст. не витримав життєвої проби
й важко заломився.

*
**

- Небезпечні сторони московського запліччя
виявлялися дуже швидко, ставали де-далі до-
шкульніші. По Полтаві вже в с ю увагу і всі зу-
силля козацьких патріотів поглинала без решти
оборона останків української державности від
агресії Москви. Згідно з тією природньою націо-
нально-політичною засадою, що існуюча власна
державність править за найвищу вартість, а її
збереження — за найвищий імператив, „західній
фронт“ для козацьких патріотів післяполтавської
доби перестав існувати.

Найбільший з цих патріотів — гетьман Пи-
лип Орлик міг уписати до свого щоденника: „Що
я мав пертракувати з королем Його Милістю
про Польську Україну, то це цілковита не-
правда“⁵⁾.

Орлик написав це, коли довідався, що чутки
про такі переговори кружляють і дратують Поля-
ків. Але вписав це до інтимного щоденника, для
себе, а не з якихось тактичних міркувань.

*
**

Гетьманщина жила власним життям, влас-
ними живими інтересами, зосереджувала увагу на
драмі власного занепаду. Західньо-українські
землі сходили з обрію її політичних інтересів.

На цьому ґрунті могла зродитися і скріпля-
тися тенденція, що її слідів залишилося багато,

⁵⁾ Діярій Гетьмана Пилипа Орлика. Праці Україн-
ського Наукового Інституту. Варшава, 1936, стор. 81.

трактування Гетьманщини, як усієї Малоросії-України¹⁾.

Те географічно-звужене поняття Малоросії як Гетьманщини, що його ми сконстатували у Бантиша-Каменського, знаходимо й в старших пам'ятках: в „Описаніі черниговскаго намѣстничества“ Шафонського (в тексті і в долученій до нього „Генеральній мапі Малоросії“) і в декотрих суто-козацьких компендіях з XVIII ст. історії України.

Цікаво, що Бантиш-Каменський переносив анахроністично це поняття навіть до литовсько-польської доби нашої історії.

Його „Малоросіяни“ часів Витовта та Ягайла — це мешканці Київської землі, але не волиняки та не галичани.

Він розповідає, що друкарство розвинулося в „Малоросії“ досить пізно, а тому її мешканці (це було в XVI і поч. XVII ст.) купували друковані церковні книжки „в сумежних польських і литовських землях, переважно на Волині“.

Бантиш-Каменський не помічає, що в тих часах про протиставлення Київщини як „Малоросії“ Волині, як „польській землі“ не могло бути мови²⁾.

Але це вказує, що таке протиставлення існу-

¹⁾ Маю на увазі не номенклатурні питання. В другій половині XVIII ст. і поч. XIX Малоросію-Гетьманщину, не відмовляючи їй назви „Україна“, протиставляли часто Україні стрікто сенсу, і навіть не одній, а двом („Польській“ Україні і Слобідській). Але по-за цими номенклатурними подробицями залишається значно цікавіший момент національної свідомости: питання меж національної території, територіяльного об'єкту патріотизму, батьківщини, своєї рідної землі, власности свого народу, протиставленої землям чужим.

²⁾ Вчитуючись у „Тараса Бульбу“ Гоголя, помічаємо, що для нього Добно з околицями така сама „Польща“, як Краків.

вало в уяві декотрих Українців у першій половині XIX ст., коли, знов таки, не було різниці між Волинню та територією колишньої Гетьманщини не тільки в етнічному їх обличчі, але й у політично-правному становищі.

Але в тих часах до національно-культурного обличчя вищих, упривілейованих шарів, хочби яких слабких чисельно - процентово прикладали куди більшу вагу ніж до етнографічного обличчя широких мас робочого бидла — селян.

І це був ще один чинник, що спричинявся до дегенерації української національно-територіальної свідомости.

*
**

В пощербленій національно - територіальній свідомості ширші територіальні концепції були далеким історичним спогадом і не визначалися великою докладністю.

В „Історії Русів“ (стор. 3) вказані межі „землі, що дістала назву Русь, а нарід, що на ній мешкав був названий Русами або Русняками“. Ось вони: „від ріки Дунаю до ріки Двини і від Чорного моря до рік Стири, Случі, Березини і Дінця та Сіви“. Її складовими частинами (провінціальними дїленнями) були князівства — Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Деревлянське і головне або велике князівство Київське. Як бачимо, Історик Русів хотів побудувати означення української території на історичній базі, але без впливу, хоч би й неусвідомленого, етнографічного моменту його концепції не можна зясувати.

*
**

Тверду й певну базу для української національно-територіальної свідомости, захитану почасти в XVIII ст., повернув Українцям XIX вік з його етнографізмом, з його увагою до критерія

народної мови. Вже Могила-Метлинський у своїх „Думках і піснях“ (Харків 1839) подає (на стор. 8—9) звістки дуже правдиві й докладні про географічне поширення української мови.

Про докладність цих звісток може свідчити та подробиця, що Метлинський відрізняв Білорусинів від Українців, але знав, що Український Нарід заселює „частини литовських губерній: Гродненської та Минської“. Це-б-то погляди Метлинського були ближчі до дійсности ніж погляди багатьох пізніших українознавців (Куліш в „Записках о Южной Руси“ і Огоновський у своїй граматиці трактували білоруську мову як діалект української, а Пинщини не включено до етнічно-українських земель навіть на мапі, долученій до „Студій з української етнографії та антропології“ Хведора Вовка¹).

В добі етнографізму, в добі, коли вірш Грінченка про Рідну Мову збиралися зробити національним гимном, коли й історики хотіли студіювати не стільки історію Української Держави, скільки історію Українського Народу — в цій добі найвищою реальністю стала для української національно-територіяльної свідомости Україна, як ціла територія, що на ній народні маси говорять українською мовою. Цю свою настанову Українцям важко було змінити й тоді, коли відродилася й національна вартість ще вища — власна державність. Коли треба було „перетравлювати“ в швидкому темпі той факт, що кордони держав залежать не тільки від етнічних чинників, що на їх сформування впливають також вимоги економічні, стратегічні, політичні, а передусім момент сили й висліди боротьби. Тому реакція української збірної психіки на квітневу умову 1920 р. була не тільки реакцією по-

¹) Празьке видання Українського Громадського Видавничого Фонду, мапа на стор. 8.

чуття проти холодного розуму, але й реакцією етнографічно - народницької свідомости проти відродженої свідомости державницької.

**

Ми розглянули вже декотрі давні українські погляди на Український Нарід та Землю — Україну. Залишається розглянути старі погляди на українську державність.

**

Кілька літ тому краківський „Люстровани Курер Цодзенни“ подав статтю, в якій глибокодумно розглядав питання: „чи існувала в давнину Українська Держава?“ і дав на це питання рішуче негативну відповідь.

„Историкам“ з „Курера“ хотів би я вказати на дуже запашні міркування їх попередника з XVIII ст., капітана російської служби — Поляка Станіслава Зарульського.

Зарульський написав московською мовою „Описание о Малой Россіи и Украинѣ“¹⁾.

Пишучи для москалів, прийняв він цілком московські погляди на Україну, виявляючи, як Поляк, велику „самоотверженность“²⁾.

Але з тим більшим завзяттям атакував українську державну традицію, протиставляючи історичній концепції українського „вільного народу“, специфічно польську концепцію рабсько-підданського характеру Українців.

Зарульський критикував українські хроніки. Не йняв віри, щоб батько Богдана Хмель-

¹⁾ Надруковано в „Чтеніяхъ въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей“ за 1848 рік, № 8.

²⁾ Напр. на стор. 8: „Отак Мала Росія і Україна, що були під чужим ярмом (литовським та польським Б. О.) триста тридцять три роки... прилучені по давньому („по прежнему“) до Царської Російської Держави“.

ницького міг бути сотником і володіти маєтністю...

„Бо мешканці України („українські обитатели“) не на те були у Поляків, щоб служити в війську, бо доля їх була долею народу поневоленого“ (дослівно „полоненого“; стилізація оригіналу важка: „участь ихъ была какбы съ народомъ въ плѣну жившимъ“).

„Про це виразно пишеться в польських літописах“ — продовжує Зарульський. Річ неможлива, щоб батько Богдана міг володіти маєтністю, „бо Поляки привласнювали собі землі й всі господарські угіддя — про це свідчать польські літописи“ (стор. 15).

З читання „польських літописів“ виніс Зарульський вражіння, що Українець („обитатель українській“) це по суті те саме, що безправний (навіть без права власності) підданий.

Але цілком вже вибила небораку Зарульського з рівноваги згадка якогось „невідомого автора“ про зносини Богдана Хмельницького з Московщиною та Туреччиною.

„Цієї статті — писав Зарульський — правдива історія не може прийняти інакше, як тільки за вигадку автору.

1-ше:

Чи можна було Хмельницькому, мавши від 1648 р., як зазначено в правдивих літописах, війну з Поляками, що тяглася аж до прийняття його до підданства Цареві Олексієві Михайловичеві, мати думки про корисне для нього життя, в добрій згоді з сумежними державами? Якби він був пануючим володарем (владѣтельнымъ государемъ), то ці думки пристойно було б відносити до народнього спокою. Але Хмельницький не був володарем якогось уділу, а підданих, незалежних від жадного монарха, не мав.

2-ге.

Чи може партикулярна людина, не будши виключена з-поміж підданих свого володаря, бути така відважна, щоб намагатися придбати приятельство чужоземних володарів? Відомо, що не може; з цього можна зміркувати, що автор або через сторонниче привязання до імені Хмельницького, або через необережність написав про нього, як про рівного російському Цареві та турецькому Султанові“ (стор. 16).

Читаць може подумати, що Зарульський був в українській історії великим неучом.

Ні, його „Описаніє“ свідчить скоріше за чималу, як на XVIII ст., ерудицію. Тільки ж Зарульський твердо стояв на ґрунті польських (в його праці скоріше польсько-московських) поглядів на Україну, на ґрунті негування її характеру субєкта державно-політичних прав. Він відкидав навіть відомі історичні факти, коли вони не вкладалися до його юридичної концепції. Такий напр. факт, як прийняття Хмельницького до васалітету Порти. Султанський фірман (грамота) до „найславнішого з монархів Ісусової релігії — козацького Гетьмана Богдана Хмельницького“ разом з цілим листуванням Хмельницького з закордонними володарями, опинився під Берестечком в руках переможців-Поляків. Цей факт зафіксували так виславлювані Зарульським польські хроніки. І от Зарульський і на цьому пункті гримає на українського автора, закидаючи йому легкову важну брехню:

„4-ге.

Про приречення султана надати Хмельницькому Малу Росію, як володіння Отоманської Порти, написано занадто легковажно. Не було ще прикладу, щоб монарх мав у іншій державі (це-б-то, в даному разі султан у Польщі Б. О.) свої

власні землі і віддавав їх у володіння сторонній особі. Можна було б вибачити авторові (історії Хмельницького), якби він, читаючи про неможливі („несбыточные“) події, виявив їх неправдивість, а подавати їх як правду і вірити — це значить не розуміти правди“ (стор. 16).

*

**

В XVIII ст. не тільки капітан Зарульський спинявся над питанням, чи був Богдан Хмельницький „Государем“. Це питання було розглянене в Петербурзі з мотивів не теоретично-наукових, а суто практичних, юридичних, в порядку державно-адміністративного діловодства.

Сталося це ось як:

Запорожці домагалися повернення Кошеві його давнішої території, з Терехтемировом та Самарою. Посилалися при цьому на привілей короля Степана Баторого, який — як стояло в присланій з Січі копії привілею — надав їм ці землі, „видячи Козаков Запорожских до его королевского маестату зичливаю прихильность і рицерськіє отважніє служби, которими завжди великіє Бісурманськіє погромляючи сили, гордое їх прагнене на кров Християнскую до конца затлумили, і пашоку їх, на корону Полскую і на народ благочестивий український рикающую, замкнули, вход в Польшу і Україну заступили, всі їх нещетніє сили і наглиє на народ Християнский набіги грудьми своїми сперли“.

Копія, крім тексту королівського привілею, містила в собі також текст конфірмації цього привілею Гетьманом Богданом Хмельницьким.

„Ми теди, Богдан Хмельницький Гетман, хстя й удалялись от такое войска Запорожского прозьби (прохання потвердити привілей Баторого Б. О.), відаючи їх і самих от стародавних Королей Польских привилегіями умощених

і особливіє клейноти і армату войсковую маючих, но же ми от всего войска Запорожского і Українського на оборону Отчизни нашої звірністю (мабуть „зверхністю“) найдуємся і зуполную от Бога и от всего войска і народа Українського по обоім сторонам Дніпра далеко розширяючогось нам врученную моц і владзу, як в войску, так і по всіх городах і всім Українським Народом дириговать маючи, так, по той зверхной владзи нашої, на тую прозбу Пана Кошового і всего войска Запорожского прихилияючись... стверждаем“.

Російський уряд звернувся в цій справі до експерта, офіційного „історіографа“ Готфрида-Фридриха (перехрещеного в Росії на Фьодора Івановіча) Мілера. -

Мілер спрепарував вчену „опінію“, сформуловану в двох записках, складених для керівника Закордонної Колегії гр. Паніна („Разсужденіе о Запорожцахъ“ і „Краткая выписка о малоросійскомъ народѣ и о запорожцахъ“), і в листі до дійсного державного радника П. В. Бакуніна¹⁾.

„Історіограф“ звернув увагу на дату універсалу Хмельницького.

„Грамота ж у Запорожців його, Хмельницького, з 1655 року, січня, 15 дня, що на її основі вони привласнюють собі землі, якби навіть з яких небудь причин (по какимъ либо обстоятельствомъ) справді була дана від нього запорожцям, сили своєї, здається („мнится“) не може мати, бо вона була видана вже за перебування його, Хмельницького, з усіми Малоросіянами в російському підданстві“.

¹⁾ Разсужденіе о Запорожцах. Сочиненіе Г. Ф. Миллера. Чтенія въ Импер. Обществѣ ист. и древн. Росс. № 5, Москва 1847. Там же текст універсалу Хмельницького.

Іншими словами: Хмельницький по 1654 р. не повинен був видавати ніяких „грамот“.

Мимохіть виринає в пам'яті оповідання Історії Русів про зудар московської державно-правної системи з українською підчас опису нерухо-мостей на Україні за Румянцева.

Конскриптори — пише Історик Русів — „домагалися якихось пісцових книг та жалуваних царських грамот, але вони (грамоти) були тут тільки у попів на парохії, та й ті були архієрейські, а дідичі, згідно з їх правами та договірними статтями (московсько-українськими Б. О.), одержували всі надання від Гетьманів та трибунальних правительств... Всі власники зложили гетьманські універсали та судові декрети, але їх вважали спершу (конскриптори) за паспорти або „локорможня“, а в найкращому разі за звичайні посвідки. Щойно згодом вже набували вони (універсали) потроху сили, в залежності від заходів власників та їх пожертв“ (стор. 256).

Але вернімось до Мілера. Він не обмежився до „хронологічного“ аргументу. Навів у перекладі на московську мову горді формули універсалу і додав до них багатозначний коментар:

„Так писав би Хмельницький, якби він сам був Государ, а не підданий царського величства — Гетьман. Чи не збільшують такі вислови сумнівів щодо автентичности цього універсалу? Від такої розумної людини, як Хмельницький, не можна сподіватись, щоб вона себе вивищувала. А як-що він справді так писав, а Запорожці таке його дерзновення похваляють, то це їм не піде на користь („сіє имъ не на пользу“).

*
**

Це діялося в 1775 році і не пішло Запорожцям на користь.

*
**

Міркування Зарульського і Мілера торкалися правного стану України перед переяславським актом і по ньому, відзеркалювали польські і московські погляди на цей стан. Українська правосвідомість сприймала цей стан цілком інакше.

*
**

Були два ступні, два шаблі давнього українського патріотизму. На вищому брязкіт шабель і гнучка макіявелістична дипломатична гра. Це Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, Орлик. На нижчому легальні (супроти чужого закону) пози: протести, петиції, заадресовані не до „третіх“ чинників, а до самих правопорушників.

Але на обох шаблях сила-силенна історично-правної аргументації: так само в петиціях „Народу Руського“ і Війська Запорозького до короля і сойму перед Хмельницьким, петиціях, що їх полагодження „до Сойму, Бог дасть, наступного в рецес пускали“, як і в маніфесті Виговського до держав усього світу, так само в незчисленних меморіялах Орлика, як у наказах депутатам до „Комісії об уложені“ за Катерини II.

На обох шаблях, поруч із Маткою-Отчизною, а може навіть як її синонім, фігурують „права і вольності“ (напр. у відомій пісні Мазепи: не дайте матці своїй булш терпіти... вольностей бороніте, нехай вічна буде слава, же през шаблю маем права), як основна категорія національно-політичної думки.

Цілі століття „права і вольності“, „привілеї“, „преїмущества“, навіть — яке ж прозаїчне слово! — „вигодності“, були для українських поколінь провідним гаслом, предметом патріотичних почувань. Це вимагає пояснення.

*
**

Жага пізнання і безпосереднього відчуття старої України, її духа і стилю закидала мене часто до різних забутих і завмерлих закутин, що про них багацько є згадок у старих хроніках і актах, а мало в сучасній пресі, де нове життя не стирає руїн, де спокійно й повільно дотлівають закостенілі пережитки.

У славному місті Берестечку група старих людей біля церкви вразила мене якимось своїм незвичайним одягом. Були це, як здалося мені на перший погляд, якісь духовні особи, в дивовижних наче-б-то підрясниках, але з голеними або вусатими обличчями. Мені пояснили, що це старосвітські міщани в пристойному їх станові одязі — в жупанах.

Закортіло мене придивитися ближче до цих, Бог знає як, зацілілих мамутів. І за кілька годин я вже мав авдієнцію у пана цехмістра, в справжній старосвітсько-міщанській хаті, наївно розмальованій в середині ріжнокольоровими квітками, з хрестом і датою закладин, вирізьбленими на сволиці.

Достойник у шкуратяному фартусі, з великими окулярами на носі мав почесний титул „отця ласкавого“, так повинні були звертатися до нього цехові брати. З охотою розповідав мені про колишні цехові порядки, про страшний нагай, що їм лупцювали колись неслухняних челядників і таке інше. Розповів також, що цех мав колись старі привілеї та статuti, але їх забрала російська поліція. Залишилася скриня, в якій вони давніше зберегалися. Оцю порожню скриню ставили на столі підчас цехових сходин. Вона називалася „п р а в о“.

Хочу пояснити читачеві, чому мені ця порожня скриня здалася символом.

*
**

Підчас писання цієї праці я розбалакався раз про неї з одним українським істориком. Його здивував заголовок „Вільний нарід“. „Про які ж ви часи пишете?“ — спитався. Відказую: переважно про вісімнадцяте століття. „Та хіба ж Український Нарід був тоді вільний?“ — здивувався історик. „Чи не ліпше було б писати про „поневолений нарід“?“

В дійсності Українці в XVIII ст. називали себе „вільним народом“ дуже часто. А проте й професор мав рацію. Якже ці факти погодити?

Весь секрет криється в специфічних особливостях політичної думки козацьких патріотів, густо просяклої суто-юридичними елементами.

**

Завданням Історика Русів був вивід прав Українського Народу, як народу вільного. Тому він підкреслює так сильно (так само, як підкреслювали українські депутати в катерининській комісії), що Український Нарід ніколи не був завойований. Підкреслює мирний характер злуки з Литвою, добровільний характер Люблінської¹⁾ і Переяславської Уній. Підкреслює військові подвиги Українців, бо ці подвиги скріпляли, на його думку, їх лицарсько-шляхетні права до вільності і політичної влади.

Щоб обґрунтувати ці права як найкраще, Історик Русів посилається на їх давність і безперервність користання з них. Виводить їх з первісного „самодержавного“ стану України в княжій добі.

¹⁾ „Самі трактати, привілеї і пакти, на яких спирається злука народу Руського з Литвою та Польщею, свідчать про те, що він приєднувався і умовлявся як нарід вільний (вольный и свободный), а не завойований“. Іст. Русів, стор. 6.

Історик Русів знав, що Українці були в давній Речіпосполитій окремим народом. Але він не міг собі уявити окремого народу інакше, як у формі окремої політичної організації. Тому мусів перенести концепцію гадяцького пакту до часів значно раніших і поставити від часів Ягайла побіч себе трьох рівнорядних гетьманів: Польського, Литовського і Руського (ст. 7.).

Безперечно, між княжою Руссю і Козацькою Державою не було в українській традиції прогалини. На східніх землях Речіпосполитої жили дальші покоління того самого народу, що і в княжій Русі, і цей нарід памятав про своє походження.

Про козаків писало українське духовенство в відомій протестації 1621 р.¹⁾:

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і сухопуть. Се з того покоління військо, що за Олега Монарха руського в своїх моносілях по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Костянтинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира святого Монарха руського воювали Грецію, Македонію, Ілїрію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися“.

Військо народу, що має такі традиції, — це військо з насіння Яфетового і до безправних синів Хамових прирівняне бути не може. Такий зміст мала протестація 1621 р., вислана до сойму, що заперечував права козацтва до патронату над Українською Церквою, права питомі лицарському станові. Якщо саме оборона якоїсь вищої вартости (а віра для релігійної людини це вартість найвища) відріжняла криваве й жорстоке ремесло

¹⁾ Цитую за перекладом Грушевського. Історія України-Руси, том VII, стор. 391—392.

лицарське від подібного до нього жорстокого й кривавого ремесла розбишацького, то оборона віри була для козаків найкращою відповіддю тим, хто вперто намагався лотрами їх називати і за лотрів мати¹⁾.

Для самих козаків їх лицарська гідність була вже задовго до Хмельницького фактом безсумнівним. Потверджували цю гідність послі з далеких країн: шведські й німецькі. Козаки здобули для цієї гідності санкцію найвищу й незаперечну, переймаючи історичну місію княжої Русі — ролю заборона християнства, оборону Заходу перед Сходом. Автори протестації 1621 р. могли під цим оглядом покликатися на факти загально відомі.

„То певно, що на цілому світі ніхто по Бозі не чинить зневоленому християнству такого великого добродійства, як Греки своїми окупамі, еспанський король своєю сильною фльою, а військо Запорозьке своєю сміливістю і перемогою“.

Успішне виконання національної історичної місії „старої Русі“ відкривало перед козацтвом широкі перспективи на майбутнє. Розуміли це українські отці й писали в протестації:

„Бог керує ними (козаками), і Він то тільки знає, на що захоче ті останки тої старої Русі та розширяє правицю й силу їх на морі й на землі довго, широко й далеко“.

Теза Історика Русів, що польсько-литовська доба не позбавила Українського Народу характеру народу шляхетно-вільного, лицарського ґула, як бачимо, слушна, впливала з добре відчуті живої традиції. Але сформулювати цю тезу йому було тяжко. Для його, наскрізь юридичної, сві-

¹⁾ Вже в XVI ст. наші козаки в листах до польських гетьманів підписувалися „рицerstвом“, а діставали відповіді заадресовані до „молойців“. Див. „Listy Stanisława Żółkiewskiego“, Краків, 1868.

домости тяглість традицій і аспірацій, тяглість моральна не вистачала. Йому потрібна була безперервна тяглість суто зовнішніх виявів правно-політичного стану. І він писав, що коли „згасла мужеська лнія князів Руських в її останній парості-князеві Семенові Олельковичеві, на основі конституції королівства, в 1506 р. обраний був перший гетьман Руський з лицарства — Пренцляв Лянцкоронський“.

Для Історика Русів ці історичні нотатки грали таку саму роль, як у цивільному процесі докази, що позовник безперервно користав з свого права.

Коли розглядаємо українські меморіяли до „Комісії об уложені“, і інші українські петиції XVIII. ст. до Петербургу, то бачимо, що вони побудовані в стилі тогочасних судових скарг. Автори посилаються на давні історичні факти, цитують *Л и т о в с ь к и й С т а т у т* і привілеї польських королів, зазначають, що російські царі зобов'язалися ці привілеї шанувати й самі їх потверджували (докладній перелік дотичних „статтів“, грамот та указів), вкінці скарга на порушення права. Так виглядали оригінальні позви за вільність Українського Народу.

*
**

Які ж були наслідки цього українського „патріотичного юридизму“?

Передусім те, що, не вважаючи на московський гніт, Українці XVIII ст. не переставали вважати себе „вільним народом“ — окремою державою. Нас не дивує, коли ми знаходимо в хроніці Величка промову козацького писаря Зорки над домовиною Хмельницького, в якій він пращається з Вождем від імени „Речіпосполитої Української“. Якщо Хмельницький перед смертю міг воювати з союзниками царя, а входити в союз

з дежавами, з якими цар воював, то ясно, що умова 1654 року не позбавила України характеру окремої держави. Але той самий Величко, згадавши про „пророцтво“ короля Степана Батого, що з козаків буде колись окрема Річпосполита, стверджує, що ця Річпосполита існує, стверджує вже після Полтави. А в геть пізнішому „Розговорі Малоросії з Великоросією“ Україна звертається до Московщини з словами: „Не ти республікою володієш мною“.

Це все пояснюється тим, що для Українців згвалтовані переяславські статті і взагалі ідеальні „права“ були вищою реальністю, ніж фактичний стан поневолення. Фактичний стан вони сприймали як порушення права, яке права не нищить.

В XVIII ст. були дуже часті скарги козаків на дідичів, що намагалися їх закріпачити. Таке закріпачення не було легким завданням. Коли по скасуванні Січі декотрі запорожці опинилися в становищі кріпаків, то дідичі мусіли на ніч спускати їх звязаних до глибоких ям, щоб не повтікали.

Коли такого „підданого“ панські посіпаки шмагали нагаями, він, усе ж таки, почував себе козаком, людиною вільною. Так само Орлик виступав від імени „вільного народу Руського“ (*gens libera Rossica*) тоді, коли на Україні скаженіли Петрові кати.

**

Українці добре розуміли, що цим своїм юридизмом, привязанням до своїх прав, вольностей і привілеїв, вони ріжняться від Москалів. „В московському народі панує неймовірне рабство й неволя: у них немає нічого власного — все є Боже та царське. Люди, на їх думку, створені на світі лише, щоб не мати в ньому нічого,

а тільки бути рабами. Самі достойники й бсяри московські титулюються звичайно рабами царськими“ (Іст. Русів, стор. 98). Свідомість своїх шляхетних прав давала Українцям почуття вищости над Москалями, людьми безправними, цебто гідними погорди холопами, мужиками. Цей момент зафарблює всі погляди Історика Русів на Москалів. Коли він описує московських вояків „у сірих зіпунах та личаних постолах, неголених і з бородами, цебто в усій мужичій образині“ (стор. 145), або характеризує релігійні вірування москалів як „самый бредъ мужичій, истязаній и преній богословских нестоющій“ (стор. 235, пор. також стор. 99), то в його тоні відчуваємо типову погорду пана до хама.

*
**

Але українська гіпертрофія правосвідомости мала й негативні наслідки.

Я вже згадував про „два щаблі патріотизму. Гетьман Пилип Орлик 23. квітня 1734 р. писав до запорожців таке:

„Тепер, цілий народ Український, братия ваша, сродники і єдиноземці ваші, жалосне і слезне на себе нарекають, же не послухавши зичливих і правдивих славної памяти небожчика гетьмана Мазепи пересторог, увіривши неприязненим і ошуканським московським упевненням, которії в грамотах, царською рукою подписаних і стверджених, всюди на Україні, по всіх городах і по всіх церквах публичним читанем оголошали і, Бога самого на тоє в свідительство представляючи, Войсько Запорожское Городовое і Низовое і цілий народ упевняли, же права і вольности войскової нівчом, нікогда в вічні часи не будуть з сторони їх — московської нарушені і зламані, але всі люде войскової і посполитії в таких власне вольностях будуть жити, в яких передтим зоста-

вали за днів життя славної пам'яті небожчика гетьмана Богдана Хмельницького“.

Орлик пригадує запорожцям:

„Обов'язалистися і обіщали всі, єдностайне і єдинодушно, не толькo жития, але й послідней кровe каплини не жаловати для визволення тоєїж отчизни своєї от тяжкого і тиранського подданства московського, жадним обітницям їх не вірити і поти з ними войны не кончити, поки отчизна наша зо всім народом войсковим і посполитим не будеть до первобитних прав і вольностей привернена і от незносного ярма московського висвободжена“¹⁾).

Аргументація Орлика — юридична (недодержання умови і присяги Москалями). Як остаточну мету боротьби виставляє він повернення прав, Але юридичний характер українського патріотизму не був небезпечний в такій формі, в якій він виступав в ідеології Орлика.

Проте з якою злобою пише Історик Русів (стор. 218) про Орлика, який „універсалами своїми сів хващі“.

Чому?

Бо Орлик міг бути дуже неприємною фігурою для українських патріотів, „другого щабля“. Він дратував Москалів, загострював їх підозрливість до Українського Народу, ускладнював мирну, „адвокатську“ акцію оборони і відновлення прав.

Грав тут свою ролю страх перед московською перевагою, але грала ролю й наївна віра, що Москалів можна переконати в слушності і обґрунтованості українських домагань. Промова Полуботка була для патріотів цього типу вершком українського активного патріотизму. Ціла

¹⁾ Филиппъ Орликъ и запорожцы. „Кіевская Старина“ за 1882 рік, квітень, стор. 111—112 і 108.

історія виборів депутатів до „Комісії об Уложені“, історія руху живого й гарячого — це приклад віри в можливість „висудити“ свої права, звертаючися, як до судді, до ...противної сторони. Ця віра вносила до української політичної думки багато небезпечних і шкідливих оман. А була наслідком перечуленої правосвідомості, фанатичної віри в силу права, хоч би й знівченого — в магічну силу порожньої скрині.

*
**

За висуненням на перший плян прапором „прав, вольностей і привілеїв“ міг бліднути образ усієї України і всього Українського Народу, як живого, суцільного організму.

Коли гетьман Орлик, договорюючися, перед виправом на Україну, з кримським ханом, умовлявся, що українські слободи на московській державній території мають бути прилучені до української державної території, а якщо це не вдасться, то їх мешканці будуть переселені на територію України. Умовлявся, щоб татари не кривдили слобожан-Українців і не вважали їх за ворогів, через те, що мешкають вони на території Московської держави¹⁾.

А пізніше повсталася відома „відповідь малоросійських козаків слобожанам“.

„Що ж се? Яка там твар мемекає: ми, ми!
Ах, трясця ж його ма!.. — рівняються з людь-
[ми!

Не тільки ж бо з людьми, а навіть з козаками.
Ах племя гаспидське! Та ми ж вас нагаями!“

Автор відповіді глузує з претензій слобожан бути „теж Малоросіянами“ і повчає їх: „Не рівня вам козак, не рівня вам і Січ“.

¹⁾ „Puncta compendiosa cum Nano dominioque Crimen-si“, пункти IX—XI, „Переписка и др. бумаги“, стор. 45.

Козаки гетьманці вважали, що їх приналежність до гетьманського регіменту з його „правами і вольностями“ це велика честь, коштовний привілей. Упривілейована група стає звичайно кастою, починає дивитися вороже на нових людей що хочуть також доступити чести-привілею.

Деякі особливості українського патріотизму XVIII ст. сприяли його виродженню в непатріотичний клясовий егоїзм.

**

Розглянемо конкретний зміст „прав, вольностей і привілеїв“.

В Історії Русів знаходимо термін „права и преимущества, свободную націю значущія“ (стор. 138). З контексту виходить, що треба розуміти цей термін, як державну суверенність України.

На стор. 120 зустрічаємо термін „привілеї національного уряду“ („преимущества правительства національного“). Контекст: таким привілеєм було право гетьмана з старшиною і військом надавати заслуженим людям маєтності. Отже прерогативи своєї державної влади Українці трактували, як один із своїх привілеїв.

Таким самим „привілеєм“ або „вольністю“ було право обирати гетьмана; ціла самостійність України складалася з „прав, вольностей і привілеїв“.

Але привілеєм і вольністю було також право гнати горілку, не платити якогось податку, і т. і. Безліч дрібних прав: клясових, групових і особистих (право до якоїсь маєтності-хутірця і млинка). Всіх цих „прав“ боронено дуже часто купою, гуртом. Чи оборона клясових прав не мала нічого спільного з патріотизмом? Ні, не завжди.

**

Адже ж політична самостійність України була одночасно привілеєм козацької верстви. Коли розглянемо такі „Пункти о вигодностях малоросійського духовенства“ (складені для „комісії об Уложені“), то знайдемо між прозаїчними „вигодностями“ моменти глибоко патріотичні. Духовенство хотіло обирати митрополита „вільними голосами і радою з-поміж природних малоросіян“. Хотіло зберегти весь традиційний національний лад у церковному житті: „вольности, обыкльня поведенія и права“. Хотіло мати школи й вільно друкувати книжки. А одночасно просило звільнення від стацій, податків, права набувати й передавати дітям нерухомості і т. д. Розрізнення між вольностями „патріотичними“ і „вузько-клясовими“ відчувалося, мабуть, дуже слабо.

Та це й не диво. Московський наступ на Україну ішов не тільки по лінії політичній, але також економічній та культурній. На всіх цих лініях Українці хотіли відгородитися своїми „правами і вольностями“.

Коли Синод забороняв друкувати книжки „особливим нариччям“, то це було порушення старого привілею Лаври, якій ще польські королі дозволили вільно друкувати книжки. Коли Мало-російська Колегія почала накладати на Українців важкі податки, то старшина козацька, „наблюдая цѣлость отечества“, як висловлюється козацький хроніст Симоновський¹⁾, вислала до Петербургу делегацію на чолі з Полуботком.

І Полуботок (за Історією Русів) казав цареві: „„Чому це, ти, государю, ставиш себе вище ніж закон... привласнюєш до скарбниці наше власне

¹⁾ Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ, чрезъ Бунчуковаго Товарища Петра Симоновскаго, 1765 года. Чтенія въ имп. общ. исторіи і древн. № 2. Москва 1847, стор. 141.

майно!“... Оборона майна була також актом патріотичним, обороною „вольности“.

Все це треба брати до уваги, оцінюючи особливості давнього українського патріотизму. З численних і різноманітних привілеїв, з їх охорони складалася „цілість отчизни“. Але слабке розрізнення між справами ширшими, загально-національними й вузкими, груповими мало фатальні наслідки. Аджеж ці вузкі справи були, мов та власна сорочка, ближчі до тіла.

Петербург це використав, підсунувши козацькій старшині права російського дворянства, як еквівалент її колишньої ролі в політичному житті України.

*
**

По скасуванні козацької організації, українські патріоти почували себе так, як мусіла б почувати себе людина, яка ціле життя позивалася за дім — і побачила, що цей дім розвалився. Залишалися спогади, а що крім них?

Природним життєвим покликанням аристократії тих часів була служба державі. Коли зникла українська державність, то українське дворянство її оплакувало і... вірно служило цареві. Найщирші плачі лучилися з найвірнішою службою. Нові практичні шляхи для українського патріотизму відкрило українське народництво (служба не цареві, а народові).

Найновіша, пореволюційна доба принесла гостру реакцію проти цілого комплексу українського народництва. Українська думка робить раптовний закрут. переводить переоцінення історичних і політичних вартостей. Варто порівняти це бурхливе шумування з тим глибоким і радикальним ідеологічним переломом, що відбувався на Україні в першій половині XIX ст., по-

рівняти завмирання народництва з його народженням.

Ми бачили, як зовнішні удари по українській державності, її окроювання та ослаблення щербили українську національну свідомість, як занепад цієї державности викликав небезпечну ідеологічну кризу, завів до сліпого кута. Як виринали сумніви щодо самого факту дальшого існування Українського Народу, як український патріотизм губив на історичному роздоріжжі шляхи до українського мабутнього.

Не бачили ще цих шляхів урочисто зажурені патріоти похоронно-державницького типу. Не бачили, хоч починали вже ними ступати. Їх фільольогічні заінтересування дали початок українському етнографізму, а поглиблення цього етнографізму було ствердженням існування українського народу незалежно від його політичних невдач, було запереченням ворожої тези, „не било, не і бить не может“.

Смішно було б твердити, що Українці XVIII ст. не відчували своєї етнографічної і взагалі культурної окремішности від Москалів. Що не відчували цієї окремішности ті українські воєводи, що їх, як оповідає Історик Русів, „вганяли московські старшини до сухот та гіпохондрії за самий їх діялект“. Раз-у-раз можна відчутти в історичних реляціях ту глибоку „зоологічну“ відразу, якою наповнював Українців кожний майже безпосередній контакт з Москалями. Але, відчуваючи цю окремішність, українські патріоти донародницької доби не висували її на перший плян, не робили з неї основної. „прапорової“ національної вартости.

Такою вартістю були для них політичні права. І тому кінець цих прав сприйнято, як кінець усього, як „викреслення із списку народів“.

Чи могла в ті часи Україна змагати до реституції своїх політичних прав?

Не можна, розуміється, вірити на сліпо тим історикам народницької школи, які твердили, що Гетьманщина „сама розвалилася“, „пережилася“.

Урядові Катерини II не вдалося переконати українське населення, що політичні права України потрібні тільки старшині. Повернення давніших порядків „за статтями Хмельницького“ домагалися підчас виборів до „Комісії об Уложенії“ всі стани.

В перших десятиліттях XIX в. жалі за Гетьманщиною були ще живі, а невдоволення з російських порядків велике.

В 1817 році ось як описував Москаль, князь Долгорукій свої вражіння з подорожі по Україні¹⁾:

„Пращаючися з Україною, хочу закінчити оповідання про неї останньою заввагою. Як я помітив, придивляючися і прислухуючися, вона не тішиться щастям, не вважаючи на прихильність до неї природи. Політичне сонце не гріє її так, як небесне світило. Вона знесилена (изнурена), несе ріжні тягарі і вповні відчуває втрату часів своєї вольности. Нарікання глухі, але майже загальні“ („ропотъ всеобщій“).

Долгорукій дивується тим російським достойникам українського походження, що піднялися в своїй кар'єрі до „перших ступнів престолу“: Чому, мовляв, вони, невдячні, не заступляться за „країну, що їх вигодувала“ — забули за неї, чи що? Ми знаємо, що вони мали таки сентимент до України, оті Розумовські, Безбородьки, та Трощинські. Але мусіли сконстатувати не-

¹⁾ Путешествіе въ Кіевъ въ 1817 г., сочиненіе кн. Мих. Долгорукаго. Чтенія въ Моск. Обществѣ Ист. и Древностей Росс., 1870 рік, отд. II. стор. 191.

можливість „випрохання“ від російського уряду політичних пільг для України, а можливість боротьби з Росією, що вступала саме в добу найбільшої могутності, не вмещалася в їх головах. Адже ж приходили ті часи, коли Міцкевичеві здавалося, що фельдєгер з царським указом міг би спокійно забрати до кібітки і вивезти до Сибіру кожного німецького короля.

Тому, не вважаючи на „глухе невдоволення“, що про нього багато таки збереглося свідоцтв у споминах сучасників, не вважаючи на гіркі жалі за минулим, так мало приносить нам історія звісток про змагання до реституції Гетьманщини в поч. XIX в.

Розпливчасті сепаратистичні тенденції серед масонів та декабристів, тост за Українську Республіку на дворянському балі. Єдина добра нагода боротьби з Росією — 1812 рік минає без помітного відгуку. Метлинський тішився, що

„І козаків із могили в час той викликали,
Щоб уставали на поміч, Москву ратували...“

Взагалі, річ дуже характеристична, що про тогочасні політичні ферменти в Україні, про хвилю обурення, ненависти до Росії і Москалів довідуємося переважно з мемуарів, а особливо з вражінь подорожників чужинців. Не маємо натомість чітких літературних висловів цих ферментів, їх „катехизисів“. Чи не свідчить це, що для тогочасного емоціонального ферменту не було шляхів, в яких він міг би знайти практичний вихід? Серед таких обставин не могла скристалізуватися чітка й закінчена національна ідеологія. Коли треба було поставити практичну крапку над і, то ця крапка була запереченням попереднього тексту. Тогочасні українські письменники зднували свій український патріотизм з цареславством. Метлинський сльозоточиву вірність пам'яті*Геть-

манщини вмів сполучити з вигуками „є в нас віра, цар і мова“ цебто православіє, самодержавіє, народність). Корсун у своїм вірші з приводу появи „Кобзаря“ дав багато доказів глибокого зрозуміння політичної трагедії України, доказів своєї широкій симпатії до її колишньої боротьби за державну самостійність. А в практичній площині той самий Корсун „ставив крапку“: Україна, мовляв, наша мати, а цар батько.

Мартос, той самий Мартос, що так високо ставив Мазепу, присвячував свою історію України цареві. Що ж, Українська Республіка була чудовою річю, але перейшла до країни спогадів, а в дійсності залишився тільки цар і його імперія! Так само цареві присвятив свою історію України Бантиш-Каменський. А була це історія написана українським патріотом-державником (в історичній площині). Бантиш-Каменський написав політичну історію держави-Гетьманщини, всі історичні постаті, всі історичні події розцінював з погляду її політичних інтересів, розширення й скріплення, або обмеження і ослаблення її політичних прав.

*
**

Стара українська суто-державницька національна свідомість ставала в умовах першої половини XIX ст. практично-неплідною, ставала Україну перед примарою національної смерті.

Висунення на перший план „мужицького“ ентографізму, замість панського політичного історизму, демократичного народництва, замість аристократичного державництва під знаком „прав і привілеїв“ було під той час єдиним порядунком для національної ідеї. єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута.

Відкривало широкі шляхи для культурної

творчості, шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення („просвітянство“), для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї. Дало практичний вихід національній енергії, нові можливості служити всім життям Україні.

*
**

Ось серед яких обставин народилося українське народництво, і ця його метрика витиснула свою печатку на його обличчі, на цілій його історії.

Від впливу могутнього „шоку“, що його викликало в українській думці падіння козацької державности. українське народництво не встереглося. Коли Костомарів писав про тривкість усіх продуктів культурної й політичної творчости московського народу і скороминучість усього, що витворював Український Нарід¹⁾, він повторював тільки „похоронний настрій“ Метлинського: колись, мовляв, знайде історик сліди української мови в літописах, здивується цим „рідним незнайомим“, пояснить їх недоглядом переписувачів і... виправить*).

Той самий Костомарів пояснював поразку українських політичних змагань вже не „жадністю сусідів“, як пояснювали її люди хронологічно і психологічно до цих змагань ближчі, а самим характером Українського Народу, до державного будівництва ніби-то нездібного. Куліш осуджував політичні змагання козаччини в ім'я свого піетизму до спокійної культурної праці. Лазаревський — в ім'я соціальної справедливості. Все це були різні дальші стадії, різні

¹⁾ Див. „Етнографічні писання Костомарова. Державне Видавництво України, 1936, стор. 102.

*) „Думки и пѣсни“, ст. 4.

індивідуальні спроби перетравлення розриву з давнішою державницькою ідеологією, перетравлення історично-зумовленої реакції на дух попередньої доби.

Так, скажуть мені, але ж у найстаршому Катехизисі Українського Народництва, в Книгах Биття Українського Народу стояли чорним по білому слова: „І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою“...

*
**

Це правда. Але справу української державности, що оберталася давніше в сфері реальній, земній, в сфері кривавій і повнокровній, в сфері мілітарної і політичної боротьби, цю справу Кирило-Методіївське братство вмістило в сфері майже небесній, тогосвітній, в сфері майбутнього Золотого Віку, майбутнього тисячолітнього царства, коли мечі будуть перекуті на рала, а лев ляже поруч із ягнятком.

Ця містична віра українського народництва ставала ще фантастичнішою, ще більш сектанською, коли намагалася скинути з себе одяг романтичного мрійництва, пророчих візій і привдягалася, не змінюючи своєї найглибшої догматичної суті, в зовнішні шати науковости.

Віра Драгоманова, що Українцям не доведеться, мабуть, (див. „Рай і поступ“) боротися за свої національні права, бо сусіди самі зречуться своєї переваги під впливом поступових ідей — ця віра була фантастичніша, ніж романтика „Книг Биття“.

Ще макабричніше виглядає ця віра у Грушевського в його страшній політичній сповіді перед українським громадянством¹⁾.

¹⁾ Мих. Грушевський. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. „Борітеся-поборете“. № 1. Відень. Вересень 1920 р.

Грушевський розумів навіть, що большевики „мусять коли хочуть бути послідовними, вести на Україні політику експльоатації, трактуючи її як кольонію“ (стор. 25). Це був факт, але по-над фактом стояла містична віра, і Грушевський обмірковував питання: „чи не годилось би... віддати й свої сили в службу російським комуністам, їх ділу творення світової соціялістичної революції, в котрій кінець-кінцем знайдуть своє розв'язання і справи малих народів, вже по-за питанням про державу і національність“ (стор. 2), цебто поза межами реального світу, в царстві справедливости „Книг Бития“.

Містичну віру в загальну перемогу ідеї справедливости, вільности, рівности і братерства народів донесла українська інтелігенція від часів Братства до днів революції і прийняла цю революцію, як прихід сподіваного Месії. Месія прийшов, але не такий, яким його уявляли рабіни народницької мудрости; меч приніс, а не солодкий братерський спокій. В українській думці виклиало це новий „шок“, новий розрив з найглибшим, найсуттєвішим змістом духа попередньої доби.

**

Підсумки народницької історіософії підбив у часах пореволюційних есер Н. Григоріїв у маловідомій нашому загалові розвідці „Українська державно-національна традиція“ („Народознавство“ — орган Українського Соціольогічного Інституту в Празі, I—III, Прага 1931).

Всі апріоричні засновки світогляду Грушевського, як виразника духа своїх часів, засновки значно злагоджені в працях самого Грушевського його величезною ерудицією і звязаним з нею

часто дуже вірним відчуттям історичної дійсності, в розвідці Григорієва подані в загостреній, послідовній схемі. Через те дуже чітко зарисувалися в праці Григорієва і аж просять влегшеної аналізу всі темні провалля народницької схеми української історії. Саме тому ми й хотіли б довше зупинитися на цій розвідці.

„Русинську державу“, цебто княжу Русь — автор розглядає як чужу, бо до української національно-державної традиції вона, мовляв, не належить. Це познака неймовірного регресу історичної думки і національної свідомости. Адже ж давніші Українці не мали ніякого сумніву, що козаки запорозькі це ті самі козаки, які

„За Олега, росского монархи, пливали
В чолнах по мору і на Царград штурмовали.
Іх то продки з росским ся монархою крестили
Володимером і в вірі той статечне жили,
При которой і они так стоят статечне,
Же за ню умирати готові конечно“...

(Вірші на смерть Сагайдачного).

Це погляди Українців XVII ст. А на початку XIX ст. писав безіменний автор „Воплю Мазепи“:

„Нарід вільний, вибраний, що змушував колись тремтіти саму столицю Геленів, найпаче за часів славних князів Оскольда та Олега, що вирвався, врешті, сам, своєю силою, зпід влади Поляків, коли діяв славний гетьман Хмельницький, це й нарід обрав мене (Мазепу) на свого Володаря, вшанував гідністю захисника своєї вільности та гідністю вождя“ („Вопль Мазепи“ — Київская Старина за грудень 1884 р. стор. 693).

Це й нарід. А для Григорієва, виходить, чуже минуле цього народу, що, протягом багатьох віків, було предметом живої, широкій й незатьмареної ніякими сумнівами національної гордості Українців, предметом живої, органічної, а не ви-

поченої в ретортах соціологічних інститутів національно-державної традиції.

Яка ж приємна повинна бути історіософія Григорієва для Москалів! Вони ж бо, кермуючись вправним державницьким інстинктом, ніколи не вирікалися традицій етнічно чужого для них Києва і його князів, що, в заміну за рабське „бортничання“ на них північних племен, принесли їм з Києва до Суздаля бацилю великодержавности. Не переймаються Москалі тим, що Варяги були панами їх предків Словян та Фінів. Для них Німкеня Катерина II, що вже дорослою жінкою вчилася московської мови, „матушка“, а для Григорієва і галицько-волинські королі чужі, бо, мовляв, в їх жилах були краплини варязької крові. Колись і на Україні панували інші погляди: ніхто не витикав Петрові Могилі його румунського походження: раділи, що значний чужоземець звязав свої амбіції з нашою справою. Козацька традиція „канонізувала“ Предславів Лянцкоронських і Криштофів Косінських. Кожний нарід, якщо доходить до справжнього життєвого розгону, втягає, всотує й привязує до себе та пориває великістю своїх життєвих завдань багато чужорідних елементів, часто дуже вартісних. Адже ж неспокійний авантурницький дух, що жене їх з батьківщини на чужину, це найчастіше вияв надміру життєвої енергії, туги за ширшим життєвим розмахом.

Можна сказати навіть більше: „магнітність“ якогось народу для чужинців це свого роду термометр його життєвого розгону. Чи ж можна уявити собі Російську імперію, що й досі щасливо існує (з відданим її інтересам „вождем“-Грузином на чолі) і російську культуру без тих немоскалів, що „самоотвержено“ працювали для московської державности та культури. А чим була б Польща

без спольщених Українців, Білорусинів, Литовців (мабуть кожний другий шляхтич походить з цих народів), Німців (міщанство — купці), цілу ягайлонську добу треба було б викреслити з її історії за рецептою такого Григорієва, а владу Мадяра Баторого трактувати, як „чужинецьке ярмо“, „чуже польській традиції“. Далі побачимо, до яких фатальних і абсурдних висновків доводить Григорієва комплекс тісної народницької рідності. Цей комплекс зродився не тоді, коли Серби й Греки служили в козацькому війську й вчилися в Могилянській академії, не тоді коли Німець Кенігсек накладав головою, боронячи від Москалів мазепиної столиці, а тоді, коли життєвий розгін нашого національного життя зводився до щорічного регулярного святкування пам'яті Шевченка — з панахидою, інтелігентським рефератом і хором у вишиваних сорочках. Коли ослаблення пульсу національного життя довело до неімовірного звуження, зниження й банального сплюснення ідеалів і критеріїв в історичній перспективі, в культурній творчості і в політичних змаганнях.

*
**

Відштовхуючи ногою княжі традиції, Григорієв твердить, що в княжій добі поруч із „чужою“ „русинською“ державністю на українських землях існувала також своя, рідна „південно-українська державність“. Її репрезентували „держава Берладь“, „держава Бродників“, „Болохівська земля“, то що. „Держави“ волоцюг, чабанів, мандрівних „уходників“, „держави“ з шатрами й куренями, замість валів і мурів, „держави“, що не залишили по собі сліду в історії, крім кількох літописних згадок, що над ними чимало таки попомучилися історики. Звичайно, на їх традиціях можна було б будувати Гуляйпільські республіки,

В ЧАСІ ДРУКУ ЦІЄЇ КНИЖКИ
НАСПІЛА ДО РЕДАКЦІЇ СУМНА
ЗВІСТКА ПРО НЕСПОДІВАНУ,
В РОЗКВІТІ МОЛОДИХ СИЛ,
СМЕРТЬ СПІВРОБІТНИКА
НАШОГО ЖУРНАЛУ

БОГДАНА ІГОРЯ
АНТОНІЧА.

В ІМЕНІ РЕДАКЦІЇ І СПІВРО-
БІТНИКІВ „МИ” СКЛАДАЄМО
ПОКЛІНЙОГО СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ.

а не Українську Народню, як хоче Григоріїв. Занадто бо величезна й важка махіна У. Н. Р., занадто могутні тарани вдарили в неї і вдарятимуть зсередини і ззовні. Тому потребує УНР міцнішого психічного цементу ніж Гуляйпілля, чи навіть яканебудь Естонія.

Чому ж так припали до вподоби Григорієвої очеретяні „держави“, берладські Гуляйпілля? Тому, бачте, що дихали вони революційно-демократичним духом, не корилися князям, боронили своєї „громадської самоуправи“.

„Навіть у ХІІІ ст. — пише п. Григоріїв — „бродники“ допомагали татарам супроти русинських князів, а „болохівці“ краще згоджувалися визнаати владу татарську, аніж владу... Данила Галицького“. Це на стор. 86-тій. А на наступній сторінці знаходимо цілком „льоґічний“ висновок з цих фактів:

„Ото ж степові держави і державки фактично ставали огнищами захисту корінного словяноукраїнського населення від чужинецьких навал“. Чому б не сказати просто, що від галицької „чужинецької навали“ обороняли Українців Татари?

*
**

Дальша порція абсурдів подана під заголовком „Відродження української державности на півночі України“ (від стор. 92).

Познакою відродження була боротьба в Галичині між князями й боярством. Григоріїв приписує цій боротьбі етнічний характер: з одного, мовляв, боку, „князі-находники“, з другого — „місцеве племінне боярство“.

Успіхів „відродження“ занотовує Григоріїв чимало. Між ними фігурують такі:

Мстислав Удатний мусів під натиском „автономістів“ передати Галичину Андрієві ІІ Угор-

ському. Розуміння „автономізму“ у Григорієва чудернацьке: хочеться спитати його: чи Угри також були оборонцями українського автономізму, свободи України від української державної влади? Оборонцями на зразок Леніна й Антонова-Овсеєнка, які так само захищали український нарід від буржуазної Центральної Ради, як Угри від українських князів?

Бо ж дальші успіхи „відродження“ — це, на думку Григорієва, боротьба з Данилом Романовичем і перехід Галичини „під проводом автономістів“ під руку угорських королів: Андрія й Белі.

„Боярські коромоли не вщухали, — радіє Григорієв — а в час татарської навали ціла низка подільських земель зріклася Данила і перейшла під татарську руку, створивши „улус подільський“ з власною місцевою самоуправою, під проводом виборних отаманів“.

„Все це докази фактичного впливу на державні справи місцевих сил“ — пояснює Григорієв.

Такий був зміст української історії в освітленні Соціологічного Інституту. Цей інститут створив „відомий“ М. Шаповал для скристалізування і обґрунтування світогляду табору есерів, який, маючи більшість в Українській Центральній Раді, мав вирішний вплив на молоде державне життя. На еміграції цей табір, виходячи з своєї тези вищості „громадської, товариської“ (від цих термінів аж рябіє розвідка Григорієва) самоуправної організації над авторитативно-державною, щосили поборював авторитет легального державного уряду У. Н. Р., протиставляючи йому „Громадський Комітет“. Тому майбутній історик української політичної думки не трактуватиме божевільної „історіософії“ Григорієва, як

невинної забави графомана. Розглядатиме її, як важливий симптом, як пояснення того, що сталося.

Здійснився ідеал: український улус з виборними отаманами, чи пак ревкомами, але під владою червоного Хана, в рамках його імперії — СССР-у.

Нехай читачеві не видається гумористичним це порівняння: аналогію між „татарськими людьми“ XIII ст. і „збольшевиченими Українцями“ XX ст. перевів дуже поважно, серед обставин не гумористичних а трагічних, проф. М. Грушевський (стаття в „Борітеся — поборете“, Відень 1920 р.), розцінюючи в світлі нового досвіду свою працю, що нею розпочав колись „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка („Громадський рух на Україні в половині XIII в.“).

Чому Грушевський обдарував своїми симпатіями „татарських людей“, а не короля Данила, одного з найбільших будівничих української державности?

„Я був вихований — пояснював він у 1920 р. — в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-методіївських братчиків“.

„Антоновичеві (Володимирові) стаття („Громадський Рух“) подобалася: він був перейнятий принципіальними симпатіями до всякої опозиції (sic!) і активної боротьби з засклям держави: її централізмом, бюрократизмом, мілітаризмом“(!).

„Я їхав разом з вами, панове, одним потягом, але я вийшов з нього на станції Самостійність“ — сказав Ю. Пілсудський своїм партійним товаришам.

З потягу українського народницького анархізму вийшов (узявшись до реалізації українського мілітаризму) Головний Отаман Симон Пе-

тлюра, але вже не міг стримати цього потягу в його розгоні — з кручі до темної прірви.

Занадто ж бо міцний психічний фундамент для створення „улусу“ побудували українські народники з їх відразою до державної ідеї та засобів її реалізації. Передумовою цієї реалізації була фундаментальна перебудова української національної свідомості, її поворот до духу старих, переднародницьких джерел.

Порівняння з цими джерелами дає нам змогу ствердити фальшивість реконструкції української історичної традиції в праці Григорієва. Григорієв присвятив чимало роботи, щоб схарактеризувати в чому, в яких рисах виявлялася українська національно-державна традиція. Він додає (стор. 122) такі її основні „властивості“: 1) державно-політична і соціально-економічна рівність усього населення, 2) громадське, товарицьке володіння землею і 3) розвиток національної культури.

Не будемо розводитися над тим, що стара українська культура розцвітала не стільки в степових і очеретяних „державках“, які найбільше відповідали цим трьом ідеальним критеріям, а деінде.

Є річ важніша: немає у Григорієва належного розуміння того, що є для кожної національно-державної традиції найсуттєвіше. Варто порівняти його історичну концепцію з двома старими катехизисами нашої національно-державної традиції: Історією Русів і Виводом Прав України Орлика. Для Історика Русів національна традиція полягала в тому, що його нарід — це залежний від самого себе, самодержавний, вільний нарід. Для Гетьмана Пилипа Орлика суттю цієї традиції була: *souveraineté de l'Ukraine*.

*
**

Живемо тепер під знаком реакції до найближчого свого минулого, під знаком повороту до дальших у часі, але ближчих нам змістом традицій. Граф Орлик, що говорить про Україну в версайському салоні — це наш герой, він займає нашу увагу більше ніж герой нашої літератури ХІХ в. — селянин у полатаній свитці, або впертий сільський учитель, діяч-просвітянець. Витончені історіософічні схеми цікавлять нас більше, ніж побут сільського люду, проблеми націоналізму і державности — більше ніж проблеми соціальні.

Це є реакція, з погляду історичного — так само неминуча, як неминучою реакцією було в своєму часі народження українського народництва. Реакція нормальна й по суті, здорова. Не слід, проте, піддаватися їй сліпо і механічно.

Кожна реакція має тенденцію ставати проти лежності попереднього стану, замість бути тільки його корективною.

Українська культура не може вже повернути назад і замкнутися в тісних межах „народного життя“. Це суперечило б аспіраціям Українського Народу жити повним культурним життям і виявляти себе в усіх ділянках, не виключаючи й ділянок дуже аристократичних, що існують тільки для небагатьох вибранців. Українська історична наука не буде вже так пристрасно, як колись, виловлювати в минулому передусім вияви етнографізму та „демократизму“, „народної мови“ і „народолюбства“ в історії літератури, а „народних, громадських рухів“ в історії політичній. Буде виловлювати в цьому минулому те, чим живе сучасне покоління: змагання до політичної й мілітарної сили, до скріплення державної організації, до утворення всесторонньої культури. Українські політики не бу-

дуть вже дбати за те, щоб „іти за всяку ціну з народом“, або плентатись у його хвості.

Але це не значить, що за проблемами історії цілком щезають проблеми етнографії, за проблемами національно-державними — проблеми соціальної, за проблемами еліти — проблеми мас.

Мусимо відкинути етнографізм у культурі в його народницькій банальній, розливно-сумній, по-жіночому плачливій формі. Коли проф. Б. Лепкий на одному з недавніх своїх відчитів деклямував, як то бідний сиротина:

„Зажурився й похилився,
а люди думали, що він упився“.

і твердив, що в цих словах найкраще виявився дух справжньої, національної української поезії, він мусів відчутти настрої протесту і обурення в мовчанці авдиторії.

Але це не заважає нам шукати в глибших переживаннях мас, в їх культурній творчості, джерел національної культури тривких, міцних, історично-вистоялих, глибоко-стильових, а передусім мужніх. Досить порівняти творчість Юрія Яновського або „Волинь“ Самчука з творами народників, щоб переконатися, що наше покоління починає сприймати етнографізм і життя народних мас по-новому. Нема в цих нових творах ані сліду колишніх пасивних зідхань, гірких нарікань і своєрідного штундистського моралізаторства на тему „чистого серця“ поневоленої й замученої людини.

Сумерк культу маси, політичного народопоклонства не виключає цілого ряду проблем, звязаних з питанням: як вести за собою маси. Не слід забувати, що здійснення нашого державного ідеалу може бути досягнене тільки масовим чином, участю мас у боротьбі. Тому спускання

з ока мас, їх переживань, їх психіки, їх інтересів, їх прихованих пристрастей було б непростимою помилкою. Такою самою помилкою було б нехтування класовими соціальними інтересами українського селянства — бо це інтереси українські — національні.

Від належної синтези й пов'язання питань етнографізму і історизму в культурі, питань соціальних і національних, маси і еліти, народництва й державництва в політиці залежатиме успіх нашої справи. Стережіться перед помилками кожної реакції, перед односторонністю, перед відкиданням того найціннішого, що було в духовості попередньої доби. Бо інакше матимемо тільки метушливий рух з одного боку в другий, а не творчий та переможний рух уперед.

Іван Коровицький: ВІЩЕ ЗІЛЛЯ. Поесії. Львів. 1936.

1936 рік приніс збірки віршів з бездоганим ідеологічно змістом, з логічно прозорими думками, з модно-модерними настроями (нація і залізо, хрест і меч), з правильною мовою, з непоганими навіть римами, з дзвінкими фразами та щедрими поетичними прикрасами і без ніякого сліду поезії.

Автори цих збірок видзвонюють і вигремляють своїми високими і всіляких похвал гідними почуттями, але ж дарма, бо ці почуття не перетворені в таємній альхемії глибинних екстаз у „віще зілля — мудрий корінь“ поезії, таємної сили сполук слів, що навіть не будши сприйняті „до дна“ розумово, заповонюють проте уяву, ранять душу, зосереджують її на один глибокий акорд.

Небездоганні, навпаки — обтяжені великими хибами, поезії Коровицького мусимо відзначити як протилежність цих зверхньо-бездоганих, порожньо-дзвінких віршів.

Не вважаючи на зовнішню декотрих віршів Коровицького „заумність“, таку осоружну для певного роду наших критиків, бельфрів без претензій і бельфрів з претензіями, які, будши з роду позбавлені органу до сприймання поезії, вимагають від віршу ясности „як на долоні“*), — вірші Коровицького, „штучні“ може, на погляд примітивіста, в дійсності „беруть“ (особливо кращі з них) читача витонченою й зосередженою простотою й щирістю. Не вважаючи на всю зовнішню химерність своїх віршів, Коровицький-поет глибоко антибароковий, хоче поривати не південною експресією, не рвучким потоком слів, не пишним багатством прикрас, а північною заглибле-

*) Варто навести хоч один маркантний приклад, щоб показати, як панічний страх перед „заумністю“ наближається у цього роду критиків до меж звичайного недорозуму. В „Ділі“ була колись уміщена рецензія на „Рінь“ Ольжича. Рецензент, узявши опірения стріли за опірения птаха, закидав Ольжичеві „брак логіки“.

ною і опанованою напруженістю. А крізь усю екстраваганцію і експериментальне новаторство декотрих його віршів виразно пробивається туга за найпростішим і найскупішим висловом найглибшого й найдорожчого.

На цьому рівні поезія найщільніше наближається до музики: маю на думці не звукову „музикальність вірша“, а його загальний чуттєвий ефект, збуджений ним власний відгомін душі читача, оте щось первісне, невхопне для розуму, неприступне для аналізу, невимовне словами, а таке самозрозуміле і важливе для інтуїції. Тому саме важко аналізувати вірші Коровицького і зясувати річ дуже важливу для їх — з рецензентського обов'язку безсторонньої — оцінки: їх нерівність.

Факт загадковий, але це факт, що теоретичні студії над творчістю ідуть часто в парі з якимось дивним ослабленням практичного творчого інстинкту. Факт загально-відомий: нерівна мова багатьох, навіть талановитих, мовознавців, що раз-у-раз прогрішають проти власних, добре пояснених в їх фільольогічних працях, мовних засад. Коровицький — автор доброго теоретичного нарису про поетичні образи. Чому ж тоді він не відчув, що „сний мед пропливає удаль“, не вважаючи на свою (з неспотичного погляду) абсурдність, і не зважаючи на те, що це образ у збірці Коровицького не найліпший (викликає спогад чогось читаного), це все ж поетичний образ, а в цьому самому вірші „перемучена рима, що як серце вростає під горло, не хоче ні мужа, ні сина, а люди ще кажуть не горда“, — ця рима під горлом не залишає в психіці читача нічого, крім неприємного здивування.

Чому з-поміж чотирьох рядків:

„Чийсь гнів ніколи не скориться.
Ось на руці відзубні плями
І жовч з поліської криниці
І віще зілля у нестямі“..

два останні рядки, не вважаючи на абстрактність образів (властиво абстрактність їх сполук), все ж таки справді поетичні, але попсовані двома першими рядками. Вживши, згідно з засадою доброї поетичної техніки, вислову „свіжого“, неоклепаного „відзубні плями“, не додає ними автор поезії, а тільки почуття якоїсь неприємної фізіологічності (так само як „серця червоні“, навіть „нігті впяти у руці“).

Таких нерівностей є багато і, читаючи збірку Коровицького, вразливий на поезію читач увесь час терпить:

Чому не вирізано невдалого початку, невдалого закінчення прегарного віршу, а то й цілого нещасливого віршу. Це утруднює читання, денервує, розпорошує враження.

Але все таки раджу смакунам поезії не перейматися цими нерівностями, а вчутись у збірку Коровицького, щоб зазнати нещоденних радощів, читаючи, як

„Нахиливши свої зорі
Вслухає радісний Господь
У неспокійні розговори
У скрип лаштованих підвод“...

Як

„Сміються Ігорі за Доном,
Пливуть Олеги за Босфор,
А над Поліссям ходить сонним,
Як шлях чумацький омофор“...

Чи ж не чудовий цей сріблясто-філіграновий образ України, сприйнятої побожно до душі поліського лісовика, що, мандруючи своїми поліськими рівнинами, гостро відчув, як „ніким не міряні простори втікли у галицькі поля“.

Так, це північний Українець відчув Ї, як несподіваний поворот чогось не вчорашнього, близького, повнокровного (для козацької України), а великого святого, вмерлого і втраченого багато сот літ тому („бризла кров на курганній сорочці“).

Раджу вчитатися в трансцендентні образи Коровицького, в те, як

„дні відходять в богомілля
з своїх нероджених країн“,

прочитати про

„Шлях чумацький в срібній бані
Дитячий шлях до срібних меж,
Де дозрівають в Божім пляні
Нежданні радощі пожеж“...

і будувати в своїй уяві за цими схемами ірреальні, потойбічно-конкретні чуттєво-зорові образи.

Або просто радісно сприймати разом з автором просту

„тишу селянських церков,
Хід подорожнього діда“,

над макабрчними зойками калік на почаївському від-

пусті виразно побачити Соняшну Діву, а над Нею, над усією старою країною, не сьогодні, то завтра — нічого —

„Тільки розколоне небо
І вежі прадавніх твердинь“...

Тоді знайде вихід „жага несприйнятих століть“, від якої вие по-східньому у своїх „піснях“ (фактично — голосіннях) північний українець. „Книга розкрита з зачала — грізно і просто“ скінчиться „за лісом, за морем“ в Сузіррі Майбутнього, що прийме „сповідь диких історій“ „вовкулацьких Полісь“.

Здаю собі звіт з субективності своєї інтерпретації, і нехай буде так: Коровицький не думав про це, не хотів цього сказати. А все ж не хочеться вірити: невже ж у всіх українських читачів вірші Коровицького не викличуть нічого, крім веселого бажання читати їх „для фокусу“ від кінця то що (див. рец. в „Назустрічі“).

Спускаючись з захмарря на твердий ґрунт холодної аналізи, треба ствердити: від приписових „модерних настроїв“ поезія Коровицького дуже далека, і тих, хто хотів би відразу вбгати все багатство духового життя до готової, з усіма параграфами, програми, вірші Коровицького обурять. Немає в них когорт, немає клясичної юнацької мужності, немає певности і ясности здорової людини. Клясична, різьблена зрівноваженість і до болю екстази доведена інтимність — це два різні полюси (в нашій поезії маємо на цих полюсах неоклясиків і Бажана). Наш журнал переважно плакає психічний клімат протилежний до духового світу Коровицького. Сила його світу — це сила наскрізь духова, сила екзальтованого аскета. Сила розшарпаних нервів в дійсності буває іноді велика. Був же випадок в історії, що закутих у панцирі лицарів повела за собою хвора дівчина (Жанна д'Аарк). Настрій Коровицького — настрої францісканський — радість болю; його життєвих „стежок кропива цвіте блакитно, як волошки“. Його спокій, що охоплює його, коли він „іде надбужніми полями“ — це спокій примирення з болем. Його образи часто хворі. Але не треба дивитися згіржливо на нехай юридивого, нехай хворого, що по своєму, по інакшому горить до спільної з нами мести. Прочитавши глумливі відзиви критики, придивившись до незугарних раз-у-раз помахів хворого крила, з надією вітаємо в Коровицькому нового українського справді поета.

Б. Ольхівський.

*Осип Назарук: ГАЛИЧИНА Й ВЕЛИКА УКРАЇНА,
Львів 1936.*

Особа д-ра О. Назарука, специфічна роля в громадському і культурному житті Галичини його самого і групи еп. Хомишина, що її він годує своєю ідеологією, здорова реакція галицького громадянства на розбивацьку діяльність цієї групи могли б звільнити рецензента від обов'язку поважного трактування цієї тріскотливої петарди, що її д-р Назарук з розмахом кинув в ідею української національної соборности. Почуття соборности, що саме останніми часами придбало міцні органічні підстави, цією петардою не загрожене. Але цікаво все таки піднести петарду, в її хитромудрому механізмі, перевести аналізу вжитих до її будови матеріалів.

Перше вражіння таке, що в книжці Назарука ображено промовляє Галичина минула, країна ц.-к. урядовців, ота пів-легендарна вже Рutenія, що відповідала пів-легендарній вже для молодшого покоління благословенній Малоросії. Під розпаленими подувами війни і визвольних змагань розрослася і скріпилася понад Рutenією і понад Малоросією нова Україна. Рutenія і Малоросія зле почувать себе по деградації з ролі справжньої дійсности, до ролі якихось еребських тіней, для яких у житті немає місця. Тіні іноді скавулять, іноді лаються, „брешуть на щити червоні“ — висловлюючись плястичним стилем д-ра Назарука.

Цьому суттєвому змістові не відповідає форма книжки. Стилем свого думання не нагадує д-р Назарук тих „малих і дурних“, як він каже галичан, що їх він хоче згальванізувати, спеціально до їх органічних прикмет допасованою, історіософічною мікстурою.

Не нагадує того давнішого типу галицьких авторів, що вмiли тільки примітивно і безладно накопичувати й каталогізувати факти, писали історію на зразок гіпотетичних актів і політичні акти на зразок прохань до ц.-к. беціркаму. Пориви до бенгальського освітлення, до ширшої й сміливішої синтези, намагання вгризтися в найглибший сенс української історії — надають брошурі д-ра Назарука зовнішні прикмети новочасної української ментальности. Мимоволі спадає на думку, що в ролі ідеолога віджилого типу галичан д-р Назарук опинився не стільки через внутрішню з ними спорідненість, скільки випадково. Біографія д-ра Назарука, його замотаний „стаж“ потверджують припущення, що він опинився на

низинах нашого національного життя тому, що на вищих його поверхах не міг утриматися через брак хребта, а впавши з цих вищих поверхів мусів шукати собі „пристановища“.

Абсурдність „расістських“ засновків Назарука (устійненість українського расового типу в Галичині і расова ріжнотанітність населення Великої України) кидаться в очі. Знаємо ж напр. про досить значні і, порівнюючи, недавні хвилі волоської пастушої кольонізації в Карпатах, про села з татарськими прізвищами мешканців і цілком східним їх типом у Галичині, про вплив вірменського расового типу на українське населення Львова та інших галицьких міст. Вистає заглянути до Української Енциклопедії, щоб довідатися, що Галичина належить не до одної, а до двох основних антропобіогічних смуг України. А саме: Гуцульщина й південна Бойківщина належать до південної смуги разом з південним Поділлям, Херсонщиною, Запорожжям, Таврією та Кубанню. Решта Галичини до середньої смуги, вкупі з північним Поділлям, південною Волиною, Київщиною, Харківщиною тощо. Далі д-р Назарук прочитає в енциклопедії, що „найновіші досліді виказують значні відсотки нордійського типу в північній смузі“. При своєму нахилі до арійського расізму Назарук мусів би приписати особливу вагу й вартість українцям цієї смуги. Але ні! „Все північне і західне населення давньої (сік!) Наддніпрянщини — пише Назарук — захищене великими лісами й болотами від постійних степових набігів, психічно подібне до Галичан. Одначе вплив головної маси наддніпрянців ділав і ділає також на подібні до нас частини. Тому вказане відокремлення **взагалі**“ (підкреслення д-ра Назарука).

Отут вилазить шило з мішка! Ті ріжниць між „шустками“ і „карбованцями“, що їх д-р Назарук кладе за основу своєї концепції — це наслідок не тільки антропобіогічних, расових причин, але також виховання, школи, ріжниць між культурною атмосферою Австрії і Росії.

Історична свіжість цих ріжниць, їх неглибокі, поверхові причини дозволяють припускати, що при сучасній інтенсивності українського духового життя, рештки цих ріжниць зникнуть у молодому поколінні дуже швидко. А ті глибші, тривкіші ріжниць, які справді існують між населенням різних регіонів України, ріжниць, що належать від чинників географічних, антропобіогічних і глибших — давніших історичних — ці ріжниць цілком не

збігаються з поділом на „галичан“ і „закордонців“. Під поверховим австрійсько-польським чи російським покомством знайдемо глибші різниці між лемками й гуцулами, ніж між галицькими й великоукраїнськими подоляками. Отжеж, консервувати, як хоче д-р Назарук, поділ між галичанами й велико-українцями — це все одно, що йти проти головної течії сучасного українського духового життя, що простує до знайдення власного, природнього обличчя Українців під австрійсько-польським і московським намулом. В цьому процесі наддніпрянці вчать ся цінити „солідність“ галичан, їх педантичність, а галичани широкий розмах наддніпрянців без шкідливих крайностей цих прикмет — загумінкової обмежености і безкрилости з одного боку, а розперезаности з другого. І справді, молодше покоління, як стверджує галичанин Дриганич у своїй рецензії на книжку Назарука в „Тризубі“, майже не відчуває вже тих різниць, що старшому поколінню в часі визвольних змагань унеможлилювали порозуміння.

Основного людського матеріялу, що кольонізував степові простори України по спустошенні їх татарськими ордами, постачали не ті 42 народи (включно з Норвегами, Данцями і Французами), що їх перелічує Назарук на стор. 102 своєї книжки, а Українці північних і західніх земель. Покидали старі гнізда і приймали на себе ризико піонерів одиниці відважніші й меткіші, тим мабуть, почасти, пояснюється „широкий розмах“ та „кипучість“ степової України, що її вже в полов. ХІХ. ст. Данилевський прирівнював до Америки.

Чи „широкий розмах“ та „високий лет“ є справді тільки шкідливі для завдань українського державного будівництва і конче вимагають, як доказує Назарук, підпорядкування їх волі „малих і дурних“? Д-р Назарук наводить, на потвердження своєї тези, історичні докази, вказує на анархічну, недержавницьку настанову в часі визвольних змагань наддніпрянської інтелігенції (приклад — М. Шаповал). Д-р Назарук вдає, що нічого не знає про ті умовини, в яких розвивалася до війни національно-політична думка в Галичині й на Великій Україні. Чи йому невідомо, що довоєнні галичани мали сяку-таку звичку до участі (хоч обмеженої) в державному житті, в той час, коли в Росії громадське життя взагалі, а українське національне зокрема, могло розвиватися тільки в боротьбі з державою, в її негачії? Відома хіба д-рові Назарукові та духова робота, що її перевела великоукраїнська еміґрація, та ревізія, якій вона піддала ідеологічні позиції

своїх батьків? Завдяки „широкому розмахові“ великоукраїнська інтелігенція змогла довершити цю роботу в не-ймовірно короткому часі, завдяки цьому розмахові Велика Україна, країна з винищеними було державницькими інстинктами встигла породити державного вождя Симона Петлюру (Галичина тільки — Євгена Петрушевича). І майбутнє розв'язання величезних політичних завдань на Великій Україні не буде під силу „дурним і малим“ рутенцям, що ділять свій час між гальбою пива (відповідник малоросійської чарки з ковбасою) і беззубим пліткуванням про друзів і знайомих (відповідник малоросійського „задушевного“ співу). Ані король Данило, ані Конашевич-Сагайдачний, ані інші галичани, що відважно вливалися в українське життя, не боячись у ньому „розплистися“ й „затратити прикмети“, займали в цьому житті почесне місце, не були духовими предками Назарука, „Скали“, „УНО“ і єписк. Хомишина, були предками тих сучасних галичан-Українців, що разом з наддніпрянцями кладуть міцні підвалини під всеукраїнське майбутнє. Тих великих і розумних людей, що проти них мобілізує Назарук малу й дурну — за власним його визнанням — шанобливу мізерію.

Петро Щитенець.

З М І С Т:

Паталя Лівичука-Холодна. Сім літер — 5; *Микола Зерос*. Переклади з Горация — 9; *Андрій Крижанівський*. Історія одного вагону — 11; *Святослав Гординський*. Галч — 62; *Вернер Боймельбург*. Пруська новеля (з німецької переклав І. В. Дубицький) — 64; *Ярослав Дригунич*. Ліричний епілог — 128; *Святослав Гординський*. Вергари, поет і людина — 130; *Еміль Вергари*. Поезії (переклав Святослав Гординський) — 149; *Борис Ольжівський*. Вільний народ — 156; Рецензії. *Б. Ольжівський*. Іван Коровицький. Віще зілля — 216; *Петро Щигенець*. Оспп Назарук. Галчина й Велика Україна — 220.

*Адреса редакції і адміністрації: Варшава, вул. Рейтана 4
пом. 2.*

